

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

AMERİKAN BOARD ARŞİV BELGELERİNDE
BİTLİS İSTASYONU (1860-1927)

Derya ATAŞ

Danışman
Doç. Dr. Füsun ÇOBAN DÖŞKAYA

İZMİR- 2026

DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı
Program : Tarih Doktora
Adı ve Soyadı : Derya Ataş
Öğrenci No : 2019801005
Tez Başlığı : Amerikan Board Arşiv Belgelerinde Bitlis İstasyonu (1860-1927)

Savunma Tarihi : 11/03/2026

Danışmanı : Doç. Dr. Füsun Çoban Döşkaya

JÜRİ ÜYELERİ

Unvanı Adı Soyadı

Üniversitesi

İmza

Doç. Dr. Füsun Çoban Döşkaya

Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. Türkmen Törel

Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. Bünyamin Kocaoglu

Milli Savunma Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Aksın

Fırat Üniversitesi

Doç. Dr. Murat Erdem

Ege Üniversitesi

Derya Ataş tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Erhan Demireli
Müdür

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Amerikan Board Arşiv Belgelerinde Bitlis İstasyonu (1860-1927)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerkere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

18.3.2026

Derya ATAŞ

İmza

ÖZET

Doktora Tezi

Amerikan Board Arşiv Belgelerinde Bitlis İstasyonu (1860-1927)

Derya ATAŞ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Amerikan Board (Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği, ABCFM) on dokuzuncu yüzyılın başlarında Amerika Birleşik Devletleri'nde Boston'da kurulan bir Protestan misyonerlik örgütüdür. 1819 yılında Osmanlı Devleti'nde faaliyetlerine başlayan örgüt, Osmanlı topraklarını misyon, istasyon ve dış istasyonlara ayırmıştır. Örgüt, açtığı okul, hastane, dispanser, kilise, vaaz mekânları, yetimhane gibi kurumlar ve bu kurumlara atadığı misyoner, vaiz, öğretmen, yerli yardımcıları aracılığıyla Osmanlı Devleti aleyhine propaganda yürütmüştür.

Amerikan Board'un Bitlis'te yürütülen misyonerlik faaliyetleri hakkındaki bu çalışmada Bitlis'in misyonerler için önemi üzerinde durulmuş ve bu faaliyetlerin bölge halkı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Amerikan Board arşivinde Bitlis ismi ilk defa 1841 yılında geçer ve 1858 yılı itibarıyla Amerikan misyonerlerinin Bitlis'e yerleşme süreci başlar. 1860 yılında Board'un Harput toplantısı sonrasında oluşturulan Doğu Türkiye Misyonu bünyesinde Bitlis İstasyonu kurulur. Bitlis İstasyonu hakkında elimizdeki son arşiv raporları Birinci Dünya Savaşı dönemine aittir ve 1917 yılında istasyon hakkındaki belgeler nihayete ermiştir. Burada görevli son Board misyoneri bölgeden 1927 yılında ayrılmıştır. Bu nedenle çalışma 1860-1927 yılları ile sınırlandırılmıştır.

Aktif olduğu dönemde yirmiden fazla dış istasyona ulaşan Bitlis İstasyonu etki alanı ve nüfuzu açısından Board'un Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerinde kilit rol oynamıştır. Bu nedenle çalışmada bölgedeki Ermeni ve Kürt nüfus üzerindeki misyonerlik faaliyetleri detaylandırılmış, Board'un bölgede

yürüttüğü politikaları incelenmiş ve ABD çıkarlarının göz önüne serilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın bazı bulguları göstermektedir ki Bitlis misyonerleri Ermeniler ve Kürtler üzerinde yoğunluklu olarak çalışmışlardır; Bitlis'teki çalışmaların Van bölgesine dâhil edildiği yıllar içinde dahi Bitlis misyonerleri bölgeden ayrılmamış, Bitlis ve çevresi onlar için önemini korumuştur; Bitlis'ten ABD'ye dönen misyonerlerin aleyhte yayınları yıllar boyunca Ermeni diasporasını ve Türk-Ermeni ilişkilerini etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Board (ABCFM), Amerikalı Protestan Misyonerler, Osmanlı Devleti, Ermeniler, Bitlis.

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy (PhD)
BİTLİS STATION IN AMERICAN BOARD ARCHIEVE (1860-1927)
Derya ATAŞ

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of History
History Program

The American Board (American Board of Commissioners for Foreign Missions-ABCFM) is a Protestant missionary organization founded in Boston, United States, in the early 19th century. The organization began its activities in the Ottoman State in 1819 and divided Ottoman territories into missions, stations, and outstations. Through the institutions it established, such as schools, hospitals, dispensaries, churches, preaching places and orphanages, and through the missionaries, preachers, teachers, and local assistants it assigned to these institutions, the organization conducted systematic propaganda against the Ottoman State.

This study on the missionary activities of the American Board in Bitlis focuses on the importance of Bitlis for missionaries and examines the effects of these activities on the local population. The name Bitlis first appears in the American Board archives in 1841, and by 1858, American missionaries had begun settling in Bitlis. In 1860, following the Board's Harput meeting, the Bitlis station was established within the Eastern Turkey Mission. The last archive reports we have on the Bitlis station dates back to the First World War, and the documents on the station came to an end in 1917. The last Board missionary serving here left the region in 1927. For this reason, the study is limited to the years 1860-1927.

Reaching more than twenty foreign stations during its active period, the Bitlis station played a key role in the Board's activities in the Ottoman Empire due to its wide sphere of influence and the nature of its influence. For this reason,

the missionary activities in the region on the Armenian and Kurdish populations have been detailed, the policies pursued by the Board in the area have been analysed, and the interests of the United States have been highlighted.

Some of the findings of the study show that Bitlis missionaries worked intensively with Armenians and Kurds. Even during the years when the work in Bitlis was included in the Van region, the missionaries in Bitlis did not leave the region, and Bitlis and its surroundings retained their importance for them. The anti-Turkish publications of missionaries who returned to the US from Bitlis shaped the Armenian diaspora and Turkish-Armenian relations for years.

Keywords: American Board (ABCFM), American Protestant Missionaries, Ottoman State, Armenians, Bitlis.

**AMERİKAN BOARD ARŞİV BELGELERİNDE BİTLİS İSTASYONU
(1860-1927)**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
EKLER LİSTESİ	xiii

GİRİŞ	1
-------	---

**BİRİNCİ BÖLÜM
AMERİKAN BOARD VE OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ
TEŞKİLATLANMASI**

1.1. AMERİKAN BOARD	13
1.1.1. Amerikan Board'un Kısa Tarihi	13
1.1.2. Amerikan Board'un Misyoner Seçimi	20
1.1.2. Amerikan Board Misyonerleri Tarafından Yürütülen Faaliyetler	22
1.1.2.1. Evanjelik Faaliyetler	22
1.1.2.2. Eğitim Faaliyetleri	24
1.1.2.3. Sağlık Faaliyetleri	26
1.1.2.4. Basın -Yayın Faaliyetleri	28
1.1.2.5. Hayırseverlik ve Endüstriyel Faaliyetler	29
1.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE AMERİKAN BOARD TEŞKİLATLANMASI	30
1.2.1. Osmanlı Devleti'nde Açılan Amerikan Board Misyonları	36

İKİNCİ BÖLÜM

AMERİKAN BOARD'UN BİTLİS FAALİYETLERİ

2.1. BİTLİS	38
2.1.1. Tarihte Bitlis ve Amerikan Board Açısından Bitlis'in Önemi	38
2.2. AMERİKAN BOARD'UN BİTLİS İSTASYONU	44
2.2.1. Amerikan Board Misyonerlerinin Bitlis'e İlk Gelişleri	44
2.2.2. Bitlis İstasyonunun Kuruluşu ve Gelişimi	48
2.3. BİTLİS MİSYONERLERİ	60
2.3.1. Bitlis İstasyonunda Görev Yapan Misyonerler	61
2.3.2. Bitlis İstasyonuna Bağlı Dış İstasyonlar	77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMERİKAN BOARD ARŞİV BELGELERİNDE BİTLİS

3.1. AMERİKAN BOARD YILLIK TABLOLARINDA BİTLİS İSTASYONU	81
3.1.1. 1860-1870 Yılları Arasında Bitlis İstasyonu	81
3.1.2. 1870-1880 Yılları Arasında Bitlis İstasyonu	91
3.1.3. 1880-1890 Yılları Arasında Bitlis İstasyonu	98
3.1.4. 1890-1900 Yılları Arasında Bitlis İstasyonu	105
3.1.5. 1900-1927 Yılları Arasında Bitlis İstasyonu	109
3.2. AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN YAZILARINDA BİTLİS İSTASYONU	126
3.3. AMERİKAN BOARD YAYINLARINDA BİTLİS	
3.3.1. Grace Highly Knapp: <i>Van Misyonu</i>	141
3.3.2. Clarence D. Ussher ve Grace H. Knapp: <i>Türkiye'de Amerikalı bir. Doktor.</i>	144
3.3.3. Grace Highly Knapp: <i>Bitlis'in Trajedisi</i>	147
SONUÇ	156

KISALTMALAR

ABCFM	American Board of Commissioners for Foreign Missions/ Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği
PABCFM	Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions/ Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği Arşivi
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
YMCA	Young Men's Christian Association/ Genç Hristiyan Erkekler Birliği
WBM	Woman's Board of Missions / Kadın Misyon Temsilcileri Birliği

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu Bitlis 1911	s. 56
Şekil 2: Mount Holyoke İlahiyat Okulu 1837 Müfredatı	s. 57-58
Şekil 3: Bitlis Mount Holyoke İlahiyat Okulu 1868 Mühürü	s. 58
Şekil 4: Bitlis Bölgesinde Ermeni Okul Öğrencileri (1870)	s. 59
Şekil 5: George Cushing Knapp Portresi	s. 62
Şekil 6: Mary A. C. Ely ve Charlotte E. Ely Kardeşler	s. 64
Şekil 7: Royal Merriman Cole Portre	s. 66
Şekil 8: George Perkins Knapp	s. 67
Şekil 9: Anna J. Hunt Knapp	s. 69
Şekil 10: Grace H. Knapp Portresi	s. 70
Şekil 11: Herbert L. Underwood	s. 72
Şekil 12: 1914 Yılına ait Amerikan Board Misyon Bölgeleri	s. 123
Şekil 13: Bitlis Şehir Görüntüsü	s.145
Şekil 14: <i>The Tragedy of Bitlis</i> tanıtımı için hazırlanmış olan ilan 1919	s. 153

EKLER LİSTESİ

EK 1: Bitlis Kilisesi.	ek s. 1
EK 2: ABCFM Bitlis İstasyon Yerleşke Bölgesi	ek s. 2
EK 3: Mogonk Dış İstasyonu	ek s. 3
EK 4: Dsaghag Dış İstasyonu (Karakütük Köyü- Muş)	ek s. 4
EK 5: Şeyhyakup Dış İstasyonu (Bulanık- Muş)	ek s. 5
EK 6: Papshen Dış İstasyonu (Yumurtatepe- Bitlis)	ek s. 6
EK 7: Shemeram Dış İstasyonu (Tatvan-Bitlis)	ek s. 7
EK 8: Aghagh Dış İstasyonu (Beştaş- Muş).	ek s. 8
EK 9: Tsogonk Dış İstasyonu (Üçdere Köyü- Muş)	ek s. 9
EK 10: Khartsor Dış İstasyonu (Suvaran-Muş).	ek s.10
EK 11: 1860 Yılına Ait Doğu Türkiye Misyonu Yıllık Tablo Görünümü	ek s. 11

GİRİŞ

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği'nin (American Board of Commissioners for Foreign Missions, ABCFM) Doğu Türkiye Misyonu bünyesinde açılan Bitlis İstasyonunu konu edinmiştir. Dini ve kültürel çeşitliliğiyle bilinen Bitlis'te, Doğu Anadolu'da etkisini genişletmek isteyen Amerikan Board faaliyetlerini yürütmek için bir istasyon kurmuş ve faaliyetlerine başlamıştır. İstasyon kısa sürede Board'un misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir merkezi haline gelir. ABD'li misyonerler ve bölgedeki Ermenilerin ortak çalışmaları, Bitlis İstasyonunda kiliseler, eğitim kurumları, yatılı tesisler ve diğer insani faaliyetleri kapsayan çeşitli kurumların açılmasına neden olur. Zamanla istasyon, evanjelik¹ faaliyetlerin merkezi haline gelir ve bölgede Ermeni Protestan² kimliğinin oluşmasına zemin hazırlar. Amerikan Board tarafından hazırlanan yıllık raporlar ve istatistiklerin yer aldığı yıllık tablo görünümünün (Annual Tabular Views) incelenmesi bize yıllar içinde istasyonun gelişen yapısı, görevli personeli, dönemin toplumsal olaylarına katılım düzeyi ve bölgesel etkisi hakkında önemli bilgiler sunar. Araştırma içinde bu rapor ve kayıtlar Bitlis İstasyonunun kuruluşundan

¹ Evanjelizm sözlük anlamıyla, seyahat ederek kişileri Hristiyanlık inancına yönlendirme, döndürme olarak tanımlanır. Bu tanımla evangelizm, misyonerlik faaliyetlerine karşılık gelirken, evanjelist ise İncil'i yayan kişi, bir başka anlamla misyoner kelimesini karşılamaktadır. The Editors of Dictionary Cambridge, "Evangelism", <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/evangelism>.

(10.06.2025). Evanjelizm Hakkında Daha Fazla Bilgi için Bakınız: Mark A. Noll, **The Rise of Evangelicalism: The Age of Edwards, Whitefield and the Wesleys**, InterVarsity Press, Downers Grove, 2004., Ali İsra Güngör, **Hristiyanlıkta Evanjelik Hareket**, Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2005., Ali İsra Güngör, **Evanjelikler**, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2016., Barry Hankins, **American Evangelicals: A Contemporary History of A Mainstream Religious Movement**, Rowman and Littlefield, Lanham, 2008., Daniel J. Treier, Walter A. Elwell, **Evangelical Dictionary of Theology**, Baker Book House Company, Michigan, 1984.

² Yahudi toplumunda ortaya çıkan Hristiyanlık Hz. İsa ve havarileri etrafında gelişim gösteren doğu kökenli üç semavi dinden biridir. IV. yüzyılda Roma İmparatorluğunun resmi dini olarak kabul görmüş ve batıda da etkisini göstermiştir. Gelişme süreci içerisinde bağlı olunan kiliseler etrafında çıkan fikir ayrılıkları farklı mezheplerin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. 1054 yılında Bizans Kilisesi Ortodoks adını alırken, Roma Kilisesi Katolik adını alır. XVI. yüzyılda Martin Luther'in (1483-1546) ve Jean Calvin'in (1509-1564) Roma Katolik Kilisesi'nin bazı görüşlerine karşı çıkması ile başlayan reform hareketleri sonucunda Protestanlık mezhebi 1529'da ortaya çıkar. Daha Fazla Bilgi İçin Bkz: Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 27, 1985, ss.123-148., William R. Hutchison, **The Modernist Impulse in American Protestantism**, Duke University Press, Durham, North Carolina, 1992., Hakan Olgun, **Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

başlayarak tarihsel gelişimini ve Amerikan Board'un Bitlis'teki misyonerlik faaliyetlerini incelemek amacıyla kullanılmıştır.

Sözlük anlamıyla misyon³, bir kimseye yapması için verilen görev olarak tanımlanırken, misyoner⁴ ise dini faaliyetlerde bulunmak için yabancı bir ülkeye giden kişi olarak tanımlanır. Hristiyanlık literatüründe misyonerlik, Hz. İsa ve havarilerinin ve sonrasında Pavlos'un dini yayma çalışmalarına dayandırılrsa da günümüz Hristiyan misyonerliği anlayışı daha kurumsal ve daha organizedir.⁵

1810 yılında Boston'da kurulan Amerikan Board, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki en önemli Protestan misyonerlik örgütlerinden biridir. 1819 yılında ilk misyonerlerini Osmanlı Devleti'ne gönderen Amerikan Board, yıllar içerisinde bu bölgede yönettiği çeşitli misyonerlik faaliyetlerini misyon bölgeleri, bunlara bağlı istasyonlar ve dış-istasyonlar kurarak gerçekleştirmiştir. Board, bünyesinde açtığı farklı kurum ve bu kurumlarda düzenlediği misyonerlik faaliyetleriyle misyon bölgelerinde yaşayan halklara uzun yıllar temas etmiştir.

Amerikan Board'un tarihi süreci, Koloni Dönemi Amerikası'na dayandırılabilir. Bu yıllar içerisinde her koloninin Hristiyanlıkla olan ilişkisi, kilise sayısındaki artışları, özellikle üç ana koloni yerleşim bölgesi (New England⁶ Orta

³ The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Mission", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/dictionary/mission>. (10.06.2025).

The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Missionary", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/dictionary/missionary>. (10.06.2025).

⁵ Şaban Kuzgun, "Misyonerlik Ve Hristiyan Misyonerliğin Doğuşu", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı 1, 1983, s. 66.

⁶ New England: Maine, New Hampshire, Vermont, Massachusetts, Rhode Island ve Connecticut eyaletlerini içeren kuzeydoğu Amerika Birleşik Devletleri bölgesi. Bölge, adını 1614 yılında bazı Londralı tüccarlar için kıyıları keşfeden Kaptan John Smith'ten almıştır. New England'a kısa süre sonra, tembellik ve lüksten hoşlanmayan İngiliz Püritenler yerleşmiştir; bu Püritenler, yapılacak işlerin çok fazla ve çalışanların çok az olduğu yeni kurulan toplulukların ihtiyaçlarına oldukça hizmet etmiştir. 17. yüzyıl boyunca halkın eğitilmiş bir din adamına ve aydınlanmış liderliğe duyduğu itibar, devlet okullarının yanı sıra Harvard (1636) ve Yale (1701) gibi yüksek öğrenim kurumlarının gelişmesini teşvik etmiştir. Ana ülkeden izole edilen New England kolonileri, kasaba toplantıları, genişletilmiş imtiyaz ve sivil özgürlükleri vurgulayan temsili hükümetler geliştirdi. Bölge başlangıçta kendi kendine yeten çiftliklerle öne çıkarken, bol ormanları, akarsuları ve limanları kısa sürede güçlü bir gemi inşa endüstrisinin ve Atlantik Okyanusu boyunca deniz ticaretinin büyümesini sağlamıştır. 18. yüzyılda New England, Büyük Britanya'dan bağımsızlık için devrimci eylemlerin merkezi haline gelir ve bölgedeki vatanseverler yeni bir ulus olan Amerika Birleşik Devletleri'nin kurulmasında öncü rol oynarlar. Cumhuriyetin ilk yıllarında bölge, ulusal gümrük vergisini ve Federalist Parti'nin politikalarını güçlü bir şekilde desteklemiştir. 19. yüzyılda New England, kültürel olarak edebi açıdan gelişmesi ve sık sık reform yapma gayretiyle kendini gösteren derin bir Evanjelik bağlılıkla karakterize edilmiştir. The Editors of Encyclopaedia Britannica, "New England", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/New-England>, (10.06.2025).

Koloniler ve Güney Kolonileri) ve var olan dini grupların özellikleri kapsamında incelenebilir.⁷ Avrupa'dan Amerika kıtasına göç eden grupların kolonileşme süreçleri Kuzey Amerika'da farklılık göstermiştir. Bölgede "Yerleşim Koloniciliği"nin (Settler Colonialism) benimsenmesi sonucunda sadece doğaya karşı bir mücadele değil bir yaşam tarzı oluşturma hareketi de başlamıştır.⁸ Ailelerini de yanlarında getirmeleri bulacakları altın ve elmasla zengin olup "geriye dönme gayesinde olmadıklarının, burada özgür ve bağımsız bir yaşam oluşturma fikrinde olduklarının" göstergesi olmuştur.⁹ Hristiyanlık, tarihinde ilk kez keşfetmek ve yerleşmek için yeni bir kıtaya karşılaşır. Merkezi bir otorite, cemaat, siyasi sınır ve kaideler olmaksızın, kilise derebeylerinden ve aristokrasiden uzakta yeni bir dünyaya başka bir görev için gelmiştir.¹⁰ Kuzey Amerika'nın yerlileri arasında İncil'in yayılması için yapılan plan, yeni keşfedilen bölgelerde sivil yargı yetkisinin tesis edilmesine bağlı olarak dini kontrolün genişletilmesini zorunlu kılmıştır. "Dini otoritenin genişletilmesi misyonerlik girişimleriyle dolaylı olarak ilişkili gibi görünse de Amerikan misyonerliğinin kökenine dair bir çalışma için arka plan sağlar."¹¹

İnanç konusunda fikir ayrılıkları sebebiyle Hristiyanlık, içerisinde birçok farklı mezhep barındırır. Protestanlık ve Protestanlık kaynaklı doğan akımlar, Hristiyanlığı en sade ve değişmemiş şekliyle benimsemeyi amaçlar. Tanrıya giden yolun sadece İsa ve İncil ile kurulan bağ olduğuna inanan Protestanlar papanın otoritesine inanmayarak bağlı oldukları kiliselerden kopuş yaşamışlardır. Bunun yanı sıra "tanrı ve dünya krallığı" oluşumlarıyla manevi hayatı ve dünya hayatını ikiye ayırırlar. Tanrı krallığı sadece İsa ve öğretilerine bağlı Hristiyanlardan oluşurken, dünya krallığı Hristiyan olmayanların da nasıl yaşaması gerektiğini konu edinir.¹²

Protestanlık kökenli Püritenizm, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Anglikan Kilisesindeki reform hareketleri sonucu ortaya çıkmış bir akımdır. Amacı, Roma

⁷ Detaylı bilgi için Bkz., Edwin Scott Gaustad, **Historical Atlas of Religion in America**, Harper & Row Publishers, New York, 1962.

⁸ Yerleşim Koloniciliği hakkında daha fazla bilgi için bkz: Lorenzo Veracini, **Settler Colonialism**, Springer Nature, İsviçre, 2024.

⁹ Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 82.

¹⁰ Gaustad, s. 5.

¹¹ Oliver Wendell Esbree, **The Rise of the Missionary Spirit in America 1790-1815**, Tre Williamsport Printing and Binding Co., Williamsport, 1928, s. 7.

¹² Hüseyin Erdem, **Hristiyanlıkta Kongregasyonist Akımın Ortaya Çıkışı ve Görüşleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2009, s. 11.

Katolikliği ile Protestan reformcular tarafından savunulan ilkeler arasında bir orta yol bularak kiliseyi yeniden düzenlemektir. Kendilerine özgü bir ahlak anlayışına sahip Püritenler sadece yaşadıkları toplum içinde kendi davranışlarından mesul olmadıklarını “aynı zamanda toplumu oluşturan diğer bireylerin de davranışlarından sorumlu olduklarını” ve bu davranışların kontrol edilmesi gerektiğini düşünürler.¹³

Püritenizm ideolojisini destekleyen ve teşvik eden bireyler Püriten olarak adlandırılmıştır. Püritenler, on altıncı yüzyılda İngiltere’de kilise içindeki Protestanların en radikal grubudur. İngiltere’deki teolojik reformun kilisenin öğretilerini ve örgütlenmesini değiştirmede yeterince ilerlemediğine inanılır. Amaçları, Katolik etkisinin her türlü izini ortadan kaldırarak ulusal kiliselerini özgürleştirmektir. 1603’te I. James’in İngiltere tahtına çıkmasının ardından İngiliz hükümeti ve kilise hiyerarşisi giderek artan bir baskı eğilimi gösterir. Önemli sayıda Püriten, baskıya maruz kalır ve hem Avrupa’ya hem de Yeni Dünya’ya, yani Amerika kıtasına göç başlar. On yedinci yüzyılın başlarında Püritenizm, İngiliz Hacılar (Pilgrims) olarak bilinen İngiliz Püritenler tarafından Kuzey Amerika’ya tanıtılır.¹⁴

Plymouth Kolonisi 1620 yılında kurulur ve bölgedeki kolonizme sürecini Ning Kang şu şekilde aktarır:

*Daha sonra başka Püritenler de gelerek Massachusetts (1628), New Hampshire (1629), Connecticut (1633), Maine (1635), Rhode Island (1636) ve New Haven (1638) gibi ek koloniler kurar. Püritenler güçlü dini inançlarını Virginia’nın kuzeyinde yer alan kolonilerde uygular ve New England onların kutsal kaleleri haline gelir. Püritenizm, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar boyunca bölgede hâkim dini etki olarak konumunu korur. Tüm sömürge dönemi boyunca ABD’de hem dinî ideoloji hem de kültürel normlar üzerinde doğrudan bir etki yaratır.*¹⁵

Harvard Koleji’nin kurulmasıyla “Püriten Ahlakı” ve öğretisini kitlelere yayacak rahiplerin yetiştirilmesi amaçlanır. Bunun yanı sıra, yetiştirilen bu Püritenler daha sonra dinî ve sivil hayatta yönetici konumunda bulunacak, ABD tarihi ve Protestan misyonerliği açısından önem arz eden büyük uyanışlar için gerekli fikri ortamı hazırlayacaktır. Northampton Massachusetts Kongregasyonalist Kilisesi Papazı Solomon Stoddard ve torunu Jonathan Edwards’ın verdiği vaazlar Birinci

¹³ Ali İsra Güngör, “Hristiyanlıkta Püriten Anlayış ve Etkileri”, **Dini Araştırmalar**, Cilt: 7, Sayı: 21, 2005, s. 26.

¹⁴ Ning Kang, “Puritanism And Its Impact Upon American Values”, **Review Of European Studies**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2009, ss.147-148.

¹⁵ Kang, s. 148.

Büyük Uyanış Hareketini (First Great Awakening) (1730-1740) New England kolonileri ve Püritenler arasında başlatır. Edwards ve Stoddard'un vaazları Amerika'nın Tanrı'nın krallığının merkezi olacağını aktarır. Amerikan toplum kimliğinin Püritenler tarafından temellerinin atıldığı bu dönemde Edwards özellikle vaazlarında Amerikan toplumunun "seçilmişlik duygusuna" vurgu yapar.¹⁶ İkinci Uyanış dönemi başlayana kadar ABD'de yaşananlar Kuzey Amerika kolonilerinin siyasi, idari ve dinî yapılarının ortak bir kimliğe dönüşmesini sağlamıştır. Amerikan Devrimini başlatan bu süreç kiliselerin gücünü artırırken misyonerlik faaliyetlerinin başlamasına ve yayılmasına zemin hazırlar.

İkinci Büyük Uyanış (1795-1835) döneminde Kongregasyonalistlerin İncil'i ve İsa'yı sadece Kuzey Amerika'daki Kızılderililere değil "bütün toplumlara bilinir kılma" hedefi misyonerliği, sınırları aşması ve gerekli olan her yere götürülmesi gereken bir yapıya dönüştürür. Bu sırada açılan Harvard ve Yale Üniversiteleri, Dartmouth, Williams, Bowdoin, Middlebury, Amherst, gibi kolejler ve Andover gibi ilahiyat okulları vasıtasıyla yetiştirilen din adamları ilerleyen yıllarda Amerikan Board'un kurucuları ve çeşitli misyon bölgelerinde çalışacak misyonerleri olarak karşımıza çıkacaktır. Dil eğitiminin öncelendiği, İncil eğitimi herkesin "anadillerine göre alması" gerekliliğinin kabul gördüğü bu anlayış, ilerleyen yıllarda dil eğitimi kullanarak misyonerlik faaliyetlerinin gerçekleştirildiği döneme denk gelecektir. Özellikle çocukların İncil'le tanışmasının ve okuyabilmesinin önünü açmak için açılan ilk okullar Amerikan Board'un eğitim misyonerliği yapısında da aynı şekilde ilerlemiştir. Misyonerler açılan istasyonlarda kurumlaşma yolunda ilk olarak ilkokullar açmış çocukların okuma yazma oranını yükseltmeye odaklanmışlardır.¹⁷

ABD'de on dokuzuncu yüzyılda yukarıda belirtilen okullardan mezun olan din adamlarıyla tüm dünyaya yayılan bir misyonerlik anlayışı gelişir. Board bu dönemde Hristiyan doktrinlerini ve Batı ideallerini Hristiyan olmayan topluluklara ulaştırma hedefi içinde Osmanlı Devleti'ne odaklanır.

Nihayet bu dönemin yeni bir diplomasi aracı da kültürel sömürgeciliktir. Emperyalizmin ülkelerinin dışında yaptıkları büyük yatırımların korunması ve sürdürülebilmesi için o ülkelerde kendilerine bağlı, hiç olmazsa düşman olmayan, sempati besleyen bir zihniyete ve nüfusuna ihtiyaç vardı. Bunun

¹⁶ Murat Toman, "Amerikan Siyasi Düşüncesinin İdeolojik Kökeni Püritenizm'in Amerikan Devrimi'ne Etkisi", **History Studies International Journal Of History**, Cilt: 11, Sayı: 6, 2019, ss. 2163-67.

¹⁷ Erdem, ss. 66-67.

müessesesi Misyoner Mektepleridir. Misyonerliğin tarihi Katolik kilisesi tarafından kurulan Cizvit Kolejlerinin kuruluş tarihine kadar iner. İşgal edilen bölgelere misyonerler gönderildi ve geniş sömürgelerdeki halklar Hristiyanlaştırıldı. Bu süreç, 19. yüzyılda daha planlı ve geniş bütçelerle desteklendi. Misyoner mektepleri, emperyalizmin kültürel ileri karakollarıdır. Böylece emperyalist ülkeler, hedef ülkelerde hem iktisadi ve hem de siyasi ve sosyal nüfuzlarını bu mektepler vasıtasıyla tahkim ediyorlardı. Sadece Osmanlı coğrafyasında izinli-izinsiz sayıları binleri aşan Amerikan misyoner mektepleri vardı. Okullar, hastaneler, sanat okulları gibi hayri kurumlarla halkın sempatisi ve rağbetini kazandılar. Öyle ki, mesela Beyrut'ta halk çocuklarını Türk okullarına değil, yabancı okullara vermeyi tercih ediyorlardı.¹⁸

Bu araştırma, Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği'nin 1860'tan 1927'ye kadar Bitlis'teki misyonerlik faaliyetlerini incelemek için multidisipliner bir teorik çerçeve kullanmaktadır. Bu analiz, misyon tarihi, postkolonyal kültürel karşılaştırma teorileri ve Amerikan Board arşiv kaynakları ile bağlantı kurarak, Bitlis İstasyonunun gelişimini ele alır.

Bu çalışma temelde ABD Protestan misyonerliğinin tarih yazımıyla ilgilidir. ABD'nin en önemli misyonerlik örgütlerinden biri olan Amerikan Board, denizaşırı ülkelerde kültürel açıdan Amerikan çıkarlarını önceleyen topluluklar yetiştirmeyi hedefler. Amerikan Board'un Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim cemaatlerle, özellikle de Ermenilerle ilgilenmesi, Batılı ideallerle uyumlu ama yine de yerel özelliklere saygılı Protestan yerleşim bölgeleri kurmaya yönelik daha geniş bir girişimi simgeler. Çalışma içerisinde bu perspektifle Bitlis İstasyonu, Anadolu ve ötesine yayılan daha geniş misyon istasyonları ağının bir bileşeni olarak incelenmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri stratejik bir bölge olan Bitlis İstasyonu çerçevesinde ele alan bu çalışmada alandaki güç ilişkileri incelenmektedir.

Çalışmada Bitlis İstasyonu sadece bir misyonerlik faaliyet alanı olarak değil, aynı zamanda Amerikan değerlerinin dayatılmaya çalışıldığı nüfus çeşitliliğine sahip bir temas bölgesi olarak ele alınmıştır. Teorik çerçevenin bir başka unsuru Amerikan Board arşivinin eleştirel bir şekilde incelenmesidir. Yıllık raporlar, veri tabloları ve yazışmalar gibi çeşitli belgeler içeren Board arşivi birincil kaynak olması bakımından önemli olsa da dönemin gündemini, retorik teknikler ve güç dinamiklerinden etkilenerak yapılandıran metinler oldukları unutulmamalıdır. Bu yüzden bu belgeler, misyonerlerin bakış açıları, kaygıları ve tasvir yöntemleri hakkında fikir verirken

¹⁸ Mustafa Öztürk, "Yakınçağın Özellikleri ve Tesirleri", **Güneyde Bir Tarih Sevdalı: Dr.Süleyman Hatipoğlu Armağanı**, (Ed. Mikail Kolutek ve Tekin İdem), Gazi Kitabevi, Ankara, 2022, s. 622.

onların bölgedeki çıkarlarını da ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin farklı emperyal güçlerin hakimiyet mücadelesi alanına gelmiş bölgelerinden birinde, Amerikan Board'un faaliyetlerinin kapsamlı analizi yapılarak bölgede Amerikan çıkarlarının incelenmesi amaçlanmıştır.

Çalışma, 1860'tan 1927'ye kadar Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği'nin Bitlis İstasyonu ile bağlantılı gelişimini tanımlamak için kapsamlı bir dizi birincil ve ikincil kaynak kullanmaktadır. Temel belgeler Amerikan Board'un kendi arşiv kayıtlarından, özellikle de her istasyon için misyonerlerin, dış istasyonların, kiliselerin, okulların, cemaatlerin, öğrencilerin, harcamaların ve yerel katkıların sayısını gösteren yıllık istatistiksel özetlerin bir derlemesi olan Yıllık Tablo Görünümlerinden (Annual Tabular Views) oluşturulmuştur. Sayısal hassasiyetleriyle öne çıkan bu istatistik raporları, Bitlis İstasyonundaki ve daha geniş bir ağa yayılan dış istasyonlardaki büyüme ve değişimleri incelemek için derinlemesine bir çerçeve sunmaktadır. Bu kayıtlar, Doğu Anadolu'daki Amerikan Protestan misyonerlerinin karar alma süreçleri, yaşamları ve kullandıkları yöntemler hakkında doğrudan bir fikir vermektedir. Çalışmada kullanılan arşiv belgeleri Bilkent Üniversitesi Amerikan Board Mikrofilm Arşivi'nden elde edilmiştir. Buna ek olarak, çalışmada *Uluslararası Araştırmalar için Dijital Kütüphane* (Digital Library for International Research) (DLIR) ve *HathiTrust* Dijital Kütüphanesinin erişim sunduğu yıllık raporlar ve diğer süreli Amerikan Board yayınlarından *The Missionary Herald* ve *Life and Lights* kullanılmıştır.

İncelenen ikincil literatür, Amerikan Board ile ilgili yazılmış yüksek lisans/doktora tezleri, makale ve kitap çalışmalarını kapsamaktadır. Bu çalışmalar içerisinde özellikle öne çıkan çalışmalar aşağıda sıralanmıştır.

Gülbadi Alan'ın *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri* isimli doktora tezi hem Amerikan Board arşivlerini hem de Osmanlı Arşivini kullanması bakımından önem arz etmektedir. Çalışma, Protestan misyonerliği alanında karşılaştırmalı bir bakış açısı ortaya koymakta ve Amerikan Board'un bölgesel eğitim faaliyetlerini çok yönlü bir biçimde aydınlatmaktadır.¹⁹

¹⁹ Gülbadi Alan, **Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2002.

Ayşe Aksu'nun *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri* isimli doktora tezi, misyonerlerin eğitim faaliyetlerinin etkisi altında bölgesel sosyal yapıların dönüşümüne odaklanmaktadır. Çalışma, misyonerlerin idaresindeki eğitim kurumlarının müfredatı ve bunun azınlık eğitimi üzerindeki uzun vadeli etkileri üzerine yaptığı analiz ile misyonerlik tarihinin kapsamını, geleneksel dini anlatılarda genellikle göz ardı edilen alanlara genişletmektedir.²⁰

Dilşen İnce Erdoğan'ın *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, isimli doktora tezi misyonerlik tarihinin kritik ve siyasi açıdan hassas bir dönemini ele almaktadır. İnce Erdoğan, çalışmasında, misyonerlik faaliyetlerinin etkisini etnik çatışma ve uluslararası diplomasi bağlamında ele almıştır.²¹

İdris Yücel'in *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması* yüksek lisans tezi, Amerikan Board'un iç dinamiklerine odaklanarak, Board'un kurumsal yapısı, personel stratejileri ve kurumsal yapıları hakkında temel bir genel bakış sunmaktadır.²² İdris Yücel'in bir diğer çalışması ise *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)* adlı doktora tezidir. Bu çalışma, Anadolu'daki tıbbi misyonerlik faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde inceleyen çalışmalardan biri olmakla birlikte özellikle savaş, salgın ve kıtlık dönemlerinde sağlık misyonerliğinin hem dini bir araç hem de insani yardım unsuru olarak nasıl işlev gördüğünü incelemektedir.²³

Erdal Açıkse's'in *Tanzimat Sonrası Harput (Mamuratül-Aziz)'ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri* isimli doktora tezi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Amerikan Board'un Harput bölgesindeki misyonerlik faaliyetlerini çok yönlü bir biçimde ele alan kapsamlı bir çalışmadır. Türk Tarih Kurumu tarafından 2003 yılında

²⁰ Ayşe Aksu, **Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

²¹ Dilşen İnce Erdoğan, **Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007.

²² İdris Yücel, **Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2005.

²³ İdris Yücel, **Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2011.

“Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri” adıyla yayımlanan bu tez misyonerlerin bölgedeki sosyal, kültürel ve siyasi etkilerini de incelemektedir.²⁴

Fusun Çoban Döşkaya’nın “Amerikan Board’un Kılavuz ve El Kitaplarının Analizi” isimli makalesi, Amerikan Board’un kurumsal yapısı, misyoner seçimi ve örgütlenmesi hakkında detaylı bilgiler içermekte ve bu alanda yapılacak çalışmalara kaynak teşkil etmektedir.²⁵ Çoban Döşkaya’nın “Mary Lyon: Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu ve Mezunlarının Osmanlı Devleti’nde Eğitim Misyonerliği Faaliyetleri” isimli makalesi ise eğitim misyonerliği üzerine odaklanarak Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu’nun Osmanlı Devleti’deki yansımalarını ve açılan benzer kurumları ele almaktadır. Bu kapsamda Bitlis’de de bulunan “Bitlis Mount Holyoke Kız Okulu” için önemli bir kaynak oluşturmuştur.²⁶

Bu çalışmalar doğrudan Bitlis İstasyonunu ele almamış olsalar da Amerikan Board’un bölgesel faaliyetlerine ilişkin çok boyutlu bir anlayış oluşturdıkları için, Bitlis İstasyonu çalışmaları açısından değerlidir. Bitlis özelinde Ayşegül Kuş ve Gülbadi Alan tarafından yayımlanan “Amerikan Board ve Bitlis’teki Çalışmaları (Amerikan Board Belgeleri Işığında)” isimli makale Bitlis İstasyonu hakkında yapılmış önemli çalışmalardan biridir. Çalışma istasyonun açılış ve kapanış sürecini, istasyondaki misyonerlik faaliyetlerini, dış istasyonları ve istasyon bünyesinde çalışan misyonerler hakkında bilgi vermekte ve Bitlis İstasyonu ile ilgili yapılacak çalışmalara kaynak teşkil etmektedir.²⁷

Eralp Yaşar Azap’ın *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayetinde Amerikan Protestan Misyonerleri ve Faaliyetleri* isimli yüksek lisans tezi, Bitlis İstasyonunu Osmanlı Arşiv belgelerinde incelemektedir. Tezde Amerikan misyonerlerinin bölgedeki siyasi, sosyal ve eğitim faaliyetleri hakkında kapsayıcı bilgiler bulunmaktadır.²⁸

²⁴ Erdal Açıkse, **Tanzimat sonrası Harput (Mamuratül-Aziz)’ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1991.

²⁵ Fusun Çoban Döşkaya, “Amerikan Board’un Kılavuz ve El Kitaplarının Analizi”, **History Studies**, Cilt:13, Sayı:4, 2021, ss. 1125-43.

²⁶ Fusun Çoban Döşkaya, “Mary Lyon: Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu Ve Mezunlarının Osmanlı Devleti’nde Eğitim Misyonerliği Faaliyetleri”, **History Studies**, Cilt:12, Sayı:4, 2020, (Holyoke), ss. 1665-1701.

²⁷ Ayşegül Kuş ve Gülbadi Alan, “Amerikan Board Ve Bitlis’teki Çalışmaları (Amerikan Board Belgeleri Işığında)”, **History Studies**, Cilt: 11, Sayı: 5, 2019, s. 1405-31.

²⁸ Eralp Yaşar Azap, **Tanzimat sonrası Harput (Mamuratül-Aziz)’ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

Osmanlı Devleti'ndeki Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği'nin faaliyetleri hakkında giderek artan akademik literatür, 19. ve 20. yüzyılın başlarındaki sosyo-dini dinamikler, imparatorluk jeopolitiği ve kültürlerarası etkileşimler hakkında önemli katkılar sağlamıştır. Bu alanda hazırlanan çeşitli doktora ve yüksek lisans tezleri, arşiv araştırmaları, kurumsal tarih incelemeleri ve eleştirel analizler aracılığıyla bu faaliyetlere farklı boyutlardan ışık tutmaktadır.

Akademik çalışmaların yanı sıra Amerikan Board tarihi, misyonerleri ve Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri ile ilgili yazılmış basılı kitaplar da incelenmiştir. Mithat Aydın'ın *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri* kitabı, Osmanlı arşiv belgeleriyle birlikte misyoner hatıratlarını ve Amerikan Board arşiv belgelerini kullanarak araştırmacılara siyasi içerikli bir analiz sunmaktadır.²⁹

Şamil Mutlu'nun, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* adlı kitabı, Osmanlı Devleti topraklarında çeşitli devletlerin himayesi altında açılmış yabancı okulları ve bunların eğitim sistemlerini inceleyerek eğitim misyonerliği araştırmacılarına önemli bir kaynak teşkil etmektedir.³⁰

Ayhan Öztürk ve Özgür Yıldız'ın *Amerikan Protestan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1820-1938)* kitabı, tarihsel bir perspektifle Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetlerinin eğitim, dini ve sosyal etkilerini inceleyen kapsamlı bir araştırmadır.³¹ Yine Özgür Yıldız'ın *Anadolu'da Amerikan Okulları* isimli kitabı, Osmanlı topraklarında kurulmuş misyoner okullarını, bu kurumların müfredatlarını ve uygulanan eğitim politikalarını ele alarak eğitim misyonerliği üzerine çalışan araştırmacılar için değerli bir kaynak niteliğindedir.³² Yıldız'ın bir diğer çalışması olan *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri* ise Amerikan Board'un tarihi, örgütsel yapısı, misyonerler ve Osmanlı topraklarında yerleşme süreçleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.³³

Fusun Çoban Döşkaya ve Yakup Öztürk editörlüğünde hazırlanan *Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board Misyonerleri* isimli kitap, Amerikan Board üzerine

²⁹ Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.

³⁰ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Bilim Basın Yayınları, İstanbul, 2005.

³¹ Ayhan Öztürk ve Özgür Yıldız, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1820-1938)*, Arka Oda Yayınevi, Kayseri, 2007.

³² Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Okulları*, IQ Yayınları, İstanbul, 2011.

³³ Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

alışan farklı araştırmacıların bölümlerinden oluşmaktadır. Araştırmacıların seçtikleri misyonerler, misyonerlerin raporları, anı ve kitaplarının analizinden oluşan bu kapsamlı alışma, Amerikan Board ve misyonerliği alanında literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.³⁴

Yine Füsun oban Döşkaya editörlüğünde yayımlanan *Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board'un Kadın Misyonerleri* isimli eser ise, Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiş kadın misyonerlerin anıları, raporları ve kitapları temel alınarak oluşturulmuştur. Bu alışma, kadın misyonerleri çalışan araştırmacılar için önemli bir kaynak niteliğinde literatüre katkı sunmaktadır.³⁵

İncelenen alışmalar içerisinde Bitlis İstasyonunun nispeten daha az araştırıldığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda tez, Bitlis İstasyonunun idari erevesi, dini uygulamaları, eğitim kurumları ve Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan Board misyonerlik faaliyetlerinin daha geniş bağlamı içindeki rolü de dâhil olmak üzere kapsamlı bir incelemesini sunarak bu boşluğu gidermeyi amaçlamaktadır.

Bu alışma, Osmanlı Devleti'nde kurulan Amerikan Board Bitlis İstasyonunun kapsamlı istatistiklerini, raporlarını ve misyoner yazışmalarını inceleyerek geliştirilmiştir. Bu kapsamda Bitlis İstasyonu misyonerlerinden Grace Higley Knapp'in kaleme aldığı ve 1919 yılında basılan *The Tragedy of Bitlis* (Bitlis'in Trajedisi) kitabı çevrilmiştir.³⁶ Yapılan bu doktora tez çalışmasının bilime sağladığı katkılardan en önemlisi ise Amerikan Board arşiv belgelerinde, Bilkent Üniversitesi Mikro Film Arşivinde Bilkent niversitesi tarih bölümünün katkılarıyla yaptığı deşifreler dosyasında okunamıyor olarak işaretlenen belgelerinde günümüz teknolojileri ve uygulanan bazı yapay zek deşifre programlarıyla okunabilir hale getirilmiş olmasıdır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Amerikan Board'un kısa bir tarihçesi verildikten sonra, Board'un misyoner seçimi ve Board'un bünyesinde yürüttüğü faaliyetler başlıklandırılmıştır. Bunun yanında Board'un Osmanlı Devleti'nde teşkilatlanması ve açtığı misyon bölgeleri konusunda bilgi aktarılmıştır.

³⁴ Füsun oban Döşkaya ve Yakup ztrk (Ed.). **Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board Misyonerleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022.

³⁵ Füsun oban Döşkaya (Ed.), **Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board'un Kadın Misyonerleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2023.

³⁶ Tarafımdan evirisi yapılan kitap yayınlama süreci içerisindedir.

İkinci bölüm ise Amerikan Board'un Bitlis İstasyonu ile ilgili bilgileri kapsamaktadır. Bitlis'in tarihi ve stratejik önemi aktarıldıktan sonra, Amerikan Board'un Bitlis için neden önemli olduğu konusu ele alınmıştır. Bölümde özellikle Bitlis İstasyonunun kuruluş öncesi ve kuruluş süreci üzerinde durulmuş bir sonraki bölümde aktarılacak arşiv kayıtları için zemin hazırlanmıştır.

Üçüncü bölüm Bilkent Üniversitesi Mikro Film Arşivinde bulunan mikrofilm kayıtlarının deşifresini, bazı misyonerlerin yazışmalarını ve Board'un yayınladığı kitapları içermektedir. Arşiv kayıtları on yıllık dönemler şeklinde detaylandırılmış ve Yıllık Tablo Görünümlerinden (Annual Tabular View) faydalanılmıştır. Arşiv belgelerinde Bitlis İstasyonu ile ilgili son kayıtlar 1917 yılına ait olmakla birlikte, istasyonda görevli misyonerin bölgeden ayrılışı 1927'e tekabül ettiği için çalışmanın kapsadığı zaman aralığı olarak 1860 ve 1927 arasındaki dönem seçilmiştir.

Bu bölümde ayrıca Bitlis'te uzun yıllar misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş bazı misyonerlerin Board merkeziyle yaptıkları mektuplaşmalar ve Board'un süreli yayınları *The Missionary Herald* ve *Life and Lights*'da yine misyonerlerin kaleme aldığı yazılar aktarılacaktır. Bu dökümanlar Bitlis'in siyasi ve kültürel analizinin yapılmasında misyonerlerin günlük yaşamlarından kesitler sunmaları bakımından önemlidir.

Üçüncü bölümde ayrıca Amerikan Board Doğu Türkiye misyonerlerinden Bitlis misyoneri Grace Highley Knapp ve Van misyoneri Clarence D. Ussher'un özellikle 1915 sonrası ABD'ye dönüşlerinin akabinde yazdıkları kitapların incelemesini kapsamaktadır. Kitaplar sırasıyla Grace Highly Knapp'in *The Mission at Van* (Van Misyonu), Clarence D. Ussher ve Grace Highly Knapp'in *An American Physician in Turkey* (Türkiye'de Amerikalı Bir Doktor) ve Grace Highly Knapp'in *The Tragedy of Bitlis* (Bitlis Trajedisi) kitaplarıdır. Board merkezi tarafından basılmışlardır. Bölge misyonerlerinin katkılarıyla anı adı altında kaleme alınan bu kitaplar, uluslararası arenada Türk-Ermeni ilişkilerinin seyrini etkilemiştir. Ermeni meselesi ile ilgili diaspora söylemlerinde kaynak gösterilmiş, Türkiye aleyhinde yazılı ve sözlü basında oluşturulan propagandanın referans kitaplarını oluşturmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

AMERİKAN BOARD VE OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ TEŞKİLATLANMASI

1.1. AMERİKAN BOARD

Kısa adı Amerikan Board olan Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği (American Board of Commissioners for Foreign Missions, ABCFM) on dokuzuncu yüzyılın başlarında ABD'nin New England bölgesinde teşkilatlanan Protestan bir misyonerlik örgütüdür. Bu bölümde Amerikan Board'un çıkış noktası, teşkilatlanması ve dünyanın farklı kıtalarına yayılışı aktarılırken, Osmanlı Devleti içerisinde örgütlenmesine değinilmektedir.

1.1.1. Amerikan Board'un Kısa Tarihi

Joseph Tracy, Avrupa'dan Amerika kıtasına doğru oluşan göç hareketini ve New England'a ilk yerleşimi bir misyonerlik girişimi olarak tanımlar. Bunun yanı sıra Avrupa'dan ayrılarak bu kıtaya gelinmesinin nedenini ise “İngiliz yetkisi altında bu bölgeye yerleşenlerin haklarını ve soylarını yanlış doktrinlerden korumak ve İsa'nın krallığını onun adının bile anılmadığı topraklara yaymak”³⁷ olarak ifade eder. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise ABD'de misyonerlik faaliyetleri kendine daha geniş ve sınır ötesinde alanlar açma sürecine girmiştir.³⁸

American Board 1810'daki resmi kuruluş tarihinden önce ortaya çıkmış bir yapılanmadır. Samuel J. Mills, Williams Koleji'nden bir grup öğrenci ile “James Richards, Francis L. Robbins, Harvey Loomis, and Byram Green”, Ağustos 1806'da bir araya gelir.³⁹ Bu toplantının ismi *Haystack Toplantısı* (The Haystack Prayer

³⁷ Joseph Tracy, **History of The American Board for Commissioners for Foreign Missions**, Spooner&Howland, Worcester, 1840, s. 11.

³⁸ Tracy, s. 27.

³⁹ Global Ministries, “The History Of The Haystack Prayer Meeting”, **Global Ministries**, 10.10.2014, https://www.globalministries.org/resource/part_11_the_haystack_meeting_10_10_2014_118/, (12.06.2025).

Meeting)⁴⁰ olarak anılmaktadır. Bu ismi almasının sebebi yağmur başladığında öğrencilerin bir saman yığınının altına sığınması, duaya burada devam etmeleri ve bu sırada Hristiyanlık inancını tüm dünyaya yayma düşüncesi üzerinde fikir birliğine varmalarıdır. Toplantıda Asya’da Hristiyan olmayanlara İncil’i yaymayı kabul eden Williams College öğrencileri iki yıl sonra, 7 Eylül 1808’de Samuel J. Mills önderliğinde gizli bir topluluk olan “The Brethren”i (Society of Brethren- Erkek Kardeşler Topluluğu) kurar ve “tüm üyeleri yabancı misyoner olarak hizmet etme taahhüdünde” bulunurlar. 1810’da ise Samuel Mills, papazlık eğitimi almak üzere Andover İlahiyat Okulu’na girer. Mills, Andover’a girdikten kısa bir süre sonra bazı öğrenci arkadaşlarıyla birlikte yabancı misyonlar fikrini desteklemeye başlar.⁴¹ 1806’da Samuel J. Mills⁴² önderliğindeki üniversite öğrencilerinin kendi söylemleri ile Asya’nın ahlaki karanlığından duydukları üzüntüyle yola çıktıkları ve 1808’de kurdukları “The Brethren” topluluğunun önce Williams Koleji ve daha sonra Andover İlahiyat Okulunda karşılık bulması sonucunda Andover İlahiyat Okulu öğrencilerinden oluşan, “Adoniram Judson, Jr. Samuel Nott, Jr. Samuel J. Mills, Samuel Newell”ın yer aldığı dört kişilik bir grup yabancı bir ülkede Hristiyan misyonu üstlenmek istediklerini belirten bir bildiriye, Evanjelik temsilin yeni örgütlenmiş bir organı olan Massachusetts Genel Birliği’ne (General Association of Massachusetts Proper) sunmak istediklerini belirtmiştir.⁴³ Birliğin Bradford’da 27 Haziran 1810 yılında gerçekleştirdiği toplantıda bu dört kişi, birlik heyetine tanıtılmış ve ilettikleri bildiri okunmuş, 29 Haziran’da birlik bu bildiriye kabul ederek yeni bir misyoner birliğinin (Board of Commissioners for Foreign Missions) oluşturulmasını kararlaştırmıştır. Birliğe sunulan bildiri aşağıdaki gibidir:

Saygıyla arz ederler ki, zihinleri uzun zamandır putperestlere bizzat bir misyon gerçekleştirme görevinin ve öneminin bilinciyle yoğrulmuştur. Bu düşünceler, konuyu muhtemel başarı ihtimali ve böyle bir girişimin beraberinde getireceği

⁴⁰ Daha sonra yıllar içerisinde bu toplantı, Amerikan Board’un doğuş sembolü haline gelerek “modern misyon hareketini başlatan bir etkinlik” olarak kabul görmüş ve bundan dolayı toplantı için anma törenleri organize edilmiştir. Füsün Çoban Döşkaya, “Amerikan Board (ABCFM) ve Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ)”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 3, 2020, (Fetö), ss. 1431-74.

⁴¹ Douglas K. Showalter, “The 1810 Formation of the American Board of Commissioners for Foreign Missions”, **The Role of the American Board in the World: Bicentennial Reflections on the Organization’s Missionary Work, 1810-2010**, (Ed. Clifford Putney ve Paul T. Burlin), Wipf&Stock, Oregon, 2012, s. 1.

⁴² Samuel J. Mills hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Tracy, ss. 28-30.

⁴³ Tracy, s. 30.

zorluklar bakımından, ciddi ve –ümid ederler ki– dua ile desteklenmiş bir değerlendirmeye sevk etmiştir. Ellerine geçen bütün bilgileri inceledikten sonra, Tanrı’nın takdiriyle yol açması hâlinde, ömür boyu bu işe kendilerini adanmış olduklarını beyan ederler.

Şimdi bu örgütten, fikir ve tavsiyelerini talep ettikleri şu soruları arz etmektedirler: Mevcut görüş ve duyguları ışığında, misyon hedefinden, bunun hayalperestçe veya uygulanamaz olduğu düşüncesiyle, vazgeçmeleri mi gerekir; eğer gerekmezse, dikkatlerini doğu mu yoksa batı dünyasına mı yöneltmelidirler; bu ülkedeki bir misyoner örgütünden maddi ve manevi destek bekleyebilirler mi, yoksa kendilerini bir Avrupa cemiyetinin yönlendirmesine mi bırakmalıdırlar; ve fiilen göreve başlamadan önce hangi hazırlık tedbirlerini almaları uygun olur?⁴⁴

Birlik daha sonra Connecticut’tan John Treadwell, Dr. Timothy Dwight, Jedediah Huntington ve Calvin Chapin, Massachusetts’ten ise Dr. Joseph Lyman, Dr. Samuel Spring, William Bartlet, Samuel Worcester ve Samuel Hall Walley’i yönetim kurulu üyeliğine seçmiş ve American Board örgütünün organizasyonu ile ilgili ayrıntıların çözümünü onlara bırakmıştır. 5 Eylül 1810’da Misyon Kurulu⁴⁵ ilk toplantısını Farmington Connecticut’da gerçekleştirmiştir. Misyoner atamaları, mali tablonun ve çalışılacak bölgelerin belirlenmesi adına İcra Komitesi (Prudential Committee) oluşturulmuş, çalışma kuralları kabul edilmiş, Hristiyan kamuoyuna bir çağrıda bulunulmuş ve heyet bir yıllığına dağılmıştır.

18 Eylül 1811’de Worcester’da Amerikan Board’un ikinci toplantısı gerçekleştirilmiştir. İlk toplantıdan bu tarihe kadar “The Brethren” grubundan Judson, Londra Misyon Topluluğu (London Missionary Society) ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Judson Amerikan Board bünyesinde açılacak alanlara gönderilecek misyonerlerin Londra’da “eğitim görmesini teklif etmiş” fakat Londra Misyon Topluluğu (London Society of Commissioners) bu fikri desteklememiştir. Bunun yerine kendi bünyelerinde eğitim alıp Londra için çalışabilecekleri aktarılmıştır.⁴⁶ Gerçekleştirilen ikinci toplantıda Judson’ın Londra’da yaptığı görüşmeler gündeme gelmiş ve nihayetinde “Adoniram Judson ve eşi, Samuel Nott ve eşi, Samuel Newell ve eşi, Gordon Hall ve Luther Rice” ABCFM’nin ilk

⁴⁴ Tracy, s. 31.

⁴⁵ 5 Eylül 1810’da yapılan bu ilk toplantıda örgütün ismi Yabancı Misyon Temsilcileri Birliğinden (BCFM) Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliğine (ABCFM) dönüştürülmüştür. Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Showalter, s. 6.

⁴⁶ William Ellsworth Strong, **The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, Pilgrim Press, Boston, 1910, s. 10.

misyonerleri olarak belirlenmiştir.⁴⁷ Bu misyonerlerin atanacakları alanlar İcra Komitesinin (Prudential Committee) kararına bırakılmış ve böylelikle ilk misyonerler, 19-20 Şubat 1811 tarihinde Kalküta'ya gitmek üzere yola çıkmıştır.⁴⁸ Bu sırada yabancı misyon fikrini ortaya atan kişi olarak anılan Samuel J. Mills, “sahada çalışmak için çok uygun olmadığını”, bu sebeple yeni kurumlar tasarlama, keşif turları ve yeni alanlar açma konusunda Amerikan Board’u “yurtiçinde desteklemek” istediğini belirtmiş ve bu sebeple misyoner olarak atanma talebinde bulunmamıştır.⁴⁹ Bu süreçte, Richards ve Warren’ın Andover İlahiyat Okulunda teoloji eğitimlerini tamamlayıp, Dartmouth College’da tıp dersleri almaları ve daha sonra misyoner olarak atanmaları için ABCFM’nin bünyesine” dahil olmuşlardır.⁵⁰

Amerikan Board’un 1811’de gerçekleştirdiği ikinci yıllık toplantısından sonra Hristiyan kamuoyunun dikkatini çekmek için yeni bir çağrı hazırlanarak geniş çapta duyurulmuştur. Joseph Tracy, bu çağrıdan şu şekilde bahsetmektedir:

Komite, Doğu’da bir Amerikan misyonu için en elverişli yerin muhtemelen Burma İmparatorluğu’nun bir bölgesi olacağını öne sürdü. Nüfusun büyüklüğü, halkın karakteri ve âdetlerinin yanı sıra, özellikle Burmalılar’ın “Britanya İmparatorluğu sınırları içinde bulunmadıklarından dolayı Britanya Misyoner Cemiyetleri’nin doğal faaliyet alanına o kadar da girmediklerinden”, “dikkate değer” bir bölge olduğunu belirtti. Böylece, bu kadar erken bir dönemde, misyoner cemiyetlerinin birbirlerinin çalışma sahalarına müdahale etmekten kaçınmaları gerektiği şeklindeki önemli ilkeyi anlayıp kendi faaliyetlerinde bir kural olarak benimsediler.⁵¹

1812’de Amerikan Board, Massachusetts Yasama Meclisi (Massachusetts Legislature) tarafından resmen tanınmış ve örgüt özünde kongregasyonalist din adamları tarafından kurulmasına rağmen “farklı gruplarla çalışan” bağımsız bir örgüt haline gelmiştir.⁵² ABCFM’ nin çalışmaları kısa sürede birçok Amerikalı Protestan tarafından desteklenmiş ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca, ABCFM’nin yarattığı etkiyle, Amerika Birleşik Devletleri’nde farklı Protestan yabancı misyon topluluğu ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, Amerikan Board ilk misyonerlerini sırasıyla “Hindistan’a (1812), Seylan’a (1815), Cherokee ulusuna (1817), Choctaw ulusuna (1818),

⁴⁷ Fred Field Goodsell, **You Shall Be My Witness**, American Board Of Commisioners For Foreign Missions, Boston, 1959, ss. 10-12.

⁴⁸ Tracy, s. 37.

⁴⁹ Strong, s. 12.

⁵⁰ Strong, s. 12.

⁵¹ Tracy, s. 35.

⁵² Showalter, s. 6.

Sandwich Adaları'na (1819) ve Filistin'e (1819)" göndermiş ve bu misyonerlerin "tüm yaşamlarını bu görev alanlarında geçirmelerini" tasarlamıştır.⁵³

Markos 16:15'te İsa, takipçilerine dünyanın dört bir yanında Müjde'yi duyurmaları çağrısında bulunur. Bu bağlamda, ABCFM'nin ilk misyonerlerinin temel görevi, İsa'nın öğretilerini Hristiyan olmayan topluluklara iletme olmuştur:

İsa onlara şöyle buyurdu: "Dünyanın her yanına gidin, Müjde'yi bütün yaratılışa duyurun. İman edip vaftiz olan kurtulacak, iman etmeyen ise hüküm giyecek. İman edenlerle birlikte görülecek belirtiler şunlardır: Benim adımla cinleri kovacaklar, yeni dillerle konuşacaklar, yılanları elleriyle tutacaklar. Öldürücü bir zehir içseler bile, zarar görmeyecekler. Ellerini hastaların üzerine koyacaklar ve hastalar iyileşecek."

*Rab İsa, onlara bu sözleri söyledikten sonra göğe alındı ve Tanrı'nın sağında oturdu. Öğrencileri de gidip Tanrı sözünü her yere yaydılar. Rab onlarla çalışıyor, görülen belirtilerle sözünü doğruluyordu*⁵⁴

ABCFM'nin 16-17 Eylül 1812 tarihinde Hartford, Connecticut'ta düzenlenen üçüncü yıllık toplantısında örgütün geleceğini tartışmak üzere sekiz eyaletten (Connecticut, Massachusetts, New Hampshire, New Jersey, New York, Pennsylvania, Rhode Island, Vermont) yirmi dört üye bir araya gelmiştir. Böylelikle, örgüt "resmi olarak teşkilatlanmış ve Massachusetts eyaleti Genel Mahkemesi aracılığıyla, 20 Haziran 1812'de dönemin valisi Caleb Strong tarafından imzalanan bir Kuruluş Yasası kabul etmiştir."⁵⁵ Kuruluş Yasası'nın 5. maddesinde, yıllık toplantılarda boş kadroları doldurmak veya mevcut üye sayısına ekleme yapmak amacıyla, birliğe üye olmaya uygun kişilerin oylama yoluyla seçilebileceği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra 8. maddesinde ise söz konusu birliğin en az üçte birinin "saygın din" adamlarından oluşacağı, geri kalanın ise "ister din adamları ister sıradan insanlar olsun", aynı niteliklere sahip kişilerden oluşacağı belirtilmektedir.⁵⁶ Birliğin tarihi boyunca üyelik sorunu zaman zaman incelenmiş ve gözden geçirilmiştir. Yıllar geçtikçe üyelik kapsamı, misyonerlerin çalışmalarıyla ilgilendiği bilinen birçok kişiyi veya misyon hizmeti ve mali destek için aday olabilecek kurumları temsil eden kişileri kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

⁵³ Showalter, s. 7.

⁵⁴ "Markos 15", **Kutsal Kitap**, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Mar.15>, (05.05.2025).

⁵⁵ Goodsell, s. 11.

⁵⁶ Goodsell, ss. 11-12.

Hartford’da gerçekleşen üçüncü toplantıda, Hindistan’da halihazırda başlatılan misyona ek olarak dört alan daha açılması kararı alınmıştır. Bahsi geçen bu dört alan; “antik uygarlıkların halkları, ilkel kültürlerin halkları, eski Hristiyan kiliselerinin halkları ve İslam inancına sahip halklar” şeklinde belirlenmiştir.⁵⁷ Nitekim 1812 yılının Aralık ayında ilk misyonerler Hindistan’ın Kalküta bölgesine yola çıkarlar.⁵⁸

Açılması kararlaştırılan bu alanlardan, Antik Uygarlıkların Halkları Arasındaki Misyon kapsamında öne çıkan bölgeler arasında Seylon, İstanbul (Yahudi nüfusu), Madura, Çin ve Japonya bulunmaktadır.⁵⁹ İlkel Kültürlerin Halkları Arasındaki Misyon, adı altında ise Amerikan Kızılderilileri’nden Hawaii, Afrika, Mikronezya ve Güneydoğu Asya’ya uzanan geniş bir coğrafyaya yer verilmiştir.⁶⁰

Osmanlı Devleti’nin de dâhil olduğu Antik Hristiyan Kiliselerinin Halkları Arasındaki Misyon, Meksika, İspanya, İtalya, Çekoslovakya, Filipinler ve Fransa gibi bölgelerde Hristiyanlığa “yabancılaşmış” topluluklar arasında yürütülmek üzere planlanmıştır. Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti’nde eski Hristiyan Kiliselerinden birine mensup olan “Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Suriyeliler, Süryaniler (Assyrians) ve diğer Hristiyan topluluklar” hedef olarak seçilmiş, ilerleyen yıllarda misyonerlik çalışmaları özellikle Ermeniler ve Rumlar arasında devam etmiştir.⁶¹

Son olarak, Müslüman Halklar Arasındaki Misyon ise 1820’den itibaren Arap, Fars ve Türk nüfusun da dâhil olduğu Yakın Doğu halklarına yönelik olarak yürütülmüştür. Suriye ve İran’daki misyonları 1871’de Presbiteryen Board’a devredilmiştir. 1915’ten itibaren Amerikan Board, çoğu zaman Presbiteryen Board ile “iş birliği içinde” Suriye ve Lübnan’da bazı sorumluluklar üstlenmiştir. Ayrıca 1903’te Filipinler’in güneyindeki Mindanao Adası’nda Moro Müslüman nüfusu da kapsayan bir misyon başlatılmıştır.⁶²

Amerikan tarihinin başlangıcından itibaren misyonerlik faaliyetlerine zemin hazırlayan ve Board’un söylemiyle “İncil’in ulaşmadığı Kızılderililere, Afrikalılara veya diğer dezavantajlı halklara” bu faaliyetlerin götürülmesini teşvik eden bir politika

⁵⁷ Goodsell, s. 12.

⁵⁸ Rufus Anderson, **History of the Missions of the ABCFM to the Oriental Churches Volume II**, Congregational Publishing Society, Boston, 1872, s. 9.

⁵⁹ Goodsell, ss. 13-15.

⁶⁰ Goodsell, ss. 15-16.

⁶¹ Goodsell, ss. 16-17.

⁶² Goodsell, s. 17.

mevcuttu.⁶³ Bu doğrultuda açılan misyonlar vasıtasıyla Amerikan Board'un Hristiyanlığı yeniden canlandıracağı fikri savunuluyordu.

Amerikan Board, yoğun nüfuslu bölgeleri faaliyetlerinin merkezi olarak seçmiş ve 1820'ye gelindiğinde, 1812' de belirlenen tüm bölge türlerinde misyonlar kurmuştur. Her misyon, bölge dinamikleri doğrultusunda şekillendiğinden strateji ve yöntemleri farklıdır. 1820'den itibaren ise küresel bir misyon başlatılmış, çeşitli faaliyetler ve ilgili planlar geliştirilmeye başlanmıştır. Yeni Ahit, daha sonra Eski Ahit, Arapça, Türkçe ve Farsçaya çevrilmiş, Arapça ve Türkçe bazı edebiyat eserleri de dağıtımına sunulmuştur. Bununla beraber kısa sürede beşinci misyon alanı olarak "ateist laik halklar arasındaki misyon" belirlenmiş ve bu alan, "coğrafi olarak sınırlandırılmayan ancak neredeyse her yerde karşılaşılan" bir misyon sahası olarak tanımlanmıştır. Laiklik ise ilk kez 1928'de Uluslararası Misyoner Konseyi Kudüs Konferansı'nda (Jerusalem Conference of the International Missionary Council) "Hristiyanlığa karşı başlıca tehditlerden" biri olarak kabul edilmiştir.⁶⁴

Fred F. Goodsell'in aktardığına göre, misyon bölgelerinin belirlenmesi, istasyonların kurulması ve misyonerlerin görevlendirilmesinin ilk aşaması "Öncü Aşaması"dır (The Pioneer Stage). Öncülerin ilk görevi "ev kurmak ve günlük ihtiyaçlarını karşılamaktır." Daha sonra "gittikleri bölgenin dilini öğrenmeleri, İncil'i tercüme etmeleri, ilkokullar açmaları, basit matbaalar kurmaları, Hristiyan ibadetlerini yürütmeleri, hükümet yetkilileriyle ilişkiler kurmaları, her türlü kabile ve topluluk gelenekleri ve düşünce tarzları hakkında bilgi sahibi olmaları" beklenirdi.⁶⁵ İcra Komitesi, politika ve ilkelerini geliştirirken bu misyonerlerin deneyimlerinden faydalanmıştır. İlk misyonerler arasında ölüm vakalarının yüksek olması İcra Komitesinin daha sonraki yıllarda sağlık misyonerliğine yönelmesine yol açmıştır.

Bu süreçten sonra gelen dönem de "Eğitim Aşaması"dır (Training Stage). Bu aşamada, misyonerler gittikleri bölgelere yerleştikçe etraflarında bir Hristiyan topluluğu şekillenmeye başladığından İncil çevirilerinin ve bazı edebi eserlerin dağıtılması, bu topluluğa ulaşmanın en kolay yolu olmuştur. Bir süre sonra "basit tıbbi tedaviler" de hedef topluluklara ulaşmak için etkili yöntemler haline gelmiştir. Bu süreçte, din adamı, vaiz ve öğretmen yetiştirilmesi için eğitim sınıfları veya okul

⁶³ Strong, s. 9.

⁶⁴ Goodsell, s. 28.

⁶⁵ Goodsell, s. 29.

oluşturmak üzere bir grup kurulurdu. Böylelikle, Hristiyan yaşam tarzını ilk benimseyenlerin birçoğu, misyonerlerin hizmetinde görev almaya başlamış ve “yerli yardımcı” (native helpers) kavramı ortaya çıkmıştır. Bu kişilerin bazıları evlerde, birçoğu da misyonerlerin okullarında, dispanserlerinde ve şapellerinde görevlendirilmiştir. Her misyon bölgesinde bu eğitim aşaması, misyon bölgelerindeki çeşitli Hristiyan faaliyetlerinde görev alabilecek “vasıflı liderlerin, din değiştirenlerin ve destekçilerin oluşturduğu bir topluluk” ortaya çıkana kadar sürmüştür. Bu dönemin süresi ise bölgenin siyasi, sosyal ve dini koşullarına bağlı olarak değişiklik göstermiştir.⁶⁶

Üçüncü aşama olarak “Burs Aşaması” (Fellowship Stage) öne çıkmaktadır. Bu süreçteki amaç, önceki aşamaların tamamlandığı misyon bölgelerinde, “kendi kendini yöneten, finanse eden ve yayılan” yerel kiliseler oluşturmaktır. Bu doğrultuda, yerel kiliseler; Hristiyan hareketinin çalışmalarını planlayan ve yürüten dernekler, konseyler veya konferanslar kurardı. Bazı durumlarda, Hindistan, Çin, Filipinler, Japonya ve Meksika’da olduğu gibi birleşik kiliseler kurulmuştur. Bu süreçte, iş birliği çalışmaları hızlandırılır ve tüm bölgelerdeki kiliseler, “dünya Hristiyan kardeşliği hedefine” hizmet etmeye odaklanırdı.⁶⁷ Son olarak da “Ekümenik Aşama” (Ecumenical Stage) gelmektedir. Bu dönemde, Amerikan Protestan Hristiyanlığı, farklı ülkelerde Hristiyan toplulukları oluşturmayı hedeflediğinden dünya çapındaki Hristiyan toplulukları arasındaki kendi ifadeleriyle “kardeşlik bağlarını” güçlendirmek için birçok ülke ve milletten kiliselerle yakın ilişkiler kurmuştur.⁶⁸

1.1.2. Amerikan Board’un Misyoner Seçimi

Board, toplumlardaki her büyük ve etkili hareketin gizlilik ve sessizlik içinde başladığını savunur. Bu inanış hareketin aktörleri olacak toplumlar arasında, onların hareket etmelerini sağlayacak düşünce ve duygu unsurlarının yayılmasıyla başlar. Hareket tam gelişme aşamasına yaklaştıkça, ihtiyaç duyduğu öncü zihinleri kendisi ortaya çıkarır. Bu kişiler hareketin ne olduğunu ilk anlayan ve başkalarının da

⁶⁶ Goodsell, ss. 29-30.

⁶⁷ Goodsell, ss. 30-31.

⁶⁸ Goodsell, ss. 31-32.

anlamasını sağlayan ve onların rehberliğinde kitlelerin amaçlı bir şekilde çalışmasını sağlayan kişilerdir.⁶⁹

Amerikan Board 1810'da faaliyete geçtiğinde, kurucularının misyoner seçimi konusuna önem verdiği görülmektedir. Misyonerliğin içeriğinin “Tanrı’nın iradesine koşulsuz bağlılık gerektirdiği” ve bu sebeple seçilecek misyonerlerde olması gereken ilk özelliğin bu iradeye bağlılık olması gerektiği belirtilmiştir. İkinci olarak, temel yeterliliğe sahip erkeklerin misyoner olarak atanması için, “Tanrı’ya olan derin inanç” ve “kapsamlı teolojik bir eğitim” almış olmalarının gerekliliği üzerinde durulur. Yalnızca erkek misyonerler “atanmış misyoner” olarak adlandırılırken, geri kalan yardımcı erkek ve kadınlar, atanmış misyonerlerin eşleri de dâhil olmak üzere, “yardımcı misyoner” olarak adlandırılır. Üçüncü olarak ise, söz konusu bu misyonerlerin “İncil’i dinsizlerle paylaşma konusunda istekli” ve bahsedilen diğer niteliklere sahiplerse, yurt dışına gönderilebilecek olmaları belirtilir.⁷⁰ 1891 yılında misyoner adayları ve atanmış misyonerler için yayımlanan kılavuz kitapta, bir bölgeye atanmış olanların misyoner, davet almış olanların ise kadın ya da erkek farketmeksizin yardımcı misyoner olarak adlandırıldıkları belirtilir.⁷¹

İcra Komitesi’nin haftalık toplantı kayıtlarına göre, misyoner adaylarının seçimi süreci şu şekilde işlemektedir. Öncelikle, Amerikan Board’un sekreteri, ilahiyat okullarındaki “potansiyeli olan adayları” keşfeder, bu adayların “misyonerlik konusundaki ilgilerine” göre isimlerini İcra Komitesine sunar. Komite tarafından kabul gören adaylar, “yaş sınırı olmaksızın” misyoner olarak atanır.⁷² Bu kurallarda yapılan ilk ve önemli değişiklik görevlendirilecek misyonerin cinsiyeti konusunda olmuş ve 1839’da “evli olmayan” “Eliza Agnew” misyoner olarak atanmıştır. 1860’ların sonlarında ise Kadın Board’larının (Women Boards) kurulması ile kadınların misyon alanında yapabileceklerinin ve desteklenmelerinin önemi anlaşılmıştır. Kadınlar bu anlamda özellikle “kız okullarında öğretmenlik yapmak” ve “misyon hastaneleri ile dispanserlerde hemşirelik yapmak” için görevlendirilmişlerdir.

⁶⁹ Tracy, s. 28.

⁷⁰ Goodsell, ss. 182-183.

⁷¹ ABCFM, **Manual for Missionary Candidates and for Appointed Missionaries before Entering their Fields**, Beacon Press, Boston, 1891, s. 3. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: Füsün Çoban Döşkaya, “Amerikan Board’un Kılavuz ve El Kitaplarının Analizi”, **History Studies**, Cilt:13, Sayı:4, 2021.ss. 1125-43.

⁷² Goodsell, s. 183.

1885 sonrasında aday seçim politikalarını değiştiren Amerikan Board, misyonerleri konusunda daha “esnek politikalar” benimseyerek adayların “tıp, eğitim, sanat ve zaaanat” konusundaki yeterliliklerini de göz önünde bulundurmuştur. Bunun sebebi olarak misyonerlik faaliyet alanlarının genişlemesi gösterilebilir.⁷³

1.1.2. Amerikan Board Misyonerleri Tarafından Yürütölen Faaliyetler

Amerikan Board, kurduğu misyon bölgelerinde çeşitli faaliyetler ile bölge halkıyla temas etmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda misyonerler bölge halkına uyum sağlayarak kendilerine faaliyet alanları açmış ve halkın güvenini kazanmışlardır. Bu misyonerlerin misyon bölgelerindeki temel faaliyet alanları aşağıda başlıklar altında açıklanmıştır.

1.1.2.1. Evanjelik Faaliyetler

On dokuzuncu yüzyılın başlarındaki “evanjelik uyanış”, Amerikan misyonerlik fikrini yaygınlaştırarak, Amerikan Board’un yapısını şekillendirmiştir. Bu hareketin Amerikan misyonerliğini şekillendiren üç temel unsuru, “Tanrı’nın kelimini vaaz vermek”, “İncil’i tercüme etmek ve dağıtmak”, ve “İncil’in incelenmesini teşvik etmektir”.⁷⁴ İlk yıllarda gönderilen misyonerler bu üç amaca hizmet etmek için görevlendirilmiştir. Kısa sürede bölge halkının ihtiyaçlarıyla ilgilenmeye başlayan misyonerler, bu bölgelerde kiliseler kurmaya başlar, okullar açar ve Hristiyanlaştırdıkları kişiler için uygun istihdam sağlamanın yollarını ararlar.

Yabancı ölkelerde misyonerlik sistemini sürdürmek için gerekli olan ortamın, açılan bu kiliselerde güçlenmesi sağlanıyordu. Bölge halkının zihinlerini misyonerlik faaliyetlerine hazırlamak için en uygun ortamı kiliselerde verilen vaazların sağlaması amaçlanıyordu.⁷⁵

Amerikan Board, evanjelik faaliyetler dışındaki çalışmaları teşvik etse de tüm faaliyetlerinin evanjelik amacı desteklemesini ve buna göre tasarlanmasını beklemekteydi. Bu doğrultuda, misyoner okullarının eğitim müfredatı ve

⁷³ Goodsell, ss. 183-184.

⁷⁴ Goodsell, s. 33

⁷⁵ Tracy, s. 29.

misyonerlerin toplumla ilgili diğer faaliyetleri bu amaca hizmet etmeliydi. Bu yaklaşımla, yerel kiliselerin kurulması, bu kiliselerin “kendi kendilerini yönetmeye” ve “maddi anlamda kendi kendilerini desteklemeye” başlaması bekleniyordu.⁷⁶ Board gidilen bölgelerde siyasi meselelere karışmaktan titizlikle kaçınılması gerektiğini, misyonun işlerin yürütülmesi için bir sekreter ve bir sayman organize edilmesi gerekliliğini vurgulamaktaydı.⁷⁷

“Batı, Doğu’ya ne öğretebilir?” sorusunun cevabını arayan Hindistan, Çin ve Japonya’ya gönderilen misyonerler, misyon bölgelerinde bu eski uygarlıkların insanlarını “kültürel olarak sınıflandırmamaları gerektiği” kanaatine varmışlardır. Hindistan ve Seylan’daki misyonerler “Doğu’nun bilgeliğini” bulmanın zorluğundan bahsederken meselenin sadece inanç ve kutsal mekanlar ile ilgili olmadığını belirtirler.⁷⁸ Doğu ve Batı arasında takip edilecek öğretinin yoksullara ve hastalara yönelik “ilgi, öğrenme ve dinleme isteği, sabır, çaba ve sakinlik” ile ilgili olduğu ifade edilir. Kuruluş aşamasında yetersiz sonuçlar aldıklarını ifade etmelerine rağmen bu misyonerlerin yukarıda sayılan özelliklerinin Doğu halkları arasında “talep gördüğü” belirtilir.⁷⁹ Board’un misyon bölgelerinde yaptığı ilk faaliyetler misyonerlerin kişisel çabalarına dayalı olsa da daha sonra bölgenin kaynakları kullanılmaya başlamıştır.⁸⁰

Batı modeline göre oluşturulmuş olan kiliseler, zaman içerisinde temel Hristiyan karakteristiklerini kaybetmeden yapı açısından “tamamen yerelleşme sürecine” girmiştir. Özellikle Ovimbundular arasındaki Angola’da (Portekiz’in Batı Afrikası) açılan kiliseler en başından beri yerel kültür çerçevesinde kurgulanmış, toplumun sosyal ve kültürel yapısına uygun hale getirilmiştir. Fakat her koşulda misyon bölgesine götördükleri dini öğretinin yayılması faaliyetlerinin “doğal olarak bir savaş alanı” yarattığı vurgulanmıştır.⁸¹ Board bir misyon kilisesi kurulmasını ve İncil’in emirlerine gerektiği gibi uyulmasını; din değiştirenlere şefkatle ve ihtiyatla davranılmasını, din değiştirme kararlarının gerçekliğini sınamak için yeterli süre

⁷⁶ Goodsell, ss. 34-35.

⁷⁷ Tracy, s. 37.

⁷⁸ Goodsell, s. 18.

⁷⁹ Goodsell, s. 19.

⁸⁰ Aydın, s. 20.

⁸¹ Goodsell, s. 20.

tanınmasını ve böylece mümkün olduğunca din değiştirme sonucunda çıkacak kargaşadan kaçınılması gerektiğini vurgular.⁸²

Evanjelik canlanmanın Amerikan Board üzerindeki etkisinden dolayı, Amerikan misyonerlerinin “yıkamak için değil inşa etmek için” gönderilmesi fikrini ortaya çıkarmıştır.⁸³ Misyonerlerin 1820’lerde Kudüs, Beyrut, İzmir ve Atina’ya gelişinden sonra Yakın Doğu’ya yönelen misyonerler Ortodoks kiliselerinin (özellikle Ermeni ve Rum) içerisinde var olan potansiyel görüş ayrılıklarından faydalanmışlardır.⁸⁴ Nihayetinde Protestan Ermeni Kiliseleri kurulmuş ve bu süreçte Rum Ortodoks Kilisesi’ne mensup kesimlerde (Ermeniler gibi) Protestanlaşmaya başlamıştır. Ortodoks Kiliselerin “biçimciliği ve katılığı”ndan dolayı, Yunanistan, Bulgaristan, Anadolu ve Suriye’de bulunan Protestan kiliseleri, buradaki diğer cemaatlerin dönüşümünde etkili olmuştur.⁸⁵ Amerikan Board, 1819 yılında Osmanlı topraklarına ilk misyonerlerini göndererek, bölgedeki Müslüman, Hristiyan ve Yahudi halklar üzerinde faaliyetler yürütmeyi amaçlamıştır. Bu ilk misyonerler, İncil’i yaymanın ötesinde sosyal, siyasi ve kültürel alanda dönüşüm yaratmayı amaçlar. Teşkilatlanma sürecinde Ermeni Misyonu ve Yahudi Misyonu olarak ayrı birimlere bölünen misyon bölgesinde İncil; Türkçe, Farsça ve Arapçaya çevrilir. Ayrıca, bu süreçte, Arapça ve Türkçe diğer bazı edebiyat eserleri de üretilip dağıtımına sunulur. Ermeniler ve Rumlar arasında evanjelik çalışmaların hızlanması, on dokuzuncu yüzyıl boyunca yaşanan siyasi olaylara ve karışıklıklara ivme kazandırır.⁸⁶

1.1.2.2. Eğitim Faaliyetleri

Amerikan Board’un eğitimi, özellikle de yüksek öğrenimi önemli bir misyon girişimi olarak görmesi Board’un ilk kurulduğu yıllara dayanmaktadır. Misyon bölgelerinde açılan okullar bütün bölgelerde olduğu gibi aynı stratejik amaca hizmet

⁸² Tracy, s. 37.

⁸³ Goodsell, s. 21.

⁸⁴ Orta Doğu bölgesinde Ortodokslar üzerinden yürütülen ayrılıkçı faaliyetler için bakınız Ahmet Aksın ve Arzu Aytekin, “19. Yüzyılda Rusya’nın Ortadoğu’da Uyguladığı Dini Politikalar”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Altıncı Uluslar Arası Orta Doğu Semineri Bildiriler Kitabı**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâzığ, 11-13.10.2012, ss. 49-78.

⁸⁵ Goodsell, s. 23

⁸⁶ Goodsell, s. 26.

etmeye yönelik tasarlanmıştır. Amaç gençleri Protestanlaştırmak ve bu sayede toplumu dönüştürmeyi hedeflemektir.⁸⁷

İncil'in okunması ve İsa'nın öğretilerinin yayılması amacına yönelik bir araç olarak kullanılan eğitim, misyon bölgelerinde okulların açılmasıyla daha da önemsenmiştir. Açılan bu okullar bölge halkının “din değiştirmesine” ya da “merkezinde Kilise'nin yer aldığı bir Hristiyan topluluğunun kurulmasına” yol açmıştır. Okullarda öğretilen İncil “çocuklar vasıtasıyla ebeveynlerine, oradan da arkadaşlarına ulaşmış” ve Protestanlığın yayılması sağlanmıştır. Okullardaki sanat ve bilimle ilgili dersler bile Hristiyan değerlerinin gelişmesi yönünde planlanmıştır.⁸⁸

Genel olarak ilkokulların (elementary schools) her misyon alanında gerekli olduğu kabul görürken yüksek öğrenim (higher education) kurumlarının açılması tartışmalı bir konu olmuştur. Amerikan Board sisteminde açılan yüksek okullar daha çok pozitif bilimlerin müfredatından oluşan ve ilkokul sonrası ortaokul sistemine denk düşen okullardır. Bu okullar daha çok kolej ve ilahiyat okullarına öğrenci yetiştiren okullar olarak teşkilatlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında yüksek öğrenimin karşıtları bu eğitimin çeşitli türde tehlikeler içereceğini, öğrencileri misyonerliğin asıl amacından uzaklaştıracığı kanısında olduklarını belirtmişlerdir.⁸⁹

Amerikan Board'un açmış olduğu yüksek öğretim kurumlarından bazıları şu şekilde sıralanabilir: Marshall Sanders'ın Seylan'da kurduğu Jaffna Koleji, Tillman C. Trowbridge tarafından 1874 yılında Aintab'da (Antep) kurulan Merkezi Türkiye Koleji, Charles H. Wheeler tarafından 1878'de Harpoot'ta (Harput) kurulan Fırat Koleji, Amerikan okullarında eğitim görmüş bir Japon Hristiyan olan Joseph Hardy Neesima'nın 1875 yılında Kyoto'da kurduğu Doshisha Üniversitesi.⁹⁰ Doğrudan İcra Komitesinin veya ABD'deki ilgili kurulların kontrolü altında olan ve mali destek açısından onlara bağımlı olan diğer on iki kurum ise şu şekilde sıralanır:

Yüksekokul ve İlahiyat Enstitüsü, Samokov, Bulgaristan. Kobe Kız Koleji, Kobe, Japonya. Merkezi Türkiye Kız Koleji, Maraş, Türkiye. Anadolu Koleji, Merzifon,

⁸⁷ Aydın, s. 54.

⁸⁸ Goodsell, s. 49.

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız : Frank A. Stone, **Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi, Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları**, çev. Ayşe Aksu, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 25-26., Necdet Eker, **The Dissemination Of American Culture Through Missionaries: American Board Secretary Nathaniel G. Clark, 1865-1894**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir, 2025.

⁹⁰ Goodsell, s. 58.

*Türkiye. Amerikan Kız Koleji, İstanbul, Türkiye. Uluslararası Koleji, İzmir, Türkiye. Pasumalai Koleji, Pasumalai, Güney Hindistan. Kuzey Çin Koleji, Tungchow, Kuzey Çin. Foochow Koleji, Foochow, Fukien Eyaleti Çin. Uluslararası Kız Enstitüsü, Madrid, İspanya. Amanzimtote Semineri, Adams, Natal, Güney Afrika. Uluslararası Koleji, Guadalajara, Meksika.*⁹¹

Bu kurumlardan, özellikle yatılı kız okulları misyoner kurumları için öğretmen, İncil öğreticisi ve papazlar için eşler yetiştirmek üzere tasarlanmıştır. Bu okullar Merzifon, Antep, Maraş, Harput, Mardin, Bitlis, Erzurum ve Samokov'da bulunmaktadır.

1.1.2.3. Sağlık Faaliyetleri

Tıbbi misyonerliğin temelinde, İsa peygamberin ilk tıbbi misyoner olduğu öğretisi ve onun her “fizyolojik hastalığı ve davranışsal rahatsızlığı” tedavi ettiği anlayışı yatar.⁹²

Amerikan Board'un kuruluşunda planlanan misyon çalışmaları içinde tıbbi misyonerlik yer almamaktaydı. İlk misyonerlerin, “yalnızca kendi sağlıklarını koruyabilecek düzeyde temel tıp bilgisine” sahip olmaları bekleniyordu. Eğitim misyonerliğinde olduğu gibi, farklı misyon sahalarında görev yapacak eğitimli doktorların misyon çalışmalarına kabul edilmesi zaman aldı.⁹³

Ancak Amerikan Board'un, misyonerlik faaliyetlerinin ilk yıllarında yine de hekimlerin görevlendirildiği görülür. 1819 yılında, ilk misyoner hekimler Sandviç Adaları'na, 1820'lerden 1830'ların sonuna kadar olan dönemde de dünyanın farklı bölgelerindeki misyonlara gönderilmiştir. 1860 yılına gelindiğinde toplam elli iki hekimden “10'u Sandviç Adaları'na, 3'ü Seylan'a, 13'ü Osmanlı Devleti'ne, 4'ü Afrika'ya, 6'sı Hindistan'a, 2'si Siyam'a, 2'si Singapur'a, 9'u Amerikan yerlilerine, 2'si Çin'e ve 1'i Mikronezya'daki” misyonlara atanmıştı.⁹⁴ Board'un birçok destekçisi, bu doktorların temel görevinin “misyonerlerin sağlığını korunması” olduğu görüşündeydi. Nitekim, ilk misyonerler arasında yaşanan yüksek ölüm oranı, tıbbi misyonerlik fikrinin doğmasında önemli bir etken oldu.⁹⁵ Bir diğer etkende dini

⁹¹ Goodsell, ss. 58-59.

⁹² James Miller, “Introductory”, **Lectures on Medical Missions**, Edinburgh Medical Missionary Society, Edinburgh, 1849, ss. 27-28.

⁹³ Goodsell, ss. 64.

⁹⁴ Goodsell, ss. 64-65.

⁹⁵ Goodsell, ss. 65.

çalışma yapan misyonerlerin giremediği kapılardan tıbbi misyonerlerin girme şansının olmasıydı.⁹⁶

Zamanla tıbbi misyonerlerin sorumlulukları yalnızca misyonerlerin sağlık ihtiyaçlarıyla sınırlı kalmadı; görev yaptıkları toplumların tıbbi ihtiyaçlarını da karşılamaya başladılar. Goodsell'in belirttiği üzere, bazı hekimler hem tıbbi hizmetlerde hem de evanjelist çalışmalarda görev aldı:

*Dr. John Scudder, sahada teoloji eğitimi alacağı ve Misyon'daki meslektaşları tarafından Hristiyanlık hizmetlerine atanma beklentisiyle Seylan'a gitti. Suriye'deki Dr. Asa Dodge'a "tıbbi yeteneklerinin yalnızca misyonun manevi hedeflerine ulaşma aracı olarak kullanılması gerektiği" talimatı verildi. Kanton'daki Dr. Peter Parker'a ise şunlar hatırlatılmıştı: "Bizim amacımız ve sizin amacınız, ruhun kurtuluşudur. Biz sizi gönderiyoruz, siz de cehalet ve günah içinde yok olan insanları bağışlamaya ve kutsamaya gidiyorsunuz... mümkünse, ülke çapında sık sık geziler yapın, insanların bedensel sıkıntılarını hafifletin, Hristiyan kitapları dağıtın ve yaşam sözünü vaaz edin."*⁹⁷

Seylan misyonunda görevli olan Dr. Scudder 1851'deki mektubunda sağlık alanındaki faaliyetlerinden şu şekilde bahsetmektedir:

*Dispanserime hem uzak hem de yakın bölgelerden ilgi var. Biri yerli, diğeri Doğu Hindistanlı iki erkek asistanım var. Ben reçete yazar ve operasyonları gerçekleştirirken, ilaçların hazırlanması, tartılması ve uygulanması işlerini asistanlarım yaparlar. Bu dispanserde İncil her gün tebliğ edilmektedir. Bayan Scudder bununla bağlantılı olarak çok ilginç bir çalışma alanı buluyor. O ve Bayan Lackey genellikle her gün tıbbi yardım için gelen kadınlarla dini sohbetler yaparak biraz zaman geçiriyorlar.*⁹⁸

Tıbbi misyonerlik aracılığıyla, yerel halkla temas kuran ve onlara sağlık hizmetleri sunan misyonerler, farklı yaş gruplarının oluşturduğu kesimleri kendilerine çekerler. Bu durum, çalıştıkları misyon bölgelerindeki toplumsal konumlarını güçlendirmiş ve güvenilirliklerini artırmıştır. Misyonerlerin, doktorluk mesleği ile başladıkları bu faaliyetler, bireysel hasta takibinden zamanla kurumsal sağlık hizmetlerine evrilmiş ve bu süreci misyon istasyonlarında klinik, eczane, dispanser ve hastanelerin açılması takip etmiştir. Açılan bu kurumlarda "hem gayrimüslim hem de Müslüman halka" sağlık hizmeti sunmuştur.⁹⁹ Osmanlı Devleti'nde "Van, İstanbul, Antep, Kayseri, Merzifon, Sivas, Harput, Diyarbakır ve Mardin" gibi merkezlerde

⁹⁶ Miller, s. 35.

⁹⁷ Goodsell, s. 65.

⁹⁸ Goodsell, s. 67.

⁹⁹ Gülbadi Alan, **Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Protestan Okulları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, (Protestan Okulları), s. 17.

istasyonlara bağı hastaneler kurulmuş ve bu hastaneler aracılığıyla misyonerlik propagandaları sürdürülmüştür.¹⁰⁰¹⁰¹

1.1.2.4. Basın -Yayın Faaliyetleri

Amerikan Board yapılanması içerisinde, özellikle eğitim alanında yürütülen faaliyetlerin gelişmesinde basın ve yayın faaliyetlerinin etkisi büyüktür. Başlangıçta sadece İncil'i basıp dağıtmakla başladıkları matbaa faaliyetleri, zamanla misyon bölgelerindeki halkın kendi dillerinde ilmi ve dini yayınların basılmasıyla genişlemiştir. Misyon bölgelerindeki eğitim kurumlarında ortaya çıkan ihtiyaca göre, müfredatlarındaki ders kitaplarını da bu matbaalarda basıp dağıtmışlardır.

Malta'da kurulan ilk matbaayı "İzmir, İstanbul, Beyrut ve Antep'te" kurulan matbaalar takip eder.¹⁰² Kurulan bu matbaalar sayesinde eğitim ve dini faaliyetler desteklenmiş ve daha hızlı gelişmesi sağlanmıştır. Farklı dillerde yayımlanan dini metinler, Protestanlık propagandası ile hem misyonerlerin kurguladığı algıyı hem de kiliselerin faaliyetlerini desteklemiştir. Malta'da kurulan matbaa bölgede kurulan ilk Amerikan matbaasıdır. Daha öncesinde bölgede kurulu dört adet İngiliz matbaası mevcuttur. 1822'de faaliyete geçişinden 1826'nın Aralık ayına kadar geçen süre içinde "sekiz milyona yakın" baskıya ulaşır.¹⁰³ "William Goodell ve Daniel Temple" denetiminde sürdürülen matbaa faaliyetleri kapsamında yalnızca tek dilli basım yapmakla kalmamış, "Ermeni harfli ilk Türkçe İncil'in (Ahd-i Cedid) basımına da" başlanmıştır. Bu sayede, o dönemde teşkilatlanmakta olan Türkiye Misyonu'nun basılı eserlerle desteklenmesi hedeflenmiştir. 1833 yılında Malta'daki matbaa İzmir'e taşınmış ve yaklaşık yirmi yıl burada çalışmaya devam etmiştir. Daha sonra 1853 yılına gelindiğinde İstanbul'da bir matbaa açılması için uygun bir ortam oluşmuş ve bu tarihten sonra matbaa faaliyetleri İstanbul'da devam etmiştir. Bu süreçte dini ve

¹⁰⁰ Uygur Kocabaşoğlu, **Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, İmge Kitabevi Yayınları, 2000, ss. 127-128.

¹⁰¹ Sağlık Misyonerliği hakkında daha fazla bilgi için bkz. Faruk Taşkın, **Amerikan Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)**, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2019.

¹⁰² Alan, *Protestan Okulları*, s. 16.

¹⁰³ Kocabaşoğlu, s. 46.

müfredat kitaplarının yanı sıra süreli yayınlar da yayımlanmaya başlanmış ve misyonerlik faaliyetleri için gerekli her türlü kaynak matbaalardan sağlanmıştır.¹⁰⁴

Amerikan Board'un ABD'deki basın yayın faaliyetleri kapsamında ise ele alınması gerekli olan en önde gelen süreli yayınlardan biri olan *The Missionary Herald*'ın gelişim süreci şu şekildedir. İlk sayısı 1803'te yayımlanan *Massachusetts Missionary Magazine* ve 1805'te yayın hayatına başlayan *Panoplist* dergilerinin yayın gelirlerinin bir kısmı misyonerlik faaliyetlerine ayrılmış olmasına rağmen, içeriğinde ne yurt içi ne de yurt dışı faaliyetlere fazla yer vermemekteydiler. Bu dergiler 1808'de *The Panoplist and Missionary Magazine* adı altında birleşti ve misyonerlik haberlerine ve özellikle Amerikan Board'un faaliyetlerine daha fazla önem verir hale geldi. 1818'de derginin adı *The Panoplist and Missionary Herald* olarak tekrar değişti ve Board'un haberlerini yayımladığı bir mecra haline geldi. Üç yıl sonra dergi Board tarafından devralındı ve *The Missionary Herald* adıyla Board'un mülkiyetinde olan bir yayın organına dönüştü.¹⁰⁵ Dergide istasyonların ve misyon bölgelerinin yıllık ve aylık raporları, misyoner mektupları, yapılan bağışların ayrıntıları, misyonerler hakkında bilgiler, editöryel notlar, misyonerlerin anıları, istasyon ve bölge haritaları yanısıra birçok da resim ve fotoğraf bulunmaktadır. Bu anlamda dergi Amerikan Board tarihi araştırmacıları için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Yıl bazında ve aylık yayınlanması sebebiyle de Board'un tarihsel gelişim takibine ışık tutmaktadır.

1.1.2.5. Hayırseverlik ve Endüstriyel Faaliyetler

Amerikan Board'un misyonerlik faaliyetleri, sadece eğitim, sağlık, basın-yayın, evanjelik çalışmalarla kısıtlı kalmamıştır. Misyonerler hem kendileri hem de üzerinde çalıştıkları grupların sosyal hayatın içinde var olma çabasına katkı sağlamak için sosyal yardımlaşma konularını, eğitim faaliyetleri altında ele aldıkları mekanik, endüstriyel ve tarımsal gibi zanaatlarla birleştirmiş, çeşitli uzmanlık eğitimleri vermişlerdir. Bunun yanısıra Amerikan Board misyonerleri insani hizmet adı altında “yetimler ve yoksullar ile” de meşgul olmuşlardır.¹⁰⁶ İlgilendikleri bir başka grup ise dezavantajlı kişiler olmuştur. “Özellikle âmâ (kör) insanların ihtiyaçlarına cevap

¹⁰⁴ Kocabaşoğlu, ss. 46-48.

¹⁰⁵ Strong, ss.148-149.

¹⁰⁶ Goodsell, s. 82.

verme” konusunda araştırmalar yapmış ve raporlar hazırlamışlardır. Hazırladıkları raporlarda Osmanlı Devleti’nde yaşayan k r insanların durumlarının “iş açıcı olmadığı” yardıma ihtiyaçlarının olduğu ve özelikle “Anadolu’nun doğu kesimlerinde” yaşadıkları kayıt altına alınmıştır.¹⁰⁷ Misyoner okullarına k r çocuklar için toplantılar organize edilmiş, okumalarını kolaylaştırmak için kabartmalı harf sistemleriyle kitaplar basılmıştır.¹⁰⁸

1900’ler öncesinde ziraat ve endüstri alanında özelikle dokumacılık, marangozluk, çiftçilik, ayakkabıcılık, hayvan bakımı, matbaacılık gibi alanlarda çeşitli misyonlarda eğitimler planlanmıştır. Kız okulları müfredatında var olan ev ekonomisi dersleri de bu faaliyetlere örnek teşkil eder niteliktedir. İlk başlarda bu mesleki eğitimler, aldıkları eğitimin karşılığında “işgücünden” başka verecek bir şeyi bulunmayan öğrenciler için bir “yardım”, sonrasında öğrencilerin kendi hayatlarını sürdürmelerine yardımcı olacak birer beceri kazandırma olarak düşünülmektedir. En son olarak da bu eğitimler ile bölgedeki Hristiyan topluluğun “ekonomik olarak güçlenmesine” hizmet etmesi ve “kendi kendini destekleyen” bir sistem oluşturması amaçlanmıştır.¹⁰⁹

1.2. OSMANLI DEVLETİ’NDE AMERİKAN BOARD TEşKİLATLANMASI

Kurulduğu günden itibaren Amerikan Board’un hedefinde Kutsal Toprakların (Holy Land) geri alınması yatıyordu. Hristiyanlığın doğduğu yerlerin İşlam’ın etkisi

¹⁰⁷ Alan, Protestan Okulları, ss. 12-13.

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Füsun  oban Döşkaya, **Amerikan Board Arşiv Belgeleri Işığında Corinna Shattuck, Mary Haratounian ve Urfa Körler Okulu**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2021.

¹⁰⁹ Goodsell, ss. 84-85.

altında kalması kabul edilemezdi. 1819 Kasım'ında Pliny Fisk¹¹⁰ ve Levi Parsons¹¹¹ Kudüs'e atandıklarında, misyonerlik çalışmalarındaki ilk girişimler Müslümanlara ya da Doğu Kiliselerine değil, özellikle Yahudilere yönelikti.¹¹² Örgütten aldıkları talimatlar onlara geniş bir misyon alanı sağlamıştı. ABD'li misyonerler, Siyon'un (Zion Hills)¹¹³ tepelerinden sadece Kutsal Topraklara değil aşağıdaki alıntıda da belirttikleri gibi çevre bölgeye de ulaşmayı amaçlamışlardı. Strong'un aktardığına göre kendilerine şu soruları sordular:

¹¹⁰ 1792 Massachusetts doğumlu Fisk, 1814 Middlebury Koleji ve daha sonra 1818 Andover İlahiyat Okulu'nu bitirmiştir. 1818 yılında misyoner olarak atanır, Levi Parsons ile Filistin'e doğru yola çıkar. 3 Kasım 1819 yılında İzmir'e ulaşır. Fisk, İzmir'de, Hollandalı tüccar Van Lennep, Amerikalı tüccar Langdon, İngiliz Lee, Boston'dan bir başka tüccar Perkins, İngiliz rahip Charles Williamson ve başkaları ile de görüşmeler yapar. Fisk, Aralık 1820'de Parsons'ın Filistin'e gitmesinin ardından görevine bir süre yalnız devam eder. Parsons geri döndüğünde sağlık durumu kötüleşmiştir ama ikisi de Mısır'a gider. Parsons bu sırada vefat eder. Fisk Mısır'dan Malta'ya geçer. Aralık 1822'de Rahip Jonas King, Fisk'e katılır ve birlikte Ocak 1823'te Mısır'a dönerler. Nisan 1823'te bir kervanla Kudüs'e giderler ve burada Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar, Katolikler ve diğerleriyle iletişime geçerler. Fisk ve King, Suriye'deki planlarına uygun olarak haziran ayında Beyrut'a (Beyroot) doğru yola çıkarlar. Kasım 1823'te Isaac Bird ve William Goodell, buradaki misyona katılmak üzere Beyrut'a gelir. Ekim 1825'te hastalanan Fisk, 23 Ekim 1825'te vefat eder. Daha fazla bilgi için bkz. Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Pliny Fisk", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16879, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16879>, (08.06.2025)

¹¹¹ 1792 Massachusetts doğumlu Levi Parsons, 1814'te Middlebury Koleji ve 1817'de Andover İlahiyat Okulu'nu bitirir. 1818'de misyoner olarak atanan Parsons, 1819'da çıktığı yolculuk sonucu 1820'de İzmir'e varır. 1821'de Kudüs'e geçer ve 1822'de İskenderiye'de vefat eder. Modern Yunancayı öğrenmek için İzmir (Smyrna) ve Sakız Adası'ndaki (Scio Island) Yunan Koleji'nde birkaç ay geçirdikten sonra Parsons, Pliny Fisk ile Yedi Kilise bölgesinde bir keşif turuna çıkar. 1821'de Kudüs'e geçer. Parsons, Kudüs'ü kendi çalışma alanı haline getirme amacıyla bölgede ikamet eden ilk Protestan misyonerdir. Parsons ve Fisk Kudüs'den Mısır'a geçer ve hastalığı dolayı 1822'de İskenderiye'de vefat eder. Daha fazla bilgi için bkz. Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Levi Parsons", **Digital Library for International Research Archive**, Item #17338, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17338>, (08.06.2025).

¹¹² Pliny Fisk ve Levi Parsons hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ayşe Aksu, **Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015.

¹¹³ Eski Ahit'te "Siyon"un büyük ölçüde şiirsel ve kehanet içerikli bir tanımı vardır ve düzyazıda nadiren kullanılır. Kudüs adı yerine Siyon'un bu anlamları neden üstlendiği kesin olarak bilinmemektedir. Bu Siyon'a atfedilen bu dini ve duygusal nitelikler, Kudüs'ün hem kraliyet şehri hem de Tapınak şehri olmasından kaynaklanmaktadır. Eski Ahit'te Siyon, antik Kudüs'ün iki tepesinden en doğusunda yer alır. MÖ 10. yüzyılda İsrail ve Yahuda Kralı Davut tarafından ele geçirilen bu bölge, Yebusilerin kentine ev sahipliği yapmış ve krallığın başkenti olarak kurulmuştur. Bazı araştırmacılar, bu adın Davut'un fethettiği "Siyon Kalesi"ne atıfta bulunduğunu ve bu kalenin şehrin ana kalesi olabileceğini ileri sürmektedir. MS 1. yüzyılda yaşamış Yahudi tarihçi Josephus ise Siyon'u, kendi döneminde Kudüs'ün büyük bölümünün bulunduğu batı tepesiyle özdeşleştirmiştir. Bu yanlış tanımlama, 19. yüzyılın sonlarına hatta 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş; daha sonra Siyon'un, doğudaki Ophel Tepesi olduğu görüşü kabul görmüştür. Bkz. The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Zion", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Zion-hill-Jerusalem>, (09.06.2025)

“Ne iyilik yapılabilir?” ve “Hangi yolla?” “Yahudiler için ne yapılabilir? Putperestler için ne yapılabilir? Müslümanlar için ne yapılabilir? Hristiyanlar için ne yapılabilir? Filistin’deki insanlar için ne yapılabilir? Mısır’dakiler, Suriye’dakiler, İran’dakiler, Ermenistan’dakiler ve araştırmalarımızın kapsamına girebilecek diğer ülkelerdeki halkların durumları için ne yapılabilir?”¹¹⁴

Strong’un aktardığına göre:

Bu öncülerin önündeki manzara en cesur yürekler için bir meydan okumaydı. O zamanlar 2.000.000 millik geniş Türk imparatorluğu, Kutsal Kitap tarihinde adı geçen hemen hemen tüm toprakları kapsıyordu. Kuzeyde ve batıda Filistin ve Suriye’nin ötesinde, Pavlus’un Roma eyaletlerinin anayollarını takip ederken geçtiği Anadolu’nun büyük toprakları uzanıyordu. Doğuda ve güneyde Arabistan’ın vahşi çölleri uzanıyordu; kuzeye doğru ise Mezopotamya ve Asur, Pers sınırına kadar uzanıyordu. Akdeniz’in güney kıyısında Mısır ve Afrika eyaletleri; kuzey tarafında ise Yunanistan ve o zamanlar imparatorluğun bir parçası olan Balkan eyaletleri vardı.

Ve bu geniş topraklarda, farklı ırk ve dinlerden oluşan garip bir karışım yaşıyordu. Öncelikle ülkedeki baskın ırk olan Türkler olmak üzere, Suriye, Arabistan ve Afrika’daki Araplar, Mezopotamya ve Ermenistan’daki Kürtler, Lübnan’daki Dürziler ve Avrupa Türkiye’sindeki Arnavutların çoğunluğunu da içeren Müslümanlar vardı. Kendi aralarında anlaşmazlık yaşayan bu Müslüman ve yarı pagan halkların karşısında, Ermenilerin en kalabalık ve güçlü olduğu çeşitli Hristiyan mezhepleri vardı. Bu büyük siyasi yapıdaki diğer Hristiyanlar, Avrupa Türkiye’sinde Anadolu’nun batısında bulunan Rumlar, Asur ve İran arasındaki ovalarda ve dağlarda yaşayan Nasturiler, Suriye ve civarındaki bölgede yaşayan Yakubiler, Maruniler ve daha küçük mezheplerdi. Filistin’de ve imparatorluğun aşağı yukarı her yerinde, Asya’da olduğu gibi Avrupa’da da Yahudiler vardı”¹¹⁵

İzmir’i (Smyrna) geçici üsleri haline getiren Fisk ve Parsons, yerel dilleri öğrenmeye burada başladılar ve 1820’de Anadolu’da bir tura çıkarak “Yedi Kiliseyi” (Seven Churches of Asia)¹¹⁶ ziyaret ettiler. Bu süreçte misyon bölgesinde uygulayacakları yöntemler konusunda istişare ve gözlemlerde bulunur ve Parsons’ın ilk olarak Kudüs’e gitmesine karar verirler. Parsons 1821’de kutsal mezar (Bi’setü’l-

¹¹⁴ Strong, s. 80.

¹¹⁵ Strong, ss. 80-81.

¹¹⁶ Kutsal Yedi Kilise (Seven Churches of Asia): Efesus (Çifte Kiliseler /Konsül Kilisesi, Selçuk/İzmir), Smyrna (St. Polikarp Kilisesi, İzmir), Pergamum (Bergama Kilisesi/Kızıl Kilise, Bergama/İzmir), Thyatira (Akhisar/Manisa), Sardis (Salihli/Manisa), Philadelphia (Alaşehir/Manisa), Laodicea (Pamukkale/Denizli). Daha fazla bilgi için bkz. Sinem Kunt ve Ali İsmail Güngör, “Aziz Yuhanna’nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler Ve Bu Kiliselerin Türkiye İnanç Turizmindeki Yeri”, **Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 2017, s. 71-92; William Mitchell Ramsay, **The Letters to The Seven Churches of Asia and Their Place in The Plan of The Apocalypse**, Hodder and Stoughton, London, 1904.

İsa- Holy Sepulchre)¹¹⁷ yakınında ikamet etmeye başlar ve özellikle şehre gelen çok sayıda hacıya ulaşır. 1821’de Rum ayaklanmasının başlaması üzerine İzmir’e dönmek zorunda kalan Parsons, 1822’de Kudüs’e geri dönerken İskenderiye’de vefat eder. Parsons’ın yerini, Amherst Kolejindeki profesörlük görevinden ayrılan Rahip Jonas King¹¹⁸ alır. “Malta’da Fisk’e katılmasının ardından, bu iki misyoner Türk, Arap, Rum ve Ermenilerden oluşan yetmiş dört kişilik bir grup ile İskenderiye, Kahire ve çöl yoluyla Kudüs’e doğru yola çıkar ve Nil boyunca köylerde İncil ve broşürler dağıtırlar.”¹¹⁹

Kudüs’te bir yer edinme çabasıyla geçirilen iki yıl içerisinde, Suriye ve Filistin’e yapılan gezilerin bu toprakları ve insanlarını daha yakından tanımak, kültürlerine uyum sağlamak, dillerini öğrenmek amacıyla yapıldığı açıktır. Bunun yanı sıra “Yafa, Beyrut, El Halil, Şam ve Halep” gibi merkezler araştırma ve gözlem yapmak amacıyla ziyaret edilmiş, edinilen bilgiler ise Amerikan Board merkezine rapor edilmiştir.¹²⁰ 1825 yılında, Fisk ve King’in Kudüs’ten Beyrut’a çekilmesinin ardından aynı yıl içinde Fisk vefat etmiştir. Parsons ve Fisk’ten sonra boş kalan bölge ise 1823’te William Goodell, Isaac Bird ve eşleri tarafından zaten doldurulmuştur.

¹¹⁷ Kutsal Mezar Kilisesi (Church of the Holy Sepulchre- Kamame Kilisesi), İsa’nın çarmıha gerildiği ve gömüldüğü geleneksel alan üzerine inşa edilen kilisedir. İncil’e göre (Yuhanna 19:41-42) İsa’nın mezarı, çarmıha gerildiği yere yakın olduğundan kilise hem çarmıhın hem de mezarın bulunduğu yeri çevreleyecek şekilde planlanmıştır. Kutsal Mezar Kilisesi, Kudüs’ün Eski Şehri’nin kuzeybatı bölgesinde yer almaktadır. I. Konstantin ilk olarak bu alana bir kilise inşa ettirmiştir. Ms. 336 yılında kilise inşa edilmiş, 614 yılında Persler tarafından yakılmış, Modestus (Theodosius Manastırı başrahibi, 616-626) tarafından restore edilmiş, 1009 yılında Fatimi halifesi Hâkim-Biemrillâh tarafından yıkılmış ve Bizans imparatoru Konstantin IX Monomachus tarafından restore edilmiştir. 12. yüzyılda Haçlılar kilisenin genel bir restorasyonunu gerçekleştirmişlerdir. O tarihten bu yana sık sık onarım, restorasyon ve tadilat yapılması gerekmiştir. Mevcut kilise esas olarak 1810 yılından kalmadır. Daha fazla bilgi için bakınız, The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Church of the Holy Sepulchre”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Holy-Sepulchre>, (10.06.2025); İlhami Yurdakul, “Kudüs Deyrussultan Manastırın’da Habeşlilerin ve Mısır Kiptilerinin Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi”, **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Ortadoğu Özel Sayısı, 2016, s. 198-237.

¹¹⁸ 1792 Massachussets doğumlu Jonas King, 1816 Williams Koleji ve 1819 Andover İlahiyat Okulu mezunudur. Massachusetts ve benzeri yerlerde vaaz veren King, Arapça öğrenmek için Paris’e gider. Paris’teki dil eğitiminin ardından misyoner olarak atanır. Misyon bölgesine gitmeden önce Amherst Koleji’nde doğu dilleri profesörü ünvanı verilen King, misyonerlik görevi süresince onbir dili yetkin bir şekilde kullanır. Pliny Fisk’e katılmak üzere misyoner olarak 1823’te Kudüs’e gönderilir. 1825-28 yılları arasında Amerika’ya dönüş yapar. 1828’de Yunanistan’a gönderilir ve 1831’de Atina’ya yerleşir. 1869’da vefat eder. Bkz. Amerikan Bord Heyeti, “Memorial records for Jonas King”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17171, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17171>, (10.05.2025).

¹¹⁹ Strong, s. 82.

¹²⁰ Strong, s. 82

Kudüs'ten çekilmenin ardından Beyrut'ta açılan istasyonda 1825 yılına kadar okullaşma faaliyetleri yürütülmüş, İncil'in "Türkçe, Arapça, Ermenice, Yunanca, İtalyanca ve İngilizce" baskıları dağıtılmış ve Suriye Misyonu resmen kurulmuştur.¹²¹ 1827 yılına gelindiğinde ise misyon bölgesindeki okulların sayısı 13'ü, öğrenci sayısı ise 100'ü kız öğrenci olmak üzere 600'ü bulmuştur. Aynı yıl Beyrut istasyonuna atanan Eli Smith'in gelmesi ile misyon kilisesinde her biri farklı millet ve topluluklardan oluşan görevli sayısı on altıya çıkmıştır. 1827 Navarin Deniz Baskını nedeniyle oluşan güvenlik sorunu gerekçesiyle Beyrut istasyonu kapatılmış ve 1828'de istasyondakiler Malta'ya geçiş yapmışlardır. Malta'da 1822'de Daniel Temple'ın "Akdeniz'in bu bölgesine ilk baskı makinesini ve yazı karakterini" getirmesiyle bir basımevi kurulur. 1826 yılına gelindiğinde ise bölgede "üç baskı makinesi ve yedi dilde yazı tipinden oluşan bir ekipmanla" birlikte "eğitilmiş bir matbaacı" görev yapmaktadır.¹²² Buradaki basımevinin misyonerlere katkısının "diğer tüm kurumlardan daha üstün tutulması" gerektiği yargısına varılmıştır. Özellikle "eğitim ve reform, sosyal gelişim, siyasi uyanış ve dini kültür" konusunda Malta'dan başlayan misyoner yayıncılığının ulaştığı tüm topraklarda önemli bir etkiye sahip olduğu belirtilmiştir.¹²³ 1833 yılına gelindiğinde, Malta Basımevi'ndeki "Arapça baskı ekipmanları" Beyrut'a aktarılmış ve burası Suriye Misyonu yayınlarının merkezi haline getirilmiştir. Türkçe, Ermenice ve Yunanca baskı ekipmanları ise İzmir'e taşınarak, İzmir'in Türkiye'deki misyon çalışmalarının merkezi konumuna gelmesi sağlanmıştır.¹²⁴ Bununla birlikte, Isaac Bird Beyrut'taki misyonu devam ettirmek, William Goodell ise İstanbul'da bir istasyon açmak üzere görevlendirilmiş, Eli Smith ise Harrison Gray Otis Dwight ile Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerini keşfetmek üzere gönderilmiştir.¹²⁵

Amerikan Board'un Osmanlı topraklarındaki faaliyet planının bu şekilde genişletilmesi ve misyonerlerin görev yerlerinin yeniden düzenlenmesi, bu coğrafyada kurulmuş misyonların tarihinde yeni bir aşamaya geçildiğini göstermektedir. Smith ve

¹²¹ Strong, s. 83.

¹²² Strong, s. 85

¹²³ Strong, s. 86.

¹²⁴ Strong, s. 86.

¹²⁵ Strong, s.88; Harrison Gray Otis Dwight hakkında detaylı bilgi için bkz: Füsün Çoban Döşkaya, "Misyoner Harrison Gray Otis Dwight'ın Mektuplarında İstanbul'da 1837 Vebası", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 3-Ek, 2021, s. 1-27.

Dwight Mayıs 1830'da İstanbul'dan çıktıkları yolculukta "Tokat, Erzurum (Erzroom), Kars, Tiflis, Şuşa (Shoosa)" güzergahında yolculuk yapar ve Alman misyonerlerle görüşerek Tebriz'e geçerler. Tebriz'den İran'ın içlerine doğru ilerleyerek, özellikle Nasturi halkı ile ilgili incelemeler yaparlar. Bir buçuk yıl süren bu yolculuk sonrasında İstanbul'a dönüş yapar ve yolculuklarının detaylarını aktarırlar.¹²⁶ Ziyaret ettikleri bölgelerin halkları ve dinleri hakkında kapsamlı bir bilgi birikimi ve veri akışı sağlarlar. Bu raporların, Osmanlı topraklarında açacakları yeni misyonlar ve bu misyonlara bağlı istasyonlar açısından ilerleyen tarihlerde önem arz edeceğini belirtmek gerekir.¹²⁷ Dwight ve Smith 1830'da bu tura çıkmadan önce İstanbul'da bir istasyon kurma gerekliliğini ve önemini dile getirmişler, geri döndüklerinde ise William Goodell tarafından açılan İstanbul istasyonunu, Ermeniler üzerine çalışırken bulmuşlardır. Ermeniler arasında misyonerlik çalışmaları "sessizce ve dikkatle" başlamıştır. Smith ve Dwight'ın araştırmaları doğrultusunda Ermenilere öncelik veren Board, "çalışkan, ılımlı, tutumlu", büyük ölçüde "ticari ve endüstriyel sınıfın gücünü" sağlayan bir halk olarak tanımladıkları Ermenilerin ulusal kiliselerine sıkı sıkıya bağlı dindar bir halk olduklarına dikkat çekerler.¹²⁸

Anadolu'nun iç kesimlerinde Ermenilere yönelik başlatılan misyon artık tamamen organize olmuş ve çalışmaya başlamıştır. Bu sırada Rum misyonunun kapatılması ve bundan böyle Rumlara yönelik çalışmaların Ermeniler üzerindeki çalışmalardan ayrı tutularak ikincisinin güçlendirilmesi ve mümkün olan her şekilde geliştirilmesi kararlaştırılır. Osmanlı Devleti topraklarında "beş misyon" kurulmuştur.¹²⁹ Bunlardan ikisi iç bölgelere kadar uzanmakta ve isimleri şu şekildedir: Suriye Misyonu (Syrian Mission), İstanbul Misyonu, Filistin Misyonu (Palestine Mission, Western Asia Mission), Asur Misyonu (Assyria, Mesopotomia Mission), Küçük Asya (Asia Minor, Armenian Mission)'dır.¹³⁰

¹²⁶ Strong, s. 89.

¹²⁷ Detaylı bilgi için bkz: Harrison Gray Otis Dwight, Eli Smith, **Missionary Researches In Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas**, J. S. Hodson, London, 1834.

¹²⁸ Strong, s. 91.

¹²⁹ Strong, s. 107.

¹³⁰ Strong, ss. 80-107.

1.2.1. Osmanlı Devleti’nde Açılan Amerikan Board Misyonları

1835 yılında Amerikan Board’un oluşturduğu üç misyon; “Suriye-Filistin, İstanbul ve Küçük Asya Misyonu (yani Anadolu) (İzmir, Bursa, Trabzon, Sakız Adası)” teşkilatlanma aşamasındadır. 1839 yılında bu misyonlar Amerikan Board’un odağının Rumlardan Ermenilere kayması sonucu isim değiştirir. İstanbul Misyonu ile Küçük Asya Misyonu birleştirilerek “Türkiye Misyonu” adını almış, 1849 yılında ise aynı misyon “Ermeni Misyonu” olarak yeniden adlandırılmıştır. Daha sonraki dönemde ise bu misyon, “Kuzey Ermeni Misyonu”¹³¹ ve “Güney Ermeni Misyonu”¹³² olarak ikiye ayrılmıştır.¹³³

1850-1880 yılları arası Amerikan Board için Osmanlı Devleti’nde teşkilatlanma bakımından yoğun bir süreçtir. Bu süreçte misyon merkezleri çeşitlilik göstermiş, bu merkezlerle bağlı kiliseler kurulmuş ve bu kiliselerde etkin cemaatler oluşturulmuştur. Genişleyen ihtiyaçlara uygun bir eğitim sistemi geliştirilmiş, özellikle kadınlara yönelik çalışmaların düzenli bir birim tarafından organize edilmesi sağlanmıştır. Ayrıca İncil’in, Osmanlı Devleti’nin dört bir yanına özellikle yerel halkın kendi dilinde dağıtılması sağlanmış ve bu yolla misyonun ve misyonerlerin tüm toplumsal kesimler üzerindeki etkisinin artırılması hedeflenmiştir. 1860’ta Amerikan Board misyon bölgelerini Anadolu’da üçe ayırmıştır; “Batı Türkiye Misyonu” (İstanbul, İzmir, Bursa, İzmit, Merzifon, Kayseri, Sivas ve Trabzon),¹³⁴ “Merkezi Türkiye Misyonu” (Maraş, Adana, Antep, Haçin) “Doğu Türkiye Misyonu.” 1871 yılında son bir değişiklikle misyon Samakov ve Filibe (Bulgaristan) ile Manastır ve Selanik (Makedonya) bölgesinde açılan istasyonlar “Avrupa Türkiyesi Misyonu” olarak adlandırılmıştır.¹³⁵ Amerikan Board Osmanlı Devleti’nde teşkilatlanma sürecinde faaliyetlerini genişletmek ve daha çok kesime hitap etmek adına bünyesinde

¹³¹ Kuzey Ermeni Misyonu İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Sivas, Kayseri, Arapkir, Harput, Bahçecik ve bunlara bağlı dış istasyonlardan oluşur.

¹³² Güney Ermeni Misyonu Antep, Maraş, Urfa, Antakya, Halep ve bunlara bağlı dış istasyonlardan oluşur.

¹³³ Alan, ss. 6-7.

¹³⁴ Bursa misyonerleri üzerine yapılmış bir çalışma için bkz: Derya Atas, “Bursa’dan Mektuplar: Benjamin ve Eliza Schneider’in Misyonerlik Faaliyetleri”, **Osmanlı Devleti’nde Amerikan Board Misyonerleri**, (Ed. Füsun Çoban Döşkaya ve Yakup Öztürk), Berikan Yayınevi, Ankara, 2022, ss. 29-45.

¹³⁵ Alan, Ptotestan Okulları, s. 8.

farklı yapılar kurma girişimlerinde bulunmuştur. Bu yapılardan en önemlisi kadınlar için kurdukları örgütler olmuş ve bu örgütler sadece kız çocukları ve kadınlar üzerine faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu örgütler arasında, “Kadın Misyon Cemiyeti (The Women’s Board of Missions, 1868, Boston), Dahili Kadınlar Cemiyeti (The Women’s Board of Missions of Interior, 1898, Chicago), Pasifik Kadınlar Misyon Cemiyeti (The Women’s Board of Missions for the Pacific, 1873, California)” yer almaktadır.¹³⁶

Bu dönemde Osmanlı Devleti’nde yüksek eğitim kurumları kurulması için bir sürece girilmiş ve İstanbul’da Robert Koleji (Robert College, 1863) ve Beyrut’ta Suriye Protestan Koleji (Syrian Protestant College) kurulmuştur. Sonraki yıllarda misyoner Crosby Wheeler,¹³⁷ Harput (Harpoot)’ta bir kolej açma girişimini tamamlar ve 1876 yılına gelindiğinde, 50.000 dolarlık bir bağış toplanır. Önce Ermeni Koleji (Armenia College), daha sonra Fırat Koleji (Euphrates College) adını alan bu kurum 1878 yılında kurulur. Bu yeni koleje “Protestanlar, Gregoryenler, Müslümanlar, Roma Katolikleri ve Yahudiler” katılır ve çeşitli milletlerden ve dini inançlardan insanlar kuruluşuna katkı sağlar. Dr. Trowbridge ise Amerika ve İngiltere’de fon sağlama görevini üstlenmiştir. Sayıları giderek artan liseler, yatılı okullar ve ilahiyat okulları, köy ve istasyon okullarından mezun olan öğrencilere eğitim vermenin yanı sıra kolejler için hazırlık okulları olarak işlev görmeye başlamıştır.¹³⁸ 1850 ve 1860 yılları arasında on yıl boyunca Osmanlı Devleti’nin Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan kısmı, Asur Misyonu olarak adlandırılan ayrı bir alanı oluşturur.¹³⁹ Bu misyon daha sonra yeni kurulacak misyonun ilk istasyonu olarak yeniden açılacaktır. Doğu ile Batı arasındaki bu topraklar Müslüman halkın Batı uygarlığıyla yakın temas kurduğu ve çeşitli Hristiyan mezheplerinin Batı Hristiyanlığı ile etkileşimde bulunduğu bir alan olarak, Amerikan Board’un teşkilatlanma sürecinde yaşadığı değişim ve dönüşümlere tanıklık etmiştir.

¹³⁶ Alan, Protestan Okulları, s. 8.; Kadın Boardları hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Füsün Çoban Döşkaya, “Amerikan Board’un Kadın Misyonerleri ve Kadın Boardları”, **Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna Tarih Yazıları I**, (Ed. I. I. Bostancı, A. G. Hüseyinliklioğlu, A. Değerli ve O. Kılıç), Cilt I, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, ss. 523-532.

¹³⁷ Crosby Wheeler ve Harput İstasyonundaki faaliyetleri için bkz. Türkmen Törel, “Crosby H. Wheeler’in Fırat’ta On Yıl Adlı Kitabının Tanıtımı”, **Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Cilt 1)**, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elâzığ, 23-25.05. 2013, ss. 19-32.

¹³⁸ Strong, s. 224.

¹³⁹ Strong, s. 209.

İKİNCİ BÖLÜM

AMERİKAN BOARD'UN BİTLİS FAALİYETLERİ

2.1. BİTLİS

Bitlis, Doğu Anadolu'nun tarihî ve coğrafi açıdan önemli merkezlerinden biridir. Şehir, Dicle Nehri'nin kollarından biri olan Botan suyuyla birleşen Bitlis Çayı'nın vadisinde, Güneydoğu Torosların arasında yer alan dar ve derin bir alanda kurulmuştur. Deniz seviyesine göre 1400-1500 metre yükseklikte yer alan Bitlis'in stratejik önemi, coğrafi konumuyla yakından ilişkilidir. Güneydoğu Toroslar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini zorlu bir doğal engel olarak ayırırken, Bitlis dar bir vadi üzerinde bulunmasıyla bu iki bölge arasında önemli bir geçiş noktası haline gelmiştir. Bu durum, tarih boyunca bölgenin kuzeyi ve güneyi arasında hareket eden ticaret kervanlarının ve göçebe toplulukların tercih ettiği bir rota olmasını sağlamıştır. Bitlis'in coğrafi yapısı, şehrin stratejik kontrolünü de kolaylaştırmıştır. Özellikle Batı'da, Bitlis Çayı ile Kömüs Deresi arasındaki dar sırt üzerinde kurulan Bitlis Kalesi, şehrin stratejik önemini artırmış ve geçişleri kontrol etmek için kullanılmıştır.¹⁴⁰

2.1.1. Tarihte Bitlis ve Amerikan Board Açısından Bitlis'in Önemi

Bitlis'in coğrafi konumu, tarih boyunca ticaret yollarının ve göçebe toplulukların geçtiği bir rota üzerinde bulunmasıyla stratejik bir öneme sahiptir. Bu durum, şehrin tarihî ve kültürel gelişimini etkilemiş ve önemli bir merkez olmasını sağlamıştır.

Şehrin merkezini oluşturan Bitlis Kalesinin ilk kurucularının kimler olduklarına dair net bir bilgi olmamakla birlikte eski kaynaklardan edinilen genel bilgi Büyük İskender'in komutanlarından Badlis'in İskender'in emri doğrultusunda bu kaleyi inşa ettirdiği ve şehrin isminin de komutanın isminden geldiği yönündedir.¹⁴¹

İskender döneminin akabinde Selekiler ve daha sonra Sasaniler ile Roma İmparatorluğu hakimiyeti arasında kalan Bitlis, 395'te Doğu Roma toprakları

¹⁴⁰ Metin Tuncel, "Bitlis", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bitlis>, (12.06.2025).

¹⁴¹ "Bitlis", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 2, 5. Baskı, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 659.

içerisinde kalmıştır. 641 yılında İslam topraklarına katılan şehir, sonraki dönemlerde Bizans ve İslam hakimiyeti arasında el değiştirmiştir. Onuncu yüzyılı Mervaniler ve Bizans hâkimiyeti altında geçiren Bitlis, daha sonra Türkmen akınlarına sahne olmuş, 1047’de Selçuklu topraklarına katılsa da Mervaniler tarafından tekrar istila edilmiştir. 1085 yılına gelindiğinde Bitlis Mervanilerden Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na geçerek, İmparatorluğa bağlı Dilmaçoğlu Beyliğinin merkezi haline gelmiştir. On üçüncü yüzyılda Bitlis, Eyyubiler hâkimiyetine girmiş, ardından Anadolu Selçuklularına, daha sonra ise yeniden Eyyubilerin yönetimine geçmiştir. 1230’larda Moğollar’ın tahribatına uğrayan şehir, Anadolu Selçuklu Devleti tarafından tekrar ele geçirilmiştir. On üçüncü yüzyılda Şerefoğulları ailesinin hüküm sürdüğü Bitlis, Karakoyunlular ve Akkoyunlular’ın hakimiyeti arasında el değiştirmiştir. On dördüncü yüzyıldaki Safevi yönetiminin ardından, Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran Zaferi sonrası Bitlis’teki beyler Osmanlı Devleti’ne bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bu bağlılık çok sürmemiş, Bitlis bir süre İran himayesinde kalmış ve ardından Kanuni döneminde Osmanlı Devleti’nin topraklarına katılmıştır. Bitlis, Osmanlı Devleti hakimiyetinde ise Erzurum’a bağlı Muş sancağının kaza merkezi olarak teşkil edilmiştir.¹⁴²

Tarihsel olarak Ermenice “Baghesh” olarak bilinen Bitlis, ilk olarak yedinci yüzyıl Ermeni Coğrafyası’nda (Ashkharhatsuyts) Van Gölü’nün batı ucuna yakın “Pıznunik” eyaletinde bir kale olarak tanımlanmaktadır. Sebeos’un *Tarih*’i gibi daha sonraki kaynaklar (Koriun’un 1672 tarihli nüshasıyla aynı elyazması) Bağış’i “Rışdunik” bölgesine yerleştirmekte, yine bir kale olarak bahsetmekte ve “Bağış” kelimesini kullanmaktadır. Bu farklılık aynı zamanda Tovma Artsruni’nin *Tarih*’inde de yer almakta ve Baghesh’i, Ermeni soylularıyla evlilik yoluyla bağ kurmuş olan Musa ibn Zurara tarafından yönetilen bir eyalet başkenti olarak tanımlamaktadır. Bu isim kültürler arasında, Bağış (Ermenice), Badlis (Arapça) ve Bidlis (eski Türkçe)-olarak farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. İsmin kökeni belirsiz olup halk etimolojisine dayandırılmaktadır. Orta Çağ Ermeni kaynaklarında her ne kadar sıkça bahsedilmese de Bitlis’in ismi zaman zaman kaynaklarda geçmektedir. 1055 yılında Sultan Tuğrul tarafından Bitlis’ten güçlü bir Rum mancınığı alınmıştır. Şehir, Gürcistan Kraliçesi Tamar döneminde kısa bir süreliğine Türklerden alınmıştır. On

¹⁴² Tuncel, “Bitlis”.

beşinci yüzyıla gelindiğinde Bitlis, yakınlardaki kilise ve manastırlarla birlikte Ermeni el yazması üretiminin merkezi haline gelmiştir. Özellikle 1450 tarihli *Chaşots* (dua kitabı) gibi el yazmaları Surp Hovhannes Manastırında (Amrdol) kopyalanmıştır. Bu manastır on yedinci yüzyılda Parseğ Pağışetsi sayesinde bir öğrenim merkezi haline gelmiş ve daha sonra tarihçi Tebrizli Arakel tarafından Ermeni tarih yazımında bir üniversite ile karşılaştırılabilecek bir “alimler koleji” (tasatun vardabedats) olarak tanımlanmıştır.¹⁴³

Bitlis'teki, özellikle de Surp Hovhannes Mıgirdiç- Surp Garabed Manastırı elyazması geleneği, Ermeni tarihi edebiyatının korunmasında öneme sahip olduğu belirtilir. Bitlis'ten elde edilen elyazmalarının toplam sayısı nispeten az olsa da (Matenadaran koleksiyonunda 82, Amrdolu'dan gelen 28), tarihi metinlerin oranı oldukça yüksektir. 1672 ile 1689 yılları arasında Başrahip Vartan Pağışetsi yönetiminde kopya edilen tarihi el yazmalarında, “Agatangeghos, Koriun, Eghishe, Movses Khorenatsi, Sebeos” ve diğer klasik Ermeni tarihçileri yer almaktadır. Bu metinlerden bazıları daha eski nüshalarda mevcut olsa da Vartan'ın çabaları bu eserlerin korunması ve sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır. 1599'da Aziz Kirakos Manastırı'nda kopyalanan bir diğer önemli elyazması *Püzantaran*'dır ve Bitlis'te tarihi metinler keşfedildikten sonra hazırlanmıştır.¹⁴⁴ Bu durum, Bitlis'in tarihi metinlerin korunmasında aldığı merkezi rolü ortaya koymaktadır. Her ne kadar Bitlis, on yedinci yüzyılın en aktif Ermeni kültür merkezi olmasa da özellikle Vartan'ın girişimleri Ermeni tarihinin aktarımında büyük önem taşımaktadır. Vartan'ın çalışmaları, ilerleyen dönemlerde Ermeni tarihinin yazımına kaynaklık edecek el yazmalarının temelini oluşturmuş ve böylece Ermenistan'ın entelektüel ve tarihi mirasının önemli bir bölümü Bitlis'te muhafaza edilmiştir.¹⁴⁵

Bitlis'in Osmanlı Devleti'nin topraklarına katılmasından vilayet konumuna ulaşmasına kadar idari yapısında çeşitli farklılıklar görülmüştür. 1515-1548 yılları arasında Diyarbakır Eyaletine bağlı Bitlis Sancağı (yurtluk-hükümet) olarak teşkil edilmiş ve sancak beyi tarafından yönetilmiştir. 1548-1821 yılları arasında ise Van Eyaleti'ne bağlı Bitlis Sancağı (hükümet) olarak teşkil edilmiş ve yine sancak beyi

¹⁴³ Robert W. Thomson, “Bitlis and Armenian Histories”, **Armenian Bagheh/Bitlis and Taron/Mush**, (Ed. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa, 2001, ss. 107-10.

¹⁴⁴ Robert w. Thomson, ss. 112-17.

¹⁴⁵ Robert w. Thomson, ss. 115-17.

tarafından yönetilmiştir. 1821-1847 yılları arasında da Van Eyaleti Muş Livası Bitlis Sancağı olarak teşkil edilmiş ve Sancak Beyi tarafından yönetimi sağlanmıştır. 1847-1849 yılları arasında Erzurum Eyaleti Van Livası Bitlis Kazası olarak teşkil edilen Bitlis Kaza Müdürü tarafından idare edilmiştir. 1849-1858 yıllarında Kürdistan Eyaleti Muş Livası Bitlis Kazası olarak teşkil edilmiş ve Kaza Müdürü tarafından yönetilmiştir. 1858-1862 yılları arasında Erzurum Eyaleti Muş Livası Bitlis Kazası olarak teşkil edilmiş ve Kaza Müdürü yönetiminde kalmıştır. 1862-1866 yılları arasında Erzurum Eyaleti Muş Livası Bitlis Kazası olarak teşkil edilen Bitlis Kaymakam tarafından idare edilmiştir. 1866-1878 yılları arasında ise Erzurum Vilayeti Muş Livası Bitlis Kazası olarak teşkil edilmiş ve Kaymakamlık idaresinde kalmıştır. 1878-1879 yılları arasında ise Van Vilayeti Muş Livası Bitlis Kazası olarak teşkil edilmiş ve Kaymakam idaresinde kalmıştır.¹⁴⁶ 1879 yılında Bitlis, Siirt, Muş ve Genç sancaklarından oluşan bir vilayet haline gelerek idari şekli değişmiş ve vilayetin merkezi olmuştur. Bu dönemde Bitlis Sancağı; merkez kaza, Ahlat, Hizan ve Mutki kazalarından, Muş Sancağı; merkez kaza, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason kazalarından, Siirt Sancağı; merkez kaza, Eruh, Pervari, Şirvan ve Garzan kazalarından, son olarak da Genç Sancağı; merkez kaza, Çapakçur ve Kulp kazalarından oluşmaktadır. Vilayetin yönetimi vali tarafından yürütülmüştür.¹⁴⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının ardından, Kafkasya’da kaybedilen topraklardan bölgeye büyük bir göç hareketi başlamıştır. 1885’te Bitlis vilayetinin Muş ve Siirt sancaklarına toplam 1500 hane yerleştirilmiştir.¹⁴⁸ Bu göç hareketi ve gelenlerin birçoğunun Müslüman ve Türk kökenli olması bölgedeki sosyo-ekonomik, kültürel ve dini dinamikleri etkilemiştir.¹⁴⁹ Bu bakımdan Bitlis, Amerikan Board için demografik özellikleri ve jeostratejik konumu açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti’nde Ermeniler millet olarak kabul edilen, imparatorluk sınırları içerisinde çeşitli bölgelerde yaşayan ve “en güvenilir Hristiyan topluluk”

¹⁴⁶ Danyal Tekdal, **II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2018, s. 23.

¹⁴⁷ Kasım Ertaş, “1915’ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler Ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları”, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 16, 2017, s. 79.

¹⁴⁸ **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri-1**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012, s. 391.

¹⁴⁹ Mehmet Demirtaş, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının Doğu Anadolu’da Nüfus Hareketlerine Etkisi Ve Doğu Vilayetlerinin Nüfusu”, **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 20-21.02.2014, s. 191.

olarak kabul görmüştür. “1821 yılından itibaren Rumların yerini almaya” başlayan ve “daha geleneksel” bir yaşam tarzına sahip olan Ermeniler, özellikle “Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Elâzığ ve Bitlis” vilayetlerinde yoğun olarak yaşamaktaydı.¹⁵⁰ Vilâyet-i Sitte¹⁵¹ olarak bilinen bu altı vilayetten biri olan Bitlis’te Ermeni nüfus, bölgede yalnızca yerleşik bir topluluk olarak bulunmamış, aynı zamanda vilayetin yönetim, idari, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısında da etkili olmuştur.

Ermeni Komitelerinin 1890-1905 yılları arasında bölgedeki faaliyetleri incelendiğinde, vilayet merkezinde ve merkeze bağlı Muş, Sason (Talori) gibi çevre yerleşim bölgelerinde bağımsızlık elde etmek amacıyla bir dizi kanlı isyan gerçekleştirdiği görülür. Bu isyanların en büyüğü 25 Ekim 1895 tarihinde “Cuma Namazı Baskını” olarak kayıtlara geçen ve vilayet merkezinde gerçekleşen hadisedir. Hadisede Bitlis merkezde bulunan Protestan Okulu’ndan gelen çan sesiyle Cuma hutbesi okunurken camiye hücum edilir.¹⁵²

Birinci Sason İsyanı (1894, Talori Olayları) olarak bilinen hadisenin temelleri 1891’de Mihran Damadyan tarafından atılmış fakat başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1894’te gerçekleşen hadise halk tarafından Murad ismiyle tanınan “Hamparsum Boyacıyan” önderliğinde planlanmıştır. Boyacıyan, “civardaki Ermeni köylerini silahlandırmış ve isyan durumunda Avrupa devletlerinin yardım edeceğine dair vaatlerde bulunmuştur”.¹⁵³

İkinci Sason İsyanı (1904) olarak bilinen hadisede ise Ermeni çeteleri Sason’da belirli noktalara silah ve mühimmat yığılmışlardır. 20 Şubat 1904 tarihinde Kulp’a bağlı Tapık köyüne yapılan baskında onlarca Müslüman katledilmiş ve köylerinden sürülmüştür. Mart ve Nisan aylarında Genç ve Kulp köylerine yönelik saldırılar devam etmiştir. Karşılıklı çatışmalar 24 Mayıs 1905’te son Ermeni gruplarının da bölgeden kaçmasıyla tamamen bitmiş ve asayiş yeniden sağlanmıştır.

¹⁵⁰ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Step Ajans, İstanbul, 2003, ss. 91-92.

¹⁵¹ Erzurum, Sivas, Mamûratül-Aziz (Elazığ), Bitlis, Van Diyarbakır vilayetlerini kapsayan bölgenin adı Vilayet-i Sittedir. 1877-1878 Osmanlı -Rus savaşı sonrasında imzalanan 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesi sonucu oluşan Vilayet-i Sitte hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nurettin Birol, “19. Yüzyıl Sonlarında Vilayet-i Sitte’nin İdarî, Siyasî, Etnik ve Sosyal Durumu”, **II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı**, Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü, Gümüşhane, 07-09.11.2019, ss. 1642-69.

¹⁵² Mevlüt Yüksel, Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905), **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 43, 2012, ss. 174-175.

¹⁵³ Yüksel, ss.175-177.

İkinci Sason İsyanı da Ermenilerin bağımsızlık emelleriyle başlattığı ancak ağır kayıplarla sonuçlanan ve bölge halkına büyük acılar yaşatan bir süreç olarak kaydedilmiştir.¹⁵⁴

Muş sancağı, komite mensubu Ermenilerin en yoğun isyan çıkardığı bölgelerden biridir. Muş Vakası (1895) olarak bilinen hadise, köy baskınları (Laçıkan Köyü Baskını, 15 Nisan 1904), Şamiran (13 Ağustos 1904) ve Hurs (22 Mayıs 1905) köylerinde yaşanan çatışmalar sonucunda çok sayıda asker şehit olmuş, Ermeni çetelerinden de kayıplar verilmiştir.¹⁵⁵

1890-1905 yılları arasında Bitlis vilayeti genelinde meydana gelen bu isyanlar; Ermeni komitelerinin bağımsızlık ve dış destek arayışıyla kurguladığı, bölgedeki Müslüman ve Ermeni halklar arasındaki asırlık barışı bozan, ancak Osmanlı askeri birliklerinin müdahalesiyle asayişin yeniden sağlandığı kanlı ve trajik bir süreç olarak tarihe geçmiştir.

1914 yılının ilk aylarında, İttihat ve Terakki yönetimine karşı Bitlis'te bir ayaklanma meydana gelmiştir. Söz konusu ayaklanmanın liderleri, Hizan bölgesinin tanınmış dinî şahsiyetlerinden Molla Selim, Seyyid Ali ve Şeyh Şahabeddin'dir. Ancak isyan, bölgedeki halkın ve ulemanın geniş çaplı desteğini kazanamamış, bu nedenle kısa süre içinde Osmanlı hükümeti tarafından bastırılmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinde ayaklanmanın gelişimi, bastırılması ve sonrasında gerçekleştirilen yargı süreçlerine ilişkin ayrıntılı kayıtlar bulunmaktadır. Bu belgelerde başta isyanın önde gelen liderleri olmak üzere birçok kişinin idam edildiği; ayaklanmayla bağlantısı tespit edilen diğer şahısların ise çeşitli hapis ve sürgün cezalarına çarptırıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, isyan sırasında devlet otoritesinin yanında yer alarak Osmanlı Devleti'ne destek veren bazı kişi ve grupların da ödüllendirildiği görülmektedir. Devlete bağlılık gösteren bu şahıslar çeşitli nişanlar, maddi yardımlar ve idari takdirlerle taltif edilmiştir.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Yüksel, ss.181-183.

¹⁵⁵ Yüksel, ss.179-181.

¹⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Demirtaş, 1914 Tarihli Bitlis İsyanının Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Yansımaları-Cezalar, Mükâfatlar, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, 2018, ss. 432-492.

1915'e gelindiğinde Bitlis'te yaşanan olaylar, savaş ortamı, tehcir politikası, yerel çatışmalar ve 1916 Rus işgaliyle birlikte devam etmiş ve bölgenin nüfus yapısını kökten değiştirmiştir.¹⁵⁷

2.2. AMERİKAN BOARD'UN BİTLİS İSTASYONU

Amerikan Board, Osmanlı Devleti'nde teşkilatlanma sürecinde seçtiği misyon bölgelerine dönem bazında farklı isimler vermiştir. Bitlis'e misyonerlerin gönderilmesi, 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrasına denk gelmiştir. Gayrimüslimlere verilen hakların genişlemesi sebebiyle misyonerlerin ilgilendikleri cemaat grupları da değişkenlik göstermiştir. Bitlis'in de içinde olduğu bölge önce Kuzey ve Güney Ermeni misyonu olarak adlandırılmış daha sonra bölgenin genişliği göz önünde bulundurularak isim değişikliğine gidilmiştir. 1860 yılında Harput'ta yapılan yıllık toplantı sonucunda Bitlis, Doğu Türkiye Misyonu içerisinde kalan bir istasyon olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁵⁸

2.2.1. Amerikan Board Misyonerlerinin Bitlis'e İlk Gelişleri

Amerikan Board arşiv kayıtlarında Bitlis ismi ilk defa 1841 yılında geçmektedir.¹⁵⁹ Board'un süreli yayını *The Missionary Herald*'ın 1841 yılındaki dördüncü (Nisan) sayısı içerisinde Erzurum istasyonu misyoneri William C. Jackson'ın¹⁶⁰ Erzurum istasyonundan bazı gözlemlerini kaleme aldığı mektupta Bitlis ifadesi şu şekilde bulunmaktadır:

9 Aralık. Birkaç gündür Bitlis'ten bir Ermeni'yi çalıştırıyorum, buranın üç yüz mil kadar güneyinde bir şehir. Bir Yeni Ahit satın almak istedi. Kendisine Kutsal İncil'in bir kopyasını isteyip istemediği sorulduğunda, "Ne yani!" dedi, "Ben rahip miyim ki İncil'i okuyayım? Bu rahiplerin okuması gereken bir şey." Burada bu halk arasında çok yaygın olan bir düşünceyi dile getirdi. Onlar, İncil'i Kutsal

¹⁵⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Bünyamin Kocaoğlu, "Mütareke Meclisinde Ermeni Meselesi Tartışmaları", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt. 16, Sayı:30, 2013, ss. 167-183; Bünyamin Kocaoğlu, "Mütareke Basınında Ermeni Meselesi Tartışmaları", **History Studies**, Cilt 5, Sayı 6, 2013, ss. 207-224.

¹⁵⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Çoban Döşkaya, Fetö, ss. 1431-74.

¹⁵⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Ayşegül Kuş ve Gülbadi Alan, "Amerikan Board Ve Bitlis'teki Çalışmaları (Amerikan Board Belgeleri Işığında)", **History Studies**, Cilt: 11, Sayı: 5, 2019, ss. 1405-31.

¹⁶⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for William C. Jackson", **Digital Library for International Research Archive**, Item #13104, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13104>, (11.06.2025).

Kitap'ın geri kalanından daha kutsal ve rahipler tarafından okunmaya en uygun kitap olarak görürler. Aynı genç adam kısa bir süre önce tanıdığı biri tarafından çağrıldı ve bana karşı uyarıldı. "Onların (misyonerlerin) sizi doğru yoldan saptırmamalarına dikkat edin. Onların garip bir dini var, Müslüman mı yoksa Hristiyan mı olduklarını bilemiyorum."

15 Şubat 1841. İngiliz konsolosu ile bu paşalığın valisi Hafız Paşa'yı ziyaret ettim. Bu ziyarette Türk baskısının en acı örneklerinden birini öğrendim. Birkaç yıl önce Türk hükümeti, Muş ve Bitlis civarındaki otlaklara sık sık gelen Kürtleri uzaklaştırmak için, bu bölgedeki Hristiyan köylülerin, civarlarında bulunan Kürt çobanlarına kış boyunca bakmalarını, yani Hristiyanların Kürtlerin sığırlarını kendi ahırlarına, Kürtleri de kendi ocaklarına almalarını ve onları kendi erzaklarıyla beslemelerini kararlaştırmıştı; ancak bu hizmet karşılığında Kürtler onlara ödeme yapacaktı¹⁶¹

The Missionary Herald'ın aynı yıl, on birinci (Kasım) sayısında yer alan ve Henry G. O. Dwight¹⁶² ve John B. Adger¹⁶³ tarafından 20 Mayıs 1841'de kaleme alınan mektubun "İşgal Edilecek Yeni alanlar" (New Fields to be Occupied) başlıklı bölümünde Bitlis ismi tekrar geçmektedir. İcra Komitesinin bu iki misyoneri görevlendirmesi ve onlardan bölgede açılacak yeni misyon ve istasyon alanları ile ilgili rapor istemeleri üzerine yazılan mektubun bu bölümünde Bitlis, Erzurum'un güney doğusunda, ve Van'dan otuz saat uzaklıkta, 1.000 Ermeni evini barındıran ve çevresinde birçok Ermeni köyü bulunan, "Ermenistan'ın en hoş şehirlerinden biri" olarak tasvir edilir.¹⁶⁴ Ayrıca, aynı yılın on ikinci (Aralık) sayısında yer alan ve misyonerlerin ortak mektubunu içeren "Erzurum ve Kasabaları: Genel Notlar" (Erzeroom and Towns beyond: General Remarks) başlıklı bölümde, Dwight ve Adger'in Bitlis hakkında aktarımları aynı şekilde tekrar kaleme alınmıştır.¹⁶⁵

1842 yılı *The Missionary Herald* dergisindeki Bitlis'e dair bölüm, Doktor Asahel Grant'ın¹⁶⁶ dağlık bölgelerde yaşayan Nasturileri incelemek için

¹⁶¹ William C. Jackson, "Journal And Letter Of Mr. Jackson", **The Missionary Herald**, Cilt: 37, Sayı: 4, 1841, s. 165.

¹⁶² İstanbul istasyonunda görevli misyoner. Bkz. Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Harrison G. O. Dwight", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16851, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16851>, (11.06.2025).

¹⁶³ İzmir istasyonunda görevli misyone. Bkz. Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for John B. Adger", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11531, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11531>, (11.06.2025).

¹⁶⁴ John B. Adger, Harrison G. O. Dwight, "Constantinople: Letter From Messrs. Adger And Dwight", **The Missionary Herald**, Cilt 37, Sayı: 11, 1841, s. 463.

¹⁶⁵ ABCFM, "Joint Letter From The Missionaries, Dated 26th May, 1841", **The Missionary Herald**, Cilt 37, Sayı: 12, 1841, s. 484.

¹⁶⁶ Doktor Asahel Grant 1835 yılında Amerikan Board'un Urmiye bölgesinde görevlendirdiği bir sağlık misyoneridir. Misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra sık sık geziler yaparak bölge hakkında bilgi toplamış ve bu bilgileri rapor, mektup gibi yöntemlerle Amerikan Board merkezine göndermiştir.

gerçekleştirdiği gezi notlarını içermektedir. Grant, Erzurum'dan Van'a doğru yaptığı yolculuğu aktarırken, Bitlis'in Van'a olan yakınlığını ve ulaşımın kolay olduğunu vurgular.¹⁶⁷

1844 yılı *The Missionary Herald* dergisinde Erzurum istasyonu misyoneri Josiah Peabody'nin¹⁶⁸ 1843 yılının haziran ayında, bölgede yaşayan Ermeni nüfusun durumunu gözlemlemek için çıktığı gezisinden bahsedilir. Gezideki duraklardan biri, kırk Ermeni ile on Türk evinden oluşan Yaghan köyüdür. Peabody köyde okuma bilen sayısının azlığından bahsederken, köyde yalnızca bir kişinin “kısmen aydınlanmış” olduğunu yani kendilerine yakın olduğundan bahseder.¹⁶⁹

1846 yılı *The Missionary Herald* dergisinde Bitlis, Erzurum istasyonu misyoneri Josiah Peabody'nin 26 Ağustos 1845 tarihli günlüğünden alınan bir kısımda geçer. Peabody, Bitlis, Muş ve Van'a ziyaret için gönderdikleri Ermeni asistanlarının en az 3 ay sürmesini planladıkları ziyaretten iki hafta gibi kısa bir sürede dönmek zorunda kaldığını ve bunun sebebinin ise “hayati tehlikelerinin” olması olarak aktarır.¹⁷⁰

1849 yılına ait *The Missionary Herald* dergisinde Bitlis üç yerde geçer. Justin Perkins'in 1849 Ocak tarihli mektubunda “Kürdistan'ın” (Koordistan)¹⁷¹ artık “diğer bölgeler kadar kolay ulaşılabilir” olduğu ve bu bölgenin baş yerleşim yerinin Bitlis ve Van olduğu belirtilir. Misyoner Perkins mektubun ilgili bölümünün sonunda birkaç hafta içerisinde bu bölgeye atanmış bir misyonerin gideceği ve daha sonra başkalarının da görevlendirileceği bilgisin verir.¹⁷² Yine aynı sayıda Isaac G. Bliss mektubunda

Yaptığı gezileri içeren anlatımlarını 1841'de daha sonra *The Nestorians or the Lost Tribes* (Nasturiler ve Kayıp Kabileler) ismiyle kitaplaştırmıştır. Bölge halkını analiz etmiş ve ilerleyen yıllarda bölgede açılacak misyon ve istasyonlar ile ilgili altyapı oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan ve Ayşegül Kuş, “Amerikan Board Misyoneri Asahel Grant'ın Memoir Of Asahel Grant Ve Nestorians Or The Lost Tribes Adlı Çalışmalarının Orta Doğu'yu Anlama Açısından Kurgusal Ve İçerik Analizi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 61, 2018, ss. 287-309.

¹⁶⁷ Asahel Grant, “Journal Of Doct. Grant Among The Mountain Nestorians”, *The Missionary Herald*, Cilt 38, Sayı: 6, 1842, ss. 211-14.

¹⁶⁸ Erzurum istasyonu misyoneri Josiah Peabody hakkında daha fazla için bakınız: Amerikan Bord Heyeti, “Personnel records for Josiah Peabody”, *Digital Library for International Research Archive*, Item #15387, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15387>, (29.04.2024).

¹⁶⁹ ABCFM, “Mr. Peabody's Tour In Pasin”, *The Missionary Herald*, 1844, Cilt 40, Sayı: 7, s. 236.

¹⁷⁰ Josiah Peabody, “A Journal Of Mr. Peabody-Opposition - Fear Of Man- Progress”, *The Missionary Herald*, Cilt 42, Sayı: 4, 1846, s. 117.

¹⁷¹ Koordistan-Kurdistan, ABCFM arşiv belgelerinde geçen hali kullanılmıştır.

¹⁷² Justin Perkins, “Letter From Mr. Perkins, January 29, 1848”, *The Missionary Herald*, Cilt 45, Sayı: 6, 1849, s. 196.

Bitlis’li bir terziden bahsederken¹⁷³, Austin H. Wright ise Bitlis yakınlarında yaşayan bir paşadan söz eder.¹⁷⁴

1853 yılına ait *The Missionary Herald* dergisinin Şubat sayısında, Peabody’nin Erzurum istasyonuna bağlı bölgedeki gezilerinden bahsedilir. Van gezisi sırasında Bitlis’ten geçen Peabody, yarım milyondan fazla Ermeninin bu bölgede yaşamasından dolayı bölgenin potansiyelinin çok fazla olduğunu vurgular. Bununla birlikte, bu potansiyeldeki bir bölge için Erzurum istasyonundaki bir misyoner ve iki yerli yardımcının “yetersiz olduğunu”, bu sebeple İcra Komitesinin bölgeye daha fazla misyoner ataması gerektiğini belirtir.¹⁷⁵

1854 yılındaki *The Missionary Herald*’ın dokuzuncu sayısı istasyonların yıllık raporlarını kapsar. Bitlis ismi bu sayıda Erzurum İstasyonuna ait rapor içerisinde yer alır. Josiah Peabody, Bitlis, Van ve diğer bölgeler için misyoner sayılarının yetersiz olduğunu tekrarlar ve Bitlis özelinde yirmi bin Ermeni nüfusu barındıran bu yerleşim yerine “en az iki misyoner” görevlendirilmesi gerektiğini belirtir.¹⁷⁶ *The Missionary Herald*’ın 1855 yılındaki dokuzuncu sayısında ise Bitlis, Erzurum istasyonunun yıllık raporunda gelişme kaydedilen bir bölge olarak geçer.¹⁷⁷

1858 yılı *The Missionary Herald* dördüncü sayısında Ermeni nüfusun yoğun olduğu Bitlis’e “iki yerli yardımcı” gönderileceği belirtilmektedir.¹⁷⁸ Aynı yıla ait Asur Misyonunun 6 Nisan tarihli yıllık toplantısının kapanışında George C. Knapp ve Henri B. Haskell’in¹⁷⁹ önerisi olan “Bitlis ve Siirt’in (Sert) işgal edilmesi” kabul görür.¹⁸⁰ Burada işgal kelimesi tam manasıyla karşılık görmektedir. 1858 tarihi itibarıyla Bitlis her anlamda misyonerlerin kuşatması altına girer. Aynı yıl yayımlanan derginin onuncu sayısında ilk defa Bitlis için Erzurum istasyonundan bağımsız ayrı bir

¹⁷³ Isaac G. Bliss, “Letter From Mr . Bliss , March 3 , 1849 ”, **The Missionary Herald**, Cilt 45, Sayı: 7, 1849, s. 241.

¹⁷⁴ Austin H. Wright, “Nestorians-Letter From Doc. Wright, November 25,1848”, **The Missionary Herald**, Cilt 45, Sayı: 5, 1849, s. 158.

¹⁷⁵ ABCFM, “Erzrum Demand For Missionaries”, **The Missionary Herald**, Cilt 49, Sayı: 2, 1853, s. 52.

¹⁷⁶ ABCFM, “Armenians: Annual Report Of The Mission”, **The Missionary Herald**, Cilt 50, Sayı: 9, 1854, s. 269.

¹⁷⁷ ABCFM, “Armenians:Station Reports”, **The Missionary Herald**, Cilt 51, Sayı: 9, 1855, s. 276.

¹⁷⁸ ABCFM, “Recent Intelligence”, **The Missionary Herald**, Cilt 54, Sayı: 4, 1858, s. 123.

¹⁷⁹ Henri B. Haskell hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Amerikan Bord Heyeti, “Memorial records for Henri B. Haskell”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #16957, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16957>, (29.04.2024).

¹⁸⁰ ABCFM, “Recent Intelligence”, **The Missionary Herald**, Cilt 54, Sayı: 7, 1858, s. 228.

başlık açılır. Asur Misyonuna bağlı Diyarbakır istasyonunun alt başlıklarından biri olarak dikkat çeken Bitlis'in o tarihe kadar bölgeye yapılan gezilerde ayrıntılı bir şekilde incelendiği ve inceleme sonuçlarının kayıt altına alındığı görülmektedir. George C. Knapp 17 Haziran 1858 tarihinde yazdığı mektupta Bitlis'e artık misyonierlerin atanma zamanının geldiğini açıkça ifade eder. Ayrıca, Bitlis'i mektubunda detaylı bir şekilde tarif ederek Bitlis'te görülen meyve ağaçlarını tek tek isimleriyle aktarır. Şehirde akan suların üstünde “otuz iki köprü ve birçok değirmen” olduğunu, kentin yüksekliğini, çevre yerleşim alanlarına uzaklığını, havasını, suyunun kalitesini detaylı tasvir eder.¹⁸¹ Knapp'in, Bitlis'i, kendisini adeta evinde hissedermiş gibi betimlemesi, bu şehirde uzun yıllar faaliyetlerde bulunacağını bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

2.2.2. Bitlis İstasyonunun Kuruluşu ve Gelişimi

1859 tarihli *The Missionary Herald* dergisinde, Tillman C. Trowbridge¹⁸² 1858 Eylül ayında yazdığı mektubunda Haskell ve Knapp'in Bitlis'teki varlığının bölgede kalıcı bir misyon istasyonu olması açısından önemini belirtir. Bitlis'te açılacak istasyon için “özel bir toplantı” düzenlenir.¹⁸³ Bunun yanı sıra Knapp ve Haskell eşleriyle beraber 1858'in yazını Bitlis'te geçirir. “Eski Ermenistan” olarak adlandırılan bu bölgede, Bitlis'in istasyon olarak belirlenmesindeki önemli faktörlerin “iyi hava koşulları, konforlu evler ve Ermeni nüfus yoğunluğu” olduğu belirtilir.¹⁸⁴ Van ve Muş'ta (Moosh) devam eden çalışmaların da Bitlis'ten yürütülmesi planlanır. Trowbridge Muş ve Van ziyaretini de tamamladıktan sonra Knapp ve Haskell ile Diyarbakır'a döner ve Bitlis'te geçirilecek kış için Diyarbakır'da hazırlıklar yapılır. Trowbridge, Knapp ailesinin Bitlis'e yerleşmesine yardım ederek daha sonra

¹⁸¹ George C. Knapp, “Assyria Mission :Letter From Mr. Knapp”, **The Missionary Herald**, Cilt 54, Sayı: 10, 1858, ss. 313-15.

¹⁸² Erzurum istasyonu misyonieri Tillman C. Trowbridge hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Amerikan Bord Heyeti, “Personnel records for Tillman C. Trowbridge”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #15722, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15722>, (29.04.2024).

¹⁸³ Tillman C. Trowbridge, “Northern Armenians: Letter From Mr. Trowbridge, September 17, 1858”, **The Missionary Herald**, Vol. 55, No. 2, 1859, s. 47.

¹⁸⁴ Trowbridge, s. 47.

Diyarbakır'a yani kendi istasyonuna geri döner.¹⁸⁵ Knapp ailesi resmi olarak Bitlis İstasyonuna atanan ilk misyonerlerdir.

Aynı sayıda George Knapp'ın Bitlis'te geçirdiği yaz aylarını anlatan 1858 Eylül tarihli bir mektup mevcuttur. Bitlis, Knapp'e göre Türkiye'deki "en sağlıklı şehirdir".¹⁸⁶ Knapp ve Haskell Sebt¹⁸⁷ gününde kiraladıkları bir "istasyon odasında onbeş ile elli kişilik gruplarla" dua eder. Haskell hastalarla ilgilenirken, Alzina Knapp ise evde kadınlarla dini sohbetler organize eder. Knapp Bitlis'te bir tıbbi misyonerin olması halinde hedeflerine daha hızlı ulaşacaklarını ve insanların onlara bu sayede daha kolay yaklaşabileceklerini ifade eder.¹⁸⁸ Yine aynı sayıda yer alan Diyarbakır misyoneri Augustus Walker'ın¹⁸⁹ Ekim 1858 tarihli mektubunda geçen Bitlis, "işgal" kelimesi ile yan yana kullanılmıştır. Walker "Bitlis'i işgal" planının Diyarbakır'daki cemaati heyecanlandığını Bitlis'e açılması istenen istasyonun İcra Komitesi tarafından mutlaka kabul görmesi gerektiğini aktarmaktadır.¹⁹⁰ Diyarbakır istasyonu misyoneri Dr. Henri B. Haskell'in Nisan 1858 tarihli mektubunda, Haskell de Bitlis bölgesinde "atanmış bir misyoner" olması gerekliliğini vurgulamıştır.¹⁹¹ "Kuzey Ermenistan İstasyonu Raporu" (Northern Armenians Station Report) bölümünde Bitlis, Erzurum istasyonunun dış istasyonu olarak geçmekte ve bölgedeki yerleşik Ermenilerin, misyoner Dunmore'u "ibadet ve dualarını yapabilecekleri bir yer organize etmesi için" bekledikleri ifade edilmektedir. Dunmore ayrıca bölge genelinde yaklaşık "üç bin İncil'in" satıldığından kitap satışı için bir yer ayarlanması ve bölgenin misyonerler tarafından teşkilatlandırılması için okul, ibadethane gibi mekanların açılması gerektiğini ifade eder.¹⁹²

¹⁸⁵ Trowbridge, s. 49.

¹⁸⁶ George C. Knapp, "Assyria Mission: Letter From Mr. Knapp", **The Missionary Herald**, Cilt 55, Sayı:2, 1859, (Assyria), s. 49.

¹⁸⁷ Sebt günü ibadet, dinlenme ve arınma günü olarak aktarılır. Pazar günüdür. [https://sabbath-school.adventech.io/tr/2018-04/08/05-wednesday-sebt-günü-\(şabat\)](https://sabbath-school.adventech.io/tr/2018-04/08/05-wednesday-sebt-günü-(şabat)) (29.10.2025).

¹⁸⁸ G. C. Knapp, Assyria, s. 49.

¹⁸⁹ Diyarbakır istasyonu misyoneri Augustus Walker hakkında daha fazla bilgi için bkz. Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Augustus Walker", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15759, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15759>, (29.04.2024).

¹⁹⁰ Augustus Walker, "Letter From Mr. Walker, October 12 , 1858", **The Missionary Herald**, Cilt 55, Sayı:2, 1859, s. 53.

¹⁹¹ Henri B. Haskell, "Assyria Mission-Turkey-Mosul-Letter From Dr. Haskell, December 14, 1858", **The Missionary Herald**, Cilt 55, Sayı:4, 1859, s. 104.

¹⁹² ABCFM, "Northern Armenian Mission -Turkey", **The Missionary Herald**, Cilt 55, Sayı:9, 1859, s. 275.

Nihayetinde Board tarafından Bitlis ile ilgili yapılan gözlem ve çalışmalar sonuçlanır ve bölgeye atanmış bir misyoner görevlendirilmesine karar verilir. George Cushing Knapp sağlık sorunlarından dolayı Diyarbakır'da (Diarbekir) daha uzun süre kalamadığı için 1858 Mayıs'ında, “deniz seviyesinden yüksekte sağlıklı bir yer” olarak tarif edilen Bitlis'te yeni bir istasyon açması için görevlendirilir. 1859 yazını Mardin'de geçiren Dr. Haskell ve eşi yazın ikinci yarısında Knapp ailesiyle Bitlis'tedir. Ancak misyoner “Marsh ve eşi ile misyoner Lobdell” Musul'da kalmaya karar verirler.¹⁹³ 1860 yılında Asur Misyonu'nun istasyonları Doğu Türkiye Misyonu'nun alanına dahil edilmiş ve Asur Misyonu'nun varlığı sona ermiştir.¹⁹⁴

Bitlis'teki cemaatler çoğunlukla “genç erkeklerden” oluşmaktadır. Cemaate katılım misyonun ilk yılında “yaklaşık otuz civarındır”. Söz konusu yazışmalarda bunlardan bazılarının gelecekte misyonerlik çalışmaları açısından yararlı olacakları aktarılır ve ilerleyen yıllarda faaliyetlere katılımların artarak devam ettiği görülür.¹⁹⁵ Sebt okulu eğitimi'nin (Pazar okulu), uygulamalı olarak düzenlenmesinin misyonerlerin vaazlarına katkı sağladığı aktarılmış ve böylece misyonerlerin, Ermenilerin “batıl inançları” hakkında bilgi sahibi olmaları sağlanmıştır. Kadın misyonerler tarafından yönetilen toplantılarda katılım yüksek ve etkilidir. Dr. Dwight'ın Bitlis hakkında ilgisini çeken bilgiler arasında; nüfusunun “otuz bin ve üçte birinin Ermeni, geri kalanının ise Kürt ve Türk” olması ve bölgede birçok köy bulunması olarak aktarılır. Raporlarda, Bitlis'in iklim açısından sağlıklı olduğu ve İncil'e olan ilginin insanlar arasında yayıldığı vurgulanır. Ayrıca Bitlis'in bir dış istasyonu olan Muş'un, yerli papaz Simon tarafından yine kendi deyimleriyle alındığını işaret eden “işgal” edildi ifadesi yer almaktadır.¹⁹⁶

1860 yılı *The Missionary Herald* dergisinin sayılarında Bitlis ismi yirmi üç yerde geçer ve ilk kez “Bitlis İstasyonu” kullanılarak istasyon hakkında bilgi verilmiştir. 1860 yılı Ocak sayısının “The Survey of the Missions of the Board” başlıklı bölümünde Asur Misyonu altında “yeni açılmış iki istasyondan biri” olarak aktarılan Bitlis, George C. Knapp, Alzina M. Knapp ve bir yerli yardımcından oluşan, Asur

¹⁹³ Anderson, s. 104.

¹⁹⁴ Anderson, s. 106.

¹⁹⁵ Anderson, s. 230.

¹⁹⁶ Anderson, s. 231.

Misyonunun en doğusundaki istasyon olarak geçer.¹⁹⁷ Dr. Nutting, 19 Kasım 1859 tarihli mektubunda Bitlis'ten sağlıklı şehir olarak bahseder ve “dispanserde haftada dört kere, öğleden sonraları” hastaları kontrol etmeden önce İncil okuduğunu, “Türk, Suriyeli ve Ermenilerin” ise onu dikkatle dinlediklerini belirtir. Aslında insanların dispansere ilaç almak için değil onu dinlemek için geldiklerini yazar.¹⁹⁸ Beş yıllığına kiraladıkları bir odayı şapele dönüştürdüklerini, ilerleyen günlerde ise iki şapele daha ihtiyaç duyacaklarından bahseder. Sadece Bitlis değil Muş ve Van için de “aynı dikkatle” çalışılması gerektiğini vurgular.¹⁹⁹ Aynı yılın “Asur Misyonu: İstasyon Raporları” (Assyria Mission: Station Reports) başlıklı bölümünde ilk Bitlis İstasyon raporu yayımlanmıştır. Raporun yazarı Knapp, Ekim ayında istasyonda yeni bir şapelin açıldığını ve yılın ilk beş ayında “yirmi yedi ile zaman zaman altmış kişiye kadar çıkan cemaatin” son zamanlarda daha fazla olduğunu bildirir. İncil'in ve diğer kitapların tercüme edildiği “ari Ermeniceden büyük ölçüde farklı olan halkın lehçesinden” ise bir engel olarak bahseder. Bölgede faaliyetlere katılmaya başlayan Protestanların “çoğunun fakir ve okuma yazma bilmeyenlerden” oluştuğunu bildirir. Bitlis'te görevli Papalığa bağlı Katolik rahibin aralık ayında bölgeden ayrılmasıyla, Knapp artık alanın (tarla-field) “tamamen kendilerine kaldığını” ve “bu önemli fırsattan yararlanmak için başka bir misyonerin en yakın sürede gelmesi gerektiğini” bildirir. Bu sırada karısı Alzina Knapp bölgedeki evleri gezerek kadınlarla ve kız çocuklarıyla ilgilenmeye devam eder. George C. Knapp ise artık “bir okul açılması ve yanına bir misyoner daha gelmesi” gerektiğini raporuna ekler. Zira Doktor Nutting Diyarbakır'a dönmüş ve Knapp istasyonda tek başına kalmıştır.²⁰⁰

George C. Knapp 13 Şubat 1860'ta başka bir mektup kaleme alır. Bu mektupta, Bitlis'te görev yapan Ermeni rahibin, misyonerlerin ibadethanelerine olan ilgiyi azalttığını, okul ve şapele gelen kişi sayısında “düşüş olduğunu, İncil satışının azaldığını, okul kitaplarının dağıtılamadığını” bu sebeple başka bir Amerikan Board

¹⁹⁷ ABCFM, “Survey Of The Missions Of The Board”, **The Missionary Herald**, Cilt: 56, Sayı: 1, 1860, s. 7.

¹⁹⁸ David H. Nutting, “Letter From Dr. Nutting November 19, 1859”, **The Missionary Herald**, Cilt 56, Sayı: 3, s. 70.

¹⁹⁹ Nutting, s. 71.

²⁰⁰ ABCFM, “Assyria Mission:-Station Reports”, **The Missionary Herald**, Cilt:56, Sayı: 6, 1860, s. 172.

misyonerinin daha Bitlis'e gönderilmesini ister.²⁰¹ Ayrıca Bitlis'te bulunan dört Ermeni kilisesinde görevli rahipler, "Ermeni Gregoryan cemaatinin Amerikan Board'un misyonerlik faaliyetlerine desteğini yasaklarlar". Knapp, "bölgedeki erkeklerin çatılarda ajan gibi okulu ve şapele gözetlediğini, şapele olan ilginin bu sebeple çok düştüğünü, bundan dolayı da gönüllü öğretmenlerin gelmediğini ve öğrenci sayısının üçe düştüğünü" belirtir.²⁰² Knapp'ın, Amerikan Board'un faaliyetlerine azalan ilgiyi tekrar canlandırmak üzere misyoner talebi, Board tarafından kabul görür. Williams Koleji (Williams College) ve Union İlahiyat Okulu (Union Seminary) mezunu misyoner Lysander T. Burbank ve eşi Sarah S. Burbank Bitlis'e atanır.²⁰³

Knapp 9 Haziran 1960 tarihinde Bitlis'ten Protestanlara karşı olan tavırla ilgili başka bir mektup yazar. Mektupta, 15 Mart tarihinde Diyarbakır misyoneri Walker tarafından Knapp'ın yanına "Hagop isimli bir vaizin" görevlendirildiği aktarılmakta ve vaizin geldiği ilk gün Ermeni Kilisesi keşişi (vardabet) tarafından organize bir şekilde halka linç ettirilmeye çalışıldığı belirtilmektedir. Knapp, bu girişim sonrasında şapele kimsenin gelmesini beklemediklerini ekler.²⁰⁴ Yaşanan linç olaylarına, İngiliz diplomatik nüfuzu aracılığıyla çözüm bulmak için Erzurum'a giden Knapp, burada İngiliz konsolos Calvert'le görüşerek konuyla ilgili yardım ister ve isteği karşılık bulur.²⁰⁵ Bunun yanı sıra Knapp Erzurum'dayken, yaklaşık bir yıl birlikte görev yaptığı "Baron Marnong" isimli vaiz Bitlis'te vefat eder. Baron 1829 Diyarbakır doğumlu ve Bebek İlahiyat Okulu mezunudur. Cenazenin defni için Bitlis'te bir Protestan mezarlığının olmayışından bahsedilir. Girişimler sonucunda bir marangoz yardımıyla Bitlis'te ilk Protestan defni gerçekleştirilir.²⁰⁶ Knapp mektupta olumsuz bir hava çizmiş olmasına rağmen Board'un "eşitsizlik ve baskıdan koruma garantisi" verilmesi durumunda Protestanlığa geçebilecek "yetmiş Ermeni aileden" bahseder.²⁰⁷

²⁰¹ George C. Knapp, "Letter From Mr. Knapp, February 13 1860", **The Missionary Herald**, Cilt: 56, Sayı: 7, 1860, (February 13, 1860), s. 199.

²⁰² G. C. Knapp, February 13, 1860, s. 200.

²⁰³ "Home Proceedings Embarkation", **The Missionary Herald**, Cilt 56, Sayı:8, 1860, s. 252.

²⁰⁴ George C. Knapp, "Letter From Mr. Knapp June 9, 1860", **The Missionary Herald**, Cilt 56, Sayı:10, 1860, (June 9, 1860), s. 307.

²⁰⁵ G. C. Knapp, June 9, 1860, ss. 307-8.

²⁰⁶ G. C. Knapp, June 9, 1860, s. 308.

²⁰⁷ G. C. Knapp, June 9, 1860, ss. 308-9.

Board ellinci yılını tamamlarken, 5 Ekim 1860'ta Boston'da yıllık toplantısını gerçekleştirir.²⁰⁸ Yapısal değişikliklerle misyon bölgelerini değiştirir ve bu tarihten itibaren misyon bölgeleri şu şekilde tasnif edilir:

*Kuzey Ermeni Misyonunun 38. boylamının doğusu ve Asur Misyonu (Assyrian Mission) olarak geçen bölge Doğu Türkiye Misyonu (Eastern Turkey Mission), Kuzey Ermeni Misyonunun bahsedilen boylamının batısı ise Batı Türkiye Misyonu (Western Turkey Mission), birlikteliği ve düzeni korumak adına da Güney Ermeni Misyonunun olduğu bölge Merkezi Türkiye Misyonu (Central Turkey Mission) olarak adlandırılır.*²⁰⁹

Aynı sayıda misyoner Nutting 28 Haziran ve 23 Temmuz 1860 tarihli mektubunda Bitlis'te açılan okuldan bahseder. Sebt gününde yaklaşık 120 kişiyle birlikte tek odalı okulda dua ettiklerini ve bu sayının Bitlis'te “o tarihe kadar elde edilen en yüksek sayı olduğunu” ifade eder.²¹⁰

1861 yılındaki *The Missionary Herald* Dergisinde Bitlis, “Doğu Türkiye Misyonu” başlığı altında “Bitlis İstasyonu” alt başlığıyla verilir. İstasyona bağlı misyonerlerin ve yerli yardımcılarının isimleri şöyledir: “George C. Knapp, Lysander T. Burbank, Alzina M. Knapp, Sarah Burbank, bir yerli vaiz (native preacher) ve bir yerli yardımcı (native helper)”.²¹¹

Knapp'in derginin 1861 Mayıs sayısında yayınlanan 24 Aralık 1860 tarihli mektubu “Doğu Türkiye Misyonu” başlığı altında yer alır. Mektupta geçen yılın ilk altı ayında “yüzden fazla” kişinin Sebt gününe iştirak ettiği fakat daha sonra Ermeni patriğinden çekinen cemaatin katılım sayısında düşüş olduğu belirtilmekte ve 1860 yılında misyonerler için çalışan bir öğretmenin işi bırakmak zorunda kalmasına rağmen geri dönüp tekrar işe başladığı bildirilmektedir.²¹² Knapp aynı sayıda yayımlanan 4 Nisan 1861 tarihli mektubunda Bitlis'teki Ermenilerin Protestanlara karşı gösterdikleri tepkileri kanıtlamak adına örnekler vermeye ve “ne kadar zor bir işi başarmaya çalıştıklarını” aktarmaya devam eder. Zaccheus isimli bir Protestan'ın “dört farklı mekândan taşlarla kovulup oradaki kalabalık tarafından sopalarla

²⁰⁸ ABCFM, “American Board Of Commissioners For Foreign Missions Annual Meeting”, **The Missionary Herald**, Cilt 56, Sayı: 11, 1860, s. 321.

²⁰⁹ ABCFM, “Intelligence From The Missions”, **The Missionary Herald**, Cilt: 56, Sayı:11, 1860, s. 342.

²¹⁰ ABCFM, “Intelligence from The Missions”, s. 347.

²¹¹ ABCFM, “Survey Of The Missions Of The Board”, **The Missionary Herald**, Cilt: 57, Sayı:1, 1861, s. 5.

²¹² ABCFM, “Recent Intelligence”, **The Missionary Herald**, Cilt: 57, Sayı: 5, 1861, s. 155.

tartaklandığını” iddia eder. Bu sırada Gregoryen Ermenilerden korktukları için açılan okula gilemeyen Protestanlardan bahseder.²¹³

Derginin aynı sayısında yayımlanan 2 ve 8 Temmuz tarihli mektuplarda Henry Otis Dwight, Doğu Asya’ya yaptığı turu aktarır. Harput’tan Bitlis’e on günde ulaştığını belirten Dwight, bu yolculuğun “hayvanların yüksüz” ve “koşulların elverişli olması” durumunda altı günde tamamlanabileceğini ifade eder. Ayrıca, “Misyoner Burbank ve eşinin yanısıra Misyoner Knapp ve eşi ile iki çocuklarının ve Bay Wheeler’ın” kendisine eşlik ettiğini aktarır.²¹⁴ Muş ve çevresine dair ayrıntılı bilgilerin yanında burada görevli olan Simon ile görüştüğü bilgisini verir. Dwight, Muş’ta “1000 Ermeni köyünün” ve “23.000 Ermeni’nin” bulunduğunu aktarmakta, ayrıca Muş’un Havadorik bölgesinde “yakın zamanda bir Protestan cemaati kurulacağını” bildirmektedir.²¹⁵ Muş’a vardığında Erzurum’daki İngiliz Konsolosu Dalzell’e de bir ziyarette bulunduğunu aktaran Dwight bunun hem misyonerler hem de Protestanlar için “avantajlı bir durum” olduğunu söyler. Ayrıca Muş paşası ile bir görüşme gerçekleştirdiklerini, paşanın onlara “herhangi bir sıkıntıda doğrudan kendisine gelebileceklerini” söylediğini aktarır.²¹⁶ Bunun dışında Dwight, Bitlis İstasyonundan bahsederken Muş ve Bitlis arasında bir karşılaştırma yapar ve Bitlis’in hem Muş kırsalına hem de Van’a yakın olduğunu ve dolayısıyla doğudaki operasyonlar için daha uygun bir yer olduğunu aktarır. Bitlis’in yaklaşık otuz bin nüfusa sahip olduğu ve bunun da “üçte birinin Ermeni” olduğu ve geri kalanının ise “Kürt ve Türklerden” oluştuğu belirtilir. İngiliz Konsolosu Dalzell ile de görüşme sağlayan Dwight bölgede Protestanlara karşı oluşan tehditlerle ilgili görüş alışverişinde bulunduklarını ifade eder.²¹⁷ 4 Temmuz’da ikinci mektubunu Van’dan yazan Dwight, Van’ın bölgedeki “en modern görünümlü şehir olduğunu” ve adeta İstanbul’un minyatürü olduğunu söyler. Van’da bulunan Ermeni bir matbaadan bahseden Dwight, matbaanın Varak isimli bir manastırda bulunduğunu ve Crimyan Mugurdich tarafından kurulduğunu aktarır.²¹⁸ Ayrıca, Dwight Van’da erkek çocuklar ve genç erkekler için açılmış bir yatılı okuldan

²¹³ George C. Knapp, “Mission To Eastern Turkey, Letter From Mr. Knapp, April 4 1861”, **The Missionary Herald**, Cilt 57, Sayı: 7, 1861, s. 211.

²¹⁴ Henry Otis Dwight, “Mission To Eastern Turkey Letters From Mr. Dwight, Of Constantinople, July 2 and 8, 1861”, **The Missionary Herald**, Cilt 57, Sayı:11, 1861, s. 342.

²¹⁵ Dwight, s. 343.

²¹⁶ Dwight, s. 343.

²¹⁷ Dwight, s. 344.

²¹⁸ Dwight, ss. 345-346.

bahseder. Van ve çevresi ile ilgili detaylı bilgiler verilirken otuz bin nüfuslu şehrin yarısından fazlasının Ermeni olduğundan, “432 Ermeni köyünün ve 377 Ermeni kilisenin, 56 Ermeni manastırının” varlığından bahsedilir. Erzurum ve Bitlis İstasyonlarının gelişmesinin ardından Van’ın da kendi ifadeleriyle, “işgal edilmesi” gereken bir şehir olduğunu belirten Dwight, burada yaşayan Ermenilerin millî duygularının güçlü olduğunu, bu nedenle misyonerlere karşı bir tepki gelişeceğini; ancak bunun onlar açısından “daha heyecan verici bir durum teşkil ettiğini” ifade etmektedir. Bu sebeple Van’da ilk yapacakları işin “toplum arasında güven kazanmak” olacağını belirtir.²¹⁹

Bitlis misyoneri olan Charlotte E. ve Mary A. C. Ely kardeşler 1861 Mount Holyoke İlahiyat Okulu mezunlarıdır. Ely kardeşler uzun yıllar Bitlis’te eğitim misyonerliği faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ely kardeşler ve Grace Higley Knapp’in katkılarıyla Bitlis’te 1868 yılında Bitlis Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu (Mount Holyoke Seminary of Bitlis) kurulur. “Kürt dağlarının arkasındaki Bitlis’te” İncil’in öğretilmesinin Kürt kızlarının eğitiminde önemli olduğu aktarılır.²²⁰ Hem yatılı hem de gündüz eğitimini kapsayan bu okul bölgedeki kız çocuklarına yönelik eğitim faaliyetlerinde bulunmuş ve birçok mezun vermiştir. Mezunların bir kısmı Amerika’da eğitimlerine devam edip misyon bölgelerine geri dönmüş, bir kısmı ise yerli yardımcı olarak Bitlis istasyonunda çeşitli görevlerde çalışmıştır. Ely kardeşler Bitlis’te kaldıkları süre zarfında Amerikan Board yerleşkesinin idaresi ve muhasebe gibi işlerin yanı sıra özellikle kurucuları oldukları Bitlis Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu’nun idareciliğini ve öğretmenliğini yürütmüşlerdir.²²¹

²¹⁹ Dwight, s. 347.

²²⁰ Sarah D. Stow, **History of Mount Holyoke Seminary**, The Seminary, Massachusetts, 1887, ss. 339-340.

²²¹ Daha fazla bilgi için bkz: Derya Atas, “Amerikan Board Arşiv Belgelerinde Bitlis Mount Holyoke İlahiyat Okulu”, **II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (Usbk- 2024) Bildiri Özetleri Kitabı**, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Bitlis, 8-19.05.2024, ss.181-184., Ayşe Aksu, “Türkiye’deki Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt:6, sayı:12, 2008, ss.207-241.

Şekil 1: Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu Bitlis 1911

Kaynak: <https://alumnae.mtholyoke.edu/blog/alumnae-sisters-created-the-mount-holyoke-seminary-in-turkey/>

Kadın misyonerlerin eğitim aldıkları Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu (Mount Holyoke Seminary) 1837 yılında Mary Lyon tarafından açılmıştır.²²² Mount Holyoke açılmadan önce başka isimlerle farklı kız ilahiyat okulları açılmıştır. Bu okulların açılma ihtiyacı şöyledir:

*Kız ilahiyat okulları Amerikan İç Savaşı (1861-1865) öncesinde kızların erkeklerden farklı eğitim alıyor olmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. On dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında ABD’de yaygın olarak görülen bu okullar kadınların eğitim almasının önünü açmaya çalışan özel eğitim kurumlarıdır.*²²³

Mary Lyon genç kadınları en yararlı şekilde yetiştirmek için bu okulu tasarladığını aktarır. Ona göre, en iyi eğitimli kadın; Hristiyanlık ilkelerine uygun yaşayan ve davranan kadındır.²²⁴ Açtığı okulda yaratmak istediği “geleceğin anneleri ve öğretmenlerini” yetiştirmektedir.²²⁵

Okulda tartışılan ve öğretilen konular “evanjelik öğretileri, On Emrin sırasını²²⁶, Kutsal Dağdaki Vaazı, Atasözleri Kitabını, kurallar ve İncil arasındaki

²²² Stow, s. 78.

²²³ Çoban Döşkaya, Holyoke, s. 1666.

²²⁴ Stow, s. 103.

²²⁵ Stow, s. 104.

²²⁶ On Emir (veya On Söz), Kutsal Kitap’a göre Tanrı’nın Sina Dağı’nda peygamber Musa aracılığıyla eski İsrail milletine verdiği temel kanunlardır. Bu emirler, Pentatök (Tora) içerisinde Çıkış 20:1-17 ve

bağlantıyı sorumluluk, sağlık, iyilik yapma, ekonomi, isteklerin düzenlenmesi, neşe” gibi özel konuları içeriyordu. Tam bir teoloji sistemi öğretme de öğrettikleri çoğunlukla ahlaki düzenlemeyle ilgiliydi. Öğleden sonraki egzersizlerdeki iş ve aile sohbetlerinde de İncil ilkeleri neredeyse aynı öneme sahipti.²²⁷ Okula alınan öğrencilerin “on altı yaş altı olmaması, genel ingilizce, coğrafya, ABD tarihi” gibi temel bilgilere sahip olması koşulu aranıyordu ve müfredat aşağıdaki gibiydi.

Şekil 2: Mount Holyoke İlahiyat Okulu 1837 Müfredatı

JUNIOR CLASS.									
English Grammar,	.	.	.	.	.	.	.	.	Murray
Ancient Geography,	.	.	.	.	.	.	.	.	Worcester's Ancient Atlas
Ancient and Modern History,	{	Worcester's	Elements, with	Grimshaw's	France, and	Goldsmith's	England,	Greece, and Rome.	
Political Class Book,	.	.	.	.	.	.	.	.	Sullivan
Botany,	.	.	.	.	.	.	.	.	Beck
Rhetoric,	.	.	.	.	.	.	.	.	Newman
Geometry,	.	.	.	.	.	.	.	.	Playfair's Euclid
Physiology,	.	.	.	.	.	.	.	.	Hayward

10

Tekrar 5:6-21 ayetlerinde yer alır. Kaynaklara göre On Emir'in özeti şu şekildedir: Yalnızca Tanrı'ya ibadet edeceksin: Tanrı'dan başka ilahın olmayacak. Putperestlik yapmayacaksın: Herhangi bir şeyin suretini yapıp ona tapınmayacaksın. Tanrı'nın adını boş yere ağza almayacaksın: Tanrı'nın ismine saygısızlık etmeyeceksin. Sebt gününü tutacaksın: Yedinci günü kutsal sayıp dinleneceksin. Annene ve babana saygılı olacaksın: Onları onurlandıracaksın. Adam öldürmeyeceksin. Zina yapmayacaksın. Çalmayacaksın. Yalan şahitlik yapmayacaksın: Başkası hakkında yalan söylemeyeceksin. Açgözlülük etmeyeceksin: Başkasının malına veya eşine göz dikmeyeceksin. İsa Mesih, On Emir'i de kapsayan tüm Musa Kanunu'nun iki temel sevgi emrine dayandığını ifade etmiştir. Bu “iki büyük emir” şunlardır:

Tanrı Sevgisi: “Tanrın olan Rabbi (Yehova'yı) bütün yüreğinle, bütün canınla ve bütün aklınla (zihninle) seveceksin”. Bu buyruk, On Emir'in ilk dört maddesini (Tanrı'ya olan ibadet ve saygı) özetlemektedir. Komşu Sevgisi: “Komşunu kendin gibi seveceksin”. Bu buyruk ise On Emir'in son altı maddesinin (insanlar arası sosyal ve ahlaki görevler) bir özeti niteliğindedir. On Emir ile ilgili daha detaylı Bilgi için bkz: <https://hallow-com.translate.goog/blog/10-commandments/? x tr sl=en& x tr tl=tr& x tr hl=tr& x tr pto=tc>

²²⁷ Stow, s. 106.

MIDDLE CLASS.									
English Grammar, continued,	.	.	.	.	.	.	.	.	Murray
Algebra,	.	.	.	.	.	.	.	.	Day
Botany continued,	.	.	.	.	.	.	.	.	Beck
Natural Philosophy,	.	.	.	.	.	.	.	.	Olmsted
Philosophy of Natural History,	.	.	.	.	.	.	.	.	Smellie
Intellectual Philosophy,	.	.	.	.	.	.	.	.	Abercrombie
SENIOR CLASS.									
Chemistry,	.	.	.	.	.	.	.	.	Beck
Astronomy,	.	.	.	.	.	.	.	.	Wilkins
Geology,	.	.	.	.	.	.	.	.	Mather
Ecclesiastical History,	.	.	.	.	.	.	.	.	Marsh
Evidences of Christianity,	.	.	.	.	.	.	.	.	Alexander
Rhetoric and Logic,	.	.	.	.	.	.	.	.	Whately
Moral Philosophy,	.	.	.	.	.	.	.	.	Wayland
Natural Theology,	.	.	.	.	.	.	.	.	Paley
Butler's Analogy.									

Kaynak: Sarah D. Stow, History of Mount Holyoke Seminary, The Seminary, Massachusetts, 1887, ss. 145-146.

Okulun ilk damgası 1868 yılına ait arşiv kaydında şu şekildedir ve İstanbul'da yaptırıldığı altına not düşülmüştür.

Şekil 3: Bitlis Mount Holyoke İlahiyat Okulu 1868 Mühürü

Kaynak: Mary A. C. Ely, "Impressions from the first and later seals used on diplomas of the Mount Holyoke Female Seminary in Bitlis, Turkey", Mount Holyoke College Archive and SpecialCollectionsms0631-s03-b01-f05-i003, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6826, (14.09.2024)

Aşağıda Ermeni öğrencilerden de oluşan bir grubun çekildiği fotoğraf mevcuttur. Belirtildiği gibi sadece Kürt kızları için değil, Ermeniler için de kurulmuş bir okuldur.

Şekil 4: Bitlis Bölgesinde Ermeni Okul Öğrencileri (1870)

Kaynak: “Armenian children at school in the area of Bitlis, Turkey, during the time of the Ely sisters’ missionary work there”, Mount Holyoke College Archives and Special Collections, ms0631-s08-b02-f02-i027,

https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6750, (17.07.2024)

Kurulan okulda eğitim anlayışı ve müfredat Ely kardeşlerin eğitim aldıkları Mount Holyoke ile aynıdır. Mount Holyoke Kız Okulu, ABD’deki örneğine uygun olarak hiçbir öğrenciyi tamamen ücretsiz okutmama ilkesini benimsemiş; öğrencilerin okul giderlerine mutlaka bir şekilde katkı sunmalarını şart koşmuştur. Bu katkılar erzak getirme, dikiş-nakış yapma ya da okul işlerinde çalışma gibi çeşitlendirilmiştir. “Kendine yardım” (self-help) ilkesi doğrultusunda, öğrencilere aynı zamanda ev işleri ve çocuk bakımı da öğretilmiş, üretici bireyler olarak yetişmeleri hedeflenmiştir. Eğitim anlayışında tutumlu olma, ailelerine karşı üstünlük duygusuna kapılmama ve yaşadıkları kültüre yabancılaşmama ön planda tutulmuştur. Ailelerin kaygılanmaması için, kızların yaşam standartları yavaş ve dikkatli biçimde geliştirilmiş; bu sayede

mezun olan öğrencilerin kendi topluluklarına uyumlu bireyler olarak geri dönmeleri sağlanmıştır. Okul idaresi, bu kültürel dengeyi korumayı amaçlamış, öğrencilerin kendi topluluklarına hizmet etmeleri için çalışmıştır.²²⁸

İncelenen yıllık tablolarda da görüldüğü üzere, yıllar içerisinde yerli yardımcı sayısı ve okullarda çalışan yerli personel ve öğretmen sayısı artmıştır. Bu yerli eğitimciler ve yardımcılar istasyon bünyesinde açılan okullardan yetişme öğrencilerdir. Dolayısıyla Amerikan Board eğitim sisteminden geçmişlerdir. Yukarıda bahsedilen “kendine yardım” sadece öğrenciler için değil Board kurumları için de geçerli olmuştur. Sistem kendi işgücünü de kendi içerisinden sağlar duruma gelmiştir. Özellikle kadın eğitimcilerin yerli olması kapalı toplumlarda güven teşkil etmektedir. Sağlanan güven sayesinde kız çocuklarının eğitime dahil edilmesi kolaylaşmıştır, yerli eğitimcilerin fazlaşması öğrenci sayısını da arttırmıştır.

Mount Holyoke Kız Okulu’nun eğitim anlayışı, öğrencileri yaşadıkları kültürel çevreden koparmadan, değişimi yavaş bir şekilde gerçekleştirmeye dayanıyordu. Öğrencilerin okul işlerine aktif katılımı da temel ilkelerden biriydi. Ely kardeşler, bölgedeki kapalı toplum yapısı nedeniyle özellikle yoksul kızları eğitime dahil etmekte zorlanmış, ancak uzun vadeli bir yaklaşım sergileyerek yaklaşık kırk altı yıl süren faaliyetler de bulunmuşlardır. Kurdukları okul, Osmanlı Devleti’ndeki kız misyoner okullarının örneği olmakla birlikte zamanla Ermeni ayaklanmalarında etkin rol oynayan kişilerin yetişmesinde de rol oynamıştır.²²⁹ “1890’lı yıllarda başlayıp 1915 Olaylarına” dek süren bu ayaklanmalar “Ermeni komitelerinin” ve bölgedeki misyonerlerin ayrılıkçı faaliyetlerinin sonucunda gelişmiştir.²³⁰

2.3. BİTLİS MİSYONERLERİ

Amerikan Board’un Bitlis İstasyonuna Amerikan Board tarafından resmi olarak atanan misyonerler aşağıda sırasıyla tanıtılmış, istasyon kapsamında aldıkları görevler ve yaptıkları yayınlar hakkında bilgi verilmiştir.

²²⁸ Çoban Döşkaya, Holyoke, s. 1686.

²²⁹ Çoban Döşkaya, Holyoke, s. 1681.

²³⁰ Daha fazla bilgi için bkz.: Yüksel Mevlüt, “Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İşyanları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 43, 2012, s.167.

2.3.1. Bitlis İstasyonunda Görev Yapan Misyonerler

Knapp ailesi Bitlis'te peş peşe iki kuşak misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Açtıkları kurumlar, kiliseler, Pazar okulları, kız ve erkek okulları vasıtasıyla Amerikan Board'un burada teşkilatlanmasını sağlamışlardır. Özellikle bölgedeki Ermeni nüfusu üzerinde çalışmışlar; Bitlis ve çevresinde çıkan isyanlarda önemli roller oynamışlardır. Knapp ailesinin bölgedeki misyonerlik faaliyetleri Ermeniler üzerinde etkili olmuştur. Misyoner kurumlarında yetiştirdikleri kişileri misyon içerisinde farklı görevlerde kullanmışlardır. İstasyonda görevli misyonerlerin Amerikan Board merkezine gönderilmek üzere gerek kaleme aldıkları gerekse de görsellerle katkıda bulundukları kitaplar ve mektuplarda Bitlis, "dünyanın en karanlık ve en ücra" yerlerinden biri olarak tanımlanmıştır. Board misyonerleri bölgede yaşayan Ermeni ve Müslüman halkı ayrıştırıcı bir gündem gütmüşlerdir. Knapp ailesinin Bitlis'te doğan çocukları George Perkins ve Grace Highly Knapp de, istasyonu kuran ebeveynlerinin yolunu izleyerek Ermenilerin, Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtılmasında önemli rol oynamışlardır. George Perkins Knapp, Sason/Sasun İsyanında (1894) ön plandadır. Grace Highly Knapp'ın ise Bitlis'in Trajedisi kitabıyla 1915 olaylarının ABD ve Avrupa'da taraflı bir şekilde "soykırım" olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır.²³¹

²³¹ Derya Atas, Füsün Çoban Döşkaya, ss.202-203.

Şekil 5: George Cushing Knapp Portresi

Kaynak: https://archivesspace.middlebury.edu/repositories/2/digital_objects/1017

Knapp ailesinin Osmanlı Devleti'ne ilk gelen mensubu, George Cushing Knapp'tir. George Cushing Knapp, (1858-1895), 30 Ekim 1823' de Kansas, Lyndon da bir çiftçinin oğlu olarak dünyaya gelir. 1852 Middlebury Koleji ve daha sonra 1855'te Andover İlahiyat Okulundan mezun olduktan sonra 5 Eylül 1855'te misyoner Alzina M. Churchill ile evlenir. 7 Eylül 1855'te misyoner olarak görevlendirilir. 27 Ekim 1855'te Boston'dan yola çıkarak, 9 Aralık 1855 de İzmir limanına gelir. 5 Nisan 1856'da Diyarbakır'a ve ardından uzun yıllar kalacağı (yaklaşık otuz yedi yıl) Bitlis'e 1858'de nakledilir ve 12 Mart 1895'te Bitlis'te vefat eder. Ermeniceyi iyi derecede konuşan ve Board tarafından iyi bir vaiz olarak tanımlanan Knapp, Diyarbakır'da misyoner olarak faaliyetlerine başlar. Diyarbakır'dan Bitlis'e transfer edilişi Diyarbakır'daki havanın sağlığına iyi gelmemesi, "daha güzel ve temiz bir havaya" sahip Bitlis'te faaliyetlerine devam etmesinin onun için daha iyi olacağı şeklinde açıklanır.²³² George Knapp Bitlis İstasyonunu kuran ve teşkilatlandıran misyoner

²³² Daha fazla bilgi için bakınız: Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for George C. Knapp", **Digital Library for International Research Archive**, Item #13198, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13198>, (29.04.2024); Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for George C. Knapp", **Digital Library for International Research Archive**, Item #17181, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17181>, (17.08.2015).

olması sebebiyle önemlidir. Bitlis istasyon sorumlusu olarak Doğu Türkiye Misyonu kapsamında yapılan yıllık toplantılara katılır ve Bitlis İstasyon raporlarını bu toplantılarda paylaşır.

Alzina M. Churhcill Knapp (1858-1895), 30 Ocak 1820’de Pittsford, Vermont’da doğar. 6 Eylül 1855’te Rahip George C. Knapp ile evlenir ve 27 Ekim 1855’te Boston’dan yola çıkarlar. 9 Aralık 1855’te İzmir’e varan Knapp ailesi, 5 Nisan 1856’da Diyarbakır’a gönderilir. İki yıl Diyarbakır istasyonunda faaliyette bulunduktan sonra yeni bir istasyon açmak üzere Mayıs 1858’de Bitlis’e nakledilirler. 18 Temmuz 1896’da ABD’ye dönen Alzina, Odorado Springs, Colorado’da 21 Ağustos 1909’da vefat eder. Altı çocuk sahibi olan Alzina Knapp’in çocukları da eğitimlerini tamamladıktan sonra Bitlis İstasyonunda görevlerine devam ederler.²³³ Alzina Knapp Bitlis İstasyonunun kuruluş döneminde bölgedeki kadınlardan sorumludur. Faaliyetlerine ev ziyaretleriyle başlayan Alzina Knapp kız çocuklarının eğitim hayatı, ev ekonomisine katkıları gibi konularla ilgilenir. Bölgede daha sonra kız çocukları için açılacak okulların kuruluşuna katkı sağlar. İncil okumaları düzenler böylece Board’un evanjelik faaliyetleri kapsamında çalışmalar geliştirir.

Lysander Tower Burbank (1860-1870), 1860 yılında eşiyle birlikte, o dönemde Asur Misyonu’nun bir parçası olan Bitlis’e, misyoner Knapp’in yanına gönderilmiştir. Gelişlerinden kısa bir süre sonra gönderildikleri bölge Doğu Türkiye Misyonu olarak yeniden adlandırılır. 1862’de Amerikan Board’un yıllık toplantısının yapıldığı Bitlis’te misyonerlik çalışmaları hız kazanmış, sonraki süreçte kilise ayinlerine katılım oranında yükselme görülmüştür. 1860’tan 1866 yılına kadar kesintisiz Bitlis’te kalan Burbankler, 1866 yılında “sağlık sorunları” nedeniyle ABD’ye dönüş yapmış ve 1868 yılında tekrar Bitlis’e gelmişlerdir. 1868’de Bitlis’e dönüşlerinde yanlarında, daha sonra Bitlis misyonunda isimleri çokça geçecek, Mary ve Charlotte Ely kardeşleri de Bitlis misyonuna getirerek çalışmalarına devam etmişlerdir. 1868-1870 yılları arasında burada misyon görevlerine devam etmiş ve 1870 yılında ABD’ye dönüş yapmışlardır.

²³³ Daha fazla bilgi için bakınız: Amerikan Bord Heyeti, “Personnel records for Alzina M. Churchill Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #13196, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13196>, (29.04.2025); Amerikan Bord Heyeti, “Memorial records for Alzina M.C. Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17179, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17179>, (29.04.2024).

ABD’de çeşitli görevlerde bulunarak Amerikan Board bünyesinde çalışmaya devam eden misyoner Burbank 1912 yılında vefat etmiştir.²³⁴ Misyoner Burbank ve eşi Knapp ailesinin Bitlis istasyonu’nu kurma aşamasında önemli iki figürdür. Bitlis’te açılacak kurumların yapılandırılması aşamasında Ely kardeşlerin Bitlis’e yerleşmelerini sağlayan Burbank’ler eğitim ve evanjelik faaliyetler kapsamında Bitlis’te görev yapmışlardır.

Sarah Susanna Van Vleck Burbank (1860-1870), 26 Şubat 1838’de New York’ta doğmuştur. Burbank, 16 Mayıs 1860’ta New York’ta Lysander Burbank ile evlenmiş, yine aynı yıl Bostandan yola çıkarak 23 Ağustos 1860’ta İzmir’e varmıştır. 13 Ekim 1860’ta Bitlis’e varan Burbank, 1870 yılına kadar burada misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüş ve aynı yılın sonunda Amerika Birleşik Devletleri’ne dönmüştür. Yedi çocuk sahibi olan Sarah Burbank’ın çocuklarından ikisi vefat etmiş, kalan beş çocuğu ile 1918’de California’daki vefatına kadar ABD’de yaşamıştır.²³⁵

²³⁴ Daha fazla bilgi için bkz: Amerikan Bord Heyeti, “Memorial records for Lysander T. Burbank”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #16754, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16754>, (29.04.2025); Amerikan Bord Heyeti, “Personnel records for Lysander T. Burbank”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #11791, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11791>, (29.04.2025).

²³⁵ Daha fazla bilgi için bkz: Amerikan Bord Heyeti, “Memorial records for Sarah S.V. Burbank”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #16755, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16755>, (30.04.2025); Amerikan Bord Heyeti, “Personnel records for Sarah S. Burbank”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #11792, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11792>, (30.04.2025).

Şekil 6: Mary A. C. Ely ve Charlotte E. Ely Kardeşler

Kaynak: <https://alumnae.mtholyoke.edu/blog/alumnae-sisters-created-the-mount-holyoke-seminary-in-turkey/>

Charlotte E. Ely (1868-1915), Ely kardeşler olarak bilinen, iki kız kardeşten en büyüğüdür. Kız kardeşi Mary Ely'dan iki yaş büyük olan Charlotte, 2 Temmuz 1839'da Pennsylvania-Philadelphia'da doğmuştur. Elmira Kız Okulu'nu bitirdikten sonra Mount Holyoke İlahiyat Koleji'ne devam eden Charlotte 1868'de New York'tan Bitlis'e gelir. 47 yıl gibi uzun bir süre misyonerlik faaliyetlerinin içinde aktif görev alan Charlotte bu yıllar içerisinde sadece iki defa ABD'ye giriş çıkış yapmıştır. Mary Ely'dan büyük olması sebebiyle Bitlis'teki kız okuluna müdürlük yapmakla kalmamış, aynı zamanda Bitlis "misyon sahasındaki kadınlardan sorumlu" misyoner olarak görev yapmıştır. Hem misyoner George Knapp ile hem de tek başına çevredeki köy ve kasabalara birçok gezi düzenlemiş ve bu sayede bölgedeki kız çocukları ve kadınlarla temasını artırmıştır. Mount Holyoke'da aldığı eğitim dolayısıyla birçok alanda yetkin olan Ely, bu yönüyle sempati kazanmayı başarmış ve Bitlis'te "anne-öğretmen" olarak anılmıştır. 1880-81 kışını Van'da geçiren Charlotte Ely, Van'daki misyon okulunda görev yapmıştır. 47 yıl faaliyetlerini sürdürdüğü Doğu Türkiye Misyonu'nun en

kıdemli misyonerlerinden olan Charlotte Ely 11 Temmuz 1915'te Bitlis'te vefat etmiştir.²³⁶

Mary A. C. Ely (1868-1913), 2 Haziran 1841'de Wilmington, Delaware'de doğan Mary A. C. Ely, eğitimini Stafford Akademisi, Elmira Koleji ve ablası gibi Mount Holyoke İlahiyat Okulunda sürdürmüştür. Misyonerliğe 11 Temmuz 1868'de New York'tan yola çıkarak başlayan Mary Ely, 3 Ekim 1868'de Bitlis'e ulaşmıştır. Board kayıtlarına göre, Ely kardeşler 1867 yılında bir seyahatten Amerika Birleşik Devletleri'ne dönerken, transatlantik bir vapurda George C. ve Alzina Knapp ile karşılaşır. Ely ve kız kardeşinden etkilenen Knapp'ler, onları Bitlis'teki misyonerlik faaliyetlerine katılmaya davet ederler. Bunun üzerine Ely kardeşler Bitlis'e yerleşir ve bölgedeki Ermeniler tarafından kabul gördükleri aktarılır. Kız kardeşler kısa sürede kızlar için bir okul kurarlar ve okul zamanla Kürdistan'ın Mount Holyoke'u (The Mount Holyoke of Kurdistan) olarak anılmaya başlar. Okul hem akademik hem de pratik eğitim vererek, ev içi becerileri ve Hristiyan ahlak eğitimi vurgular. Mary Ely bölgede kırk beş yıl misyonerlik görevini sürdürdükten sonra 4 Mayıs 1913'te kalp rahatsızlığı sebebiyle vefat eder.²³⁷

²³⁶ Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Charlotte E. Ely", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16862, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16862>, (01.05.2025); Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Charlotte E. Ely", **Digital Library for International Research Archive**, Item #12118, <http://www.dlir.org/archive/items/show/12118>, (01.05.2025).

²³⁷ Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Mary A.C. Ely", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16863, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16863>, (01.05.2025); Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Mary A. C. Ely", **Digital Library for International Research Archive**, Item #12120, <http://www.dlir.org/archive/items/show/12120>, (01.05.2025).

Şekil 7: Royal Merriman Cole Portre

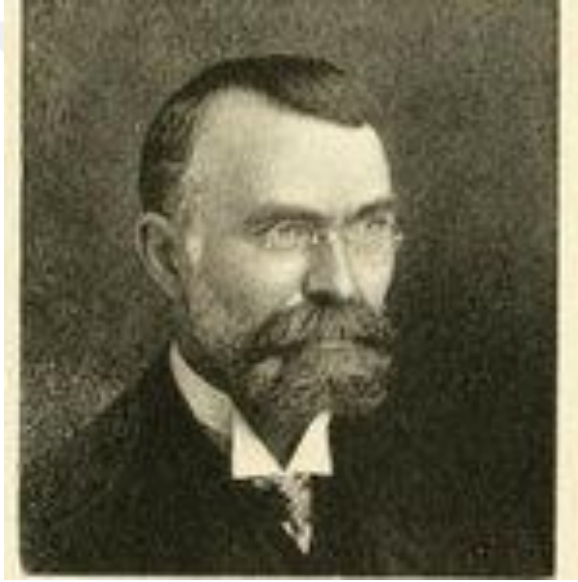
Kaynak: <https://www.findagrave.com/memorial/27631030/royal-merriman-cole>

Royal Merriman Cole (1868-1907), 12 Şubat 1839'da Stark, New Hampshire'da doğmuş ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni Hristiyan nüfusa yönelik hizmetleriyle Bitlis İstasyonunda misyoner olarak çalışmıştır. Amherst Koleji (1866) ve Bangor İlahiyat Okulu (Bangor Theological Seminary) (1868) mezunu olan Cole, Temmuz 1868'de Lizzie Cobleigh ile evlendikten kısa bir süre sonra misyonerlik kariyerine başlar. Aynı yılın ağustos ayında New York'tan yola çıkan Cole, eylül ayında Erzurum'a ulaşır ve daha sonra Kasım 1884'te Bitlis'e tayin edilir. Cole, yabancı dile olan yatkınlığıyla dikkat çeker ve bölgeye gelişinden sonraki altı ay içinde Ermenice vaazlar vermeye başlar. Bölgedeki misyonerlik faaliyetlerine ek olarak, kaynaklarda en önemli katkısının 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaralı askerlere yönelik hizmetleri olduğu belirtilir. Birçok yabancı misyoner kaçarken, Cole'un Bitlis'te kaldığı, yetim ve hayatta kalanlara yardıma devam ettiği örgüt tarafından vurgulanır. Bu süre zarfında misyoner George C. Knapp sınır dışı edilmiş, Cole ise Board'un bölgedeki tek temsilcisi olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Cole, eşinin ölümünden sadece üç ay sonra 12 Mart 1907'de Forest Grove, Oregon'da vefat eder.²³⁸

²³⁸ Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Royal M. Cole", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16805, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16805>, (01.05.2025);

Lizzie Cobleigh Cole (1868-1907), 6 Mayıs 1848'de Littleton, New Hampshire'da doğmuştur. Kimball Union Academy ve Mount Holyoke Seminary mezunu olan Lizzie, 1868'de Royal Merriman Cole ile evlenir ve aynı yıl Erzurum'a ulaşırlar. Misyonerlik görevi, öncelikle Erzurum'da ve daha sonra 1884'te taşındığı Bitlis'te olmak üzere yaklaşık kırk yıl sürmüştür. Cole ailesinin 1907'de Amerika Birleşik Devletleri'ne dönmesinin ardından Bayan Cole son yıllarını Oberlin, Ohio ve Forest Grove, Oregon'da geçirir.²³⁹

Şekil 8: George Perkins Knapp

Kaynak: <https://www.geni.com/people/Rev-George-Perkins-Knapp/6000000023406809868>

1863'te Bitlis'te George C. Knapp ve Bayan George C. Knapp'ın oğlu olarak dünyaya gelen George Perkins Knapp (1890-1915), erken yaşlarından itibaren bölgeyi tanımış ve bu onun için büyük bir artı olmuştur. Harvard Üniversitesi ve Hartford İlahiyat Okulunda eğitim gören Knapp, 1890 yılında papaz olarak atanmış ve hemen ardından Board himayesinde Osmanlı Devleti'nde misyonerlik çalışmalarına

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Royal M. Cole", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11990, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11990>, (01.05.2025).

²³⁹ Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Lizzie C. Cole", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16803, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16803>, (02.05.2025); Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Lizzie Cole", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11988, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11988>, (02.05.2025).

başlamıştır. Hem Ermenice hem de Türkçe bilen Knapp'in yerel halkla rahat iletişim kurabilmesi misyonerlik faaliyetlerinin etkisini artırmıştır.

Knapp, Ekim 1890'da eşi Anna J. Hunt ile Bitlis'e geldikten sonra Doğu Türkiye Misyonu'nda çeşitli görevlerde bulunmuştur. Önce Bitlis'te, ardından da Harput'ta çalışarak yoksullar için “tarımsal ve endüstriyel girişimlerin” geliştirilmesinde rol oynadığı aktarılmaktadır. 1896'da Knapp isyan suçlamasıyla tutuklanır ve geçici olarak sürgüne gönderilir. Daha sonra Bitlis ve Harput arasında dönüşümlü olarak görev yapmış; İstanbul ve ABD'deki izin dönemlerinin ardından yeniden Osmanlı Devleti'ne dönmüştür. Board belgelerinde Knapp'in etkisinin toplumsal destek kurumlarının örgütlenmesinden eğitimin teşvikine ve sanayi projelerinin kolaylaştırılmasına kadar uzandığı belirtilmektedir. Knapp, 1915 yılında Diyarbakır'da vefat etmiştir.²⁴⁰

Şekil 9: Anna J. Hunt Knapp

Kaynak: <https://www.geni.com/people/Anna-Knapp/6000000023406352620>

²⁴⁰ Amerikan Bord Heyeti, “Memorial records for George P. Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17182, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17182>, (02.05.2025); Amerikan Bord Heyeti, “Personnel records for George P. Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #13199, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13199>, (02.05.2025).

Anna J. Hunt Knapp (1890-1915), 1862 yılında Worcester, Massachusetts'te doğar. Önce Barre Lisesi, ardından Mount Holyoke İlahiyat Okulunda eğitim görerek 1886 yılında mezun olur. İlk olarak dört yıl öğretmenlik yaptıktan sonra 1890 yılında George Perkins Knapp ile evlenerek Osmanlı Devleti'nde misyonerlik yapmaya başlar. Ekim 1890'da Bitlis'e ulaşan çift, Amerikan Board bünyesinde Bitlis ve Harput'ta 25 yıl faaliyette bulunurlar. Knapp görev yaptığı süre boyunca Türk ve Ermeni kadınlar üzerinde çalışır. Ev ziyaretleri gerçekleştirir ve özellikle “yeni evlenmiş kadınlar” için eğitim sınıfları düzenleyerek Hristiyan değerlerini geliştirmeyi ve toplum içinde kadın eğitimi teşvik etmeyi amaçlar. Eşi 1896'da İstanbul'a tayin edildiğinde ABD'ye döner ve 1899'a kadar Ulusal Ermeni Yardım Komitesi Sekreteri olarak görev yapar. Daha sonra eşine tekrar katılan Hunt, 1915 yılında Knapp'in Diyarbakır'da ölümüne kadar Harput ve Bitlis arasında dönüşümlü olarak çalışmaya devam eder. Bayan Knapp 1954 yılında Waltham, Massachusetts'te doksan üçüncü yaş gününden hemen sonra vefat eder.²⁴¹

Şekil 10: Grace H. Knapp Portresi

Kaynak: Grace Higley Knapp Papers, Mount Holyoke College Archives and Special Collections

<https://compass.fivecolleges.edu/object/mtholyoke:39657>

²⁴¹ Amerikan Bord Heyeti, “Memorial records for Anna J.H. Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17180, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17180>, (02.05.2025); Amerikan Bord Heyeti, “Personnel records for Anna J. Hunt Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #13197, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13197>, (02.05.2025).

Grace H. Knapp (1893-1915), 21 Kasım 1870'te Bitlis'te dünyaya gelir. Mount Holyoke Koleji'nden 1893 yılında mezun olduktan sonra, Bitlis'teki Kız Okulu'nda öğretmen olarak misyonerlik hizmetine başlar. Eğitim ve kültürler arası çalışmalara ilgisi sebebiyle 1896-1897 akademik yılında Erzurum Kız Okulu'nda müdürlük görevini üstlenir. Sağlık sorunları nedeniyle 1902'de geçici olarak ABD'ye dönmek zorunda kalan Knapp, 1910'da Bitlis'teki misyonerlik görevine yeniden başlar ve burada beş yıl daha hizmet verir. ABD'ye 1915'te kalıcı olarak döndükten sonra Amerikan Board'un Boston'daki ofisinde *The Missionary Herald* ve *Year Book Office* de dahil olmak üzere çeşitli görevlerde bulunarak Amerikan Board için çalışmaya devam eder. Edebi yetenekleri sayesinde Dr. Usher gibi tarihçilerle yaptığı iş birlikleri sonucu editörlük ve kitap yazımı görevini de üstlenir. *The Tragedy of Bitlis* (Bitlis'in Trajedisi) isimli kitabı yazar.²⁴² Grace H. Knapp 14 Mart 1953'te vefat eder.²⁴³

Jane Dickie Ashdown (1897-1898), Amerikan Board bünyesinde oldukça kısa bir süre görev yapmıştır. Ashdown, Montreal'den 9 Ekim 1897'de yola çıkar, aynı yılın 26 Kasım'ında Erzurum'a varır ve Aralık 1897'de Bitlis'e ulaşır. Varışından birkaç hafta sonra, 14 Aralık 1897'de diğer bir misyoner Charles R. Ashdown ile evlenir. Kısa bir süre sonra, 1898'de misyonerlik hizmetinden çekilir.²⁴⁴

McGill Üniversitesi mezunu olan Charles R. Ashdown (1897-1898), 8 Haziran 1897'de Montreal'den yola çıkar ve aynı yıl 10 Eylül'de Amerikan Board'a katılmak üzere Bitlis'e ulaşır. Varışından kısa bir süre sonra, 14 Aralık 1897'de "Erzurum'da misyoner Jane Dickie ile evlenir". Ancak hem Charles hem de Jane Ashdown 1898'de Amerikan Board örgütünden çekilerek Doğu Türkiye Misyonu'ndaki görevlerini sona

²⁴² Grace H. Knapp hakkında detaylı bilgi için bkz: Derya Ataş ve Füsun Çoban Döşkaya, "Amerikan Board'un Bitlis İstasyonu: Grace H. Knapp'in Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri", **Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board Misyonerleri**, (Ed. Füsun Çoban Döşkaya ve Yakup Öztürk), Berikan Yayınevi, Ankara, 2022, ss. 199-223.

²⁴³ Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Grace H. Knapp", **Digital Library for International Research Archive**, Item #17183, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17183>, (03.05.2025); Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Grace H. Knapp", **Digital Library for International Research Archive**, Item #13200, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13200>, (03.05.2025).

²⁴⁴ Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Jane D. Ashdown", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11574, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11574>, (03.05.2025).

erdirirler.²⁴⁵ Rev. Ashdown'un kısa süren hizmeti, American Board personelinin jeopolitik koşullar içinde geçici ve değişken durumunu yansıtmaktadır.

Dora E. Underwood (1901-1909), Denver ve Cripple Creek, Colorado'da tıp eğitimi alan ve Gross Medical College'dan mezun olmuştur. Dr. Herbert L. Underwood ile evlendikten sonra American Board bünyesinde misyonerlik hizmetine başlayan Dora Underwood, Eylül 1901'de Boston'dan yola çıktıktan sonra 24 Mayıs 1902'de Bitlis'e ulaşır. Underwood'lar Osmanlı Devleti'ne vardıklarında, özellikle lisans gereklilikleri ve dil edinimi konusunda zorluklarla karşılaşır. Bitlis'teki ilk yıllarını sadece dil eğitimine değil, aynı zamanda temel tıbbi hizmetlerin kurulmasına da ayırırlar. Çift 1903 yılında küçük ölçekli bir hastane ve dispanser açar. Altı ay içinde 3.000 hasta tedavi edilir ve bazıları hastaneye yatırılır. Tıbbi çalışmalar büyük ölçüde hasta ücretleriyle "kendi kendini finanse eder" hale gelir. Dora Underwood'un sağlık sorunları ve kızları Evelyn'in ihtiyaçları nedeniyle aile 1904 yılında Erzurum'a taşınır ve Dr. Underwood burada tıbbi çalışmalarına devam eder. Dr. Underwood 1907'den 1908'e kadar Erzurum'daki tek Amerikalı doktordur. Bu arada Dora Underwood 1908-1909 yılları arasında Kız Okulu'na yardımcı olur. Çiftin ikisi Bitlis'te, ikisi de Erzurum'da doğan dört çocuğu olur. Underwood'lar ailevi nedenler ve sağlık sorunlarından dolayı Nisan 1909'da Amerika Birleşik Devletleri'ne dönerler. Dr. Underwood La Grande'de ve daha sonra Portland, Oregon'da doktorluk yapmaya devam etmiştir. Dora Underwood, 5 Ocak 1947'de Portland'da vefat eder.²⁴⁶

²⁴⁵ Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Charles R. Ashdown", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11573, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11573>, (05.05.2025).

²⁴⁶ Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Dora E.J. Underwood", **Digital Library for International Research Archive**, Item #17472, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17472>, (05.05.2025); Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Dora E. Judson Underwood", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15736, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15736>, (05.05.2025).

Şekil 11: Herbert L. Underwood

Kaynak: Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Personnel records for George P. Knapp,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #13199 <http://www.dlir.org/archive/items/show/13199>

Herbert L. Underwood (1901-1909), Jamestown, New York doğumludur. Önce Lafayette Koleji sonrasında da Denver Üniversitesi Tıp Fakültesi’nden mezun olan Dr. Herbert L. Underwood, 18 Eylül 1901’de Amerikan Board’un Osmanlı Devleti’ndeki faaliyetlerine katılmak üzere Boston’dan yola çıkar. Kendisi gibi doktor olan eşi Dora Judson Underwood ile 24 Mayıs 1902’de Bitlis’e ulaşır”. Dr. Underwood 1904 yılında Erzurum’a tayin edilir ve burada tıbbi misyonerlik hizmetine devam eder.²⁴⁷ Doğu Türkiye’deki görevi 1909 yılına kadar sürer ve bu tarihten sonra ailesiyle birlikte New York’a döner. Board’dan resmi olarak istifa etmesine rağmen Underwood “misyonerlik ve tıp çevreleriyle” ilişkisini sürdürür ve ailesiyle birlikte yaşadığı Portland, Oregon’da doktorluk yapmaya devam eder. Underwood’ların misyonerlik hizmeti sırasında dört çocukları olur: “Evelyn Hope (d. 1902, Bitlis), Ernest Arthur (d. 1904), Irma Victoria (d. 1907, Erzurum) ve Franklin Judson (d. 1908).”

²⁴⁷ Amerikan Bord Heyeti, “Personnel records for Herbert L. Underwood”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #15737, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15737>, (07.05.2025).

Harrison Alberto Maynard (1908-1915), 1884'te Drumsctah, Kansas'ta doğmuştur. Maynard, 1904'te Washburn College'dan ve 1908'de Union Theological Seminary'den (Union İlahiyat Okulu) mezun olur, 25 Mayıs 1908'de Mary White ile evlendikten kısa bir süre sonra American Board bünyesinde misyonerlik hizmetine başlar. Ağustos 1908'de Bitlis'e ulaşır. Bitlis'teki ilk görev süresi Temmuz 1915'e kadar sürer ve bu tarihte kısa bir süreliğine Amerika Birleşik Devletleri'ne döner. Temmuz 1916'da yeniden göreve başlar ve ağustos ayında vardığı Tiflis'e gider.²⁴⁸ Maynard 1916'dan 1924'e kadar Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti²⁴⁹ aracılığıyla insani yardım ve misyonerlik çalışmalarına aktif olarak katılır. Özellikle 1919-1920 yılları arasında İran'da yoğun olarak çalışır. Maynard'ın misyonerlik faaliyetleri Yakın Doğu'da çeşitli görevlerle devam eder. 1924'te Erivan'dan ayrıldıktan sonra 1924 ve 1928'de İstanbul'a ve daha sonra İzmir'e gelir. 1927-1928 yıllarında kısa süreliğine ve 1936 yılının Eylül ve Ekim ayları arasında Amerika Birleşik Devletleri'ne gider. 1937'den itibaren Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin (American University of Beirut) "Uluslararası Koleji'nde" görev yapar. Maynard'ın kariyeri 1908'den 1946'daki emekliliğine kadar, "Ermenistan, Türkiye, İran, Gürcistan ve Lübnan'da" yaklaşık kırk yıl kesintisiz misyonerlik hizmeti, eğitim ve insani yardım faaliyetlerini kapsar. Illinois'de 10 Eylül 1952'de vefat eder.²⁵⁰

Mary E. White Waynard (1908-1915), yaklaşık olarak kırk yıl boyunca Yakın Doğu'da (Near East) eğitim ve yardım çalışmalarında bulunmuştur. Washburn Koleji'nden 1905 yılında mezun olduktan sonra aynı yıl Harrison A. Maynard ile evlenir. 1908'de Bitlis'e gelerek misyonerlik faaliyetlerine başlar. Maynard, Bitlis'teki "Ermeni okullarının sorumluluğunu üstlenir." Maynard ailesi 1915 yılında, Bitlis'ten ayrılarak Erivan kentinde yardım çalışmalarına devam ederler. Maynard'lar 1924'ten 1934'e kadar İzmir'de faaliyette bulunurlar, Mary Maynard eğitim alanındaki çalışmalarını sürdürdüğü Uluslararası Kolej'de (International College) görev yapar.

²⁴⁸ Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Harrison A. Maynard", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15221, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15221>, (07.05.2025).

²⁴⁹ Cenk, Demir, Süleyman Tekir. "Amerikan Yakınoğu Yardım Heyeti'nin Millî Mücadele Döneminde Urfa ve Çevresindeki Yardım Çalışmaları". **Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları**, Cilt:8, Sayı: 15, 2018, ss. 109-138.

²⁵⁰ Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Mary W. Maynard", **Digital Library for International Research Archive**, Item #17258, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17258>, (07.05.2025).

Kolej kapandıktan sonra Ermeni Avenjelik Kız Lisesi'nde (Armenian Avenjelical High School for Girls) çalışır ve 1945 yılında emekli olana kadar burada ders verir. Maynard, 1952 yılında eşinin ölümünün ardından, 1967 yılında kendi ölümüne kadar yaşadığı Illinois, Evanston'da kalır ve aynı yerde vefat eder.²⁵¹

Mary Dunlap Uline (1912-1918) (evlenmeden önce Mary Desiree Uline adıyla bilinmektedir) 27 Kasım 1882'de Dell Rapids, Güney Dakota'da doğar. Oberlin Koleji'nden 1906 yılında mezun olan Uline, American Board bünyesindeki misyonerlik hizmetine 1910 yılında başlar. Ağustos 1910'da New York'tan yola çıkarak atandığı Erzurum'a ulaşır ve 1912 yılında Bitlis'e nakledilerek Amerikan Board tarafından "daimî misyoner" olarak görevlendirilir. Sahadaki ilk yıllarında eğitim alanında çalışan Bayan Uline, 1915'te ABD'ye dönerek Dahili Kadınlar Cemiyetinde (Woman's Board of Missions of the Interior) liderlik görevlerinde bulunur. Görev süresi boyunca "saha sekreterliği" ve ardından "içişleri sekreterliği" görevlerini üstlenir. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında uluslararası alanda çalışmaya devam eder. 1919-1920 yılları arasında Fransa'nın Strazburg kentinde Genç Kadınlar Hristiyan Birliği (The Young Women's Christian Association) (YWCA) ile çalışarak savaş sonrası kadın ve çocuklara yönelik rehabilitasyon çalışmalarına yardımcı olduğu aktarılır. Çeşitli kadın kurullarının birleşmesiyle birlikte American Board ile ilişkisini sürdürmüş ve misyoner lojistiğiyle bilgi yönetiminde merkezi bir konuma gelmiştir. 1927'de proje ilişkileri sekreteri ve daha sonra "kütüphaneci" ve "araştırma sekreteri" (1944-1947) olarak görev yapar. 1943 yılında, emekli bir ABD dışişleri görevlisi olan Dr. Maurice Pratt Dunlap ile evlenir. Bayan Dunlap 1947'de resmi görevinden emekli olur ancak 13 Temmuz 1970'te vefat eder.²⁵²

Myrtle O. Shane (1913-1927) 16 Ağustos 1880'de Lawrence, Kansas'ta doğar. Kansas Eyalet Üniversitesi'nde eğitimini 1904'te tamamlayan Shane. Yakın Doğu Misyonun'da 1913-1927 yılları arasında çeşitli istasyonlarda görev yapar. Doğu

²⁵¹ Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Mary E. White Maynard", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15222, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15222>, (07.05.2025).

²⁵² Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Mary D. U. Dunlap", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16843, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16843>, (08.05.2025); Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Mary D. Uline", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15734, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15734>, (08.05.2025).

Türkiye Misyonunda ise 1913-1917'de Bitlis ve Harput'ta görev yapmak üzere atanır. 1919-1923 yılları arasında Yakın Doğu Amerikan Yardım Heyeti'nde Türkiye'de ve 1923-1927 yılları arasında Atina'da "mülteci çalışmalarında" görev alır. 17 Eylül 1926'dan sonraki iki yıl Beyrut'taki Kız Okulu'nda görevlendirilir. 1929'da Amerikan Board'dan ayrılarak 1953 yılındaki vefatına kadar Cincinnati, Ohio'da öğretmenlik yapar.²⁵³

David H. Nutting (1854-1875) 1824'te Randolph, Vermont'ta doğmuştur. Nutting, Amerikan Board'a bağlı ilk misyoner doktorlardan biridir. 1854'te İzmir'e ulaşan ve aynı yılın Kasım ayında Diyarbakır'da görevine başlayan Nutting, bölgedeki tıbbi misyonerlik faaliyetlerinin öncüsü olmuştur. 1859 yılının yazından aynı yılın aralık ayına kadar geçici olarak Bitlis'te görev yapan Nutting, daha sonra 1864 yılında Urfa'ya gönderilir. Yirmi yıl boyunca Doğu Türkiye Misyonu içerisinde farklı birçok istasyonda görev yapar. "1858'de Antep'e, 1868'de Halep'e, 1872'de Antakya'ya gider ve 1873'te Antep'e" geri döner. Bu yer değiştirmeler, Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin dinamik yapısını ve personelin siyasi, sosyal ve sağlık koşullarına bağlı olarak stratejik biçimde yeniden konumlandırıldığını ortaya koymaktadır. Nutting 1865'ten 1868'e kadar ABD'de izinli kaldıktan sonra, 1875'te ABD'ye son dönüşüne kadar misyonerlik çalışmalarına devam eder. 1876'da Amerikan Board'dan istifa eder ve 5 Ekim 1916 tarihindeki ölümüne kadar Randolph Center, Vermont'ta hekim olarak çalışarak geçirir.²⁵⁴ Nutting'in kariyeri, on dokuzuncu yüzyıl Amerikan Board misyonerlerinin Doğu Türkiye'deki ilk tıbbi faaliyetlerini ortaya koymaktadır. Bitlis'teki kısa görev süresi, bölgedeki ilk Amerikan misyonerlik faaliyetlerini temsil etmekte ve sonraki yıllardaki misyonerlik faaliyetleri için bir zemin oluşturmaktadır.

Grisell McFarlane McLaren, (1900-1925) görevine Van misyoneri olarak başlamış, 1915'te Bitlis'e atanmıştır. 1874'te Glasgow, İskoçya'da doğan ve 1898'de Mount Holyoke Koleji'nden mezun olan Bayan Grisell McFarlane McLaren,

²⁵³ Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Myrtle O. Shane", **Digital Library for International Research Archive**, Item #17445, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17445>, (08.05.2025); Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Myrtle O. Shane", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15574, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15574>, (08.05.2025).

²⁵⁴ Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for David H. Nutting", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15342, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15342>, (09.05.2025).

misyonerlik kariyerine 1900 yılında Van'da Doğu Türkiye Misyonu'nda başlamış ve kesintilerle de olsa 1925 yılına kadar burada görev yapmıştır. Başlangıçta Doğu Türkiye Kız Okulu'nda öğretmenlik yapmak üzere atanmış olsa da Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan olaylardan önemli ölçüde etkilenmiştir. 1915'te savaş sırasında hemşire olarak çalışır. Bu dönemde Van'dan Bitlis'e ve daha sonra Harput'a nakledilir. Van'ın 1918'de Türk kuvvetleri tarafından geri alınmasının ardından, 1919'da ABD'ye kısa bir süreliğine geri döner. ABD'ye döndükten sonra New Haven, Connecticut'ta resmi hemşirelik eğitimini tamamlar ve ardından sahaya geri döner. 1921 ve 1924 yılları arasında Kafkasya ve Türkiye'de Yakın Doğu Yardım Programı kapsamında toplum sağlığı ve yardım çalışmalarında bulunur. Daha sonraki hizmetleri arasında, Dr. ve Bayan Albert Dewey ile iş birliği yaptığı İzmit'teki Amerikan Kadın Hastanesi Derneği'ndeki çalışmaları da yer alır. 1925 yılında Katherine adında genç bir Ermeni kızı evlat edinir ve kalıcı olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşir.²⁵⁵

2.3.2. Bitlis İstasyonuna Bağlı Dış İstasyonlar

Amerikan Board sisteminde dış istasyon (out stations) merkez istasyona bağlı ve merkez istasyon çevresinde bulunan ve genelde köy veya küçük kasabalarda kurulan, yerli yardımcılar tarafından yönetilen ve istasyon misyoneri tarafından denetlenen küçük misyon noktalarıdır.

Çalışma sırasında taranan belgelerden edinilen bilgilere göre açılan dış istasyonlarda, küçük bir okul, bir kilise veya dua mekânı, İncil ve çeviri basımların satışı için kullanılan ayrı bir mekân bulunmaktadır. Dış istasyonların seçimi istasyonda görevli atanmış misyoner tarafından Board merkezine öneri şeklinde yapılır ve Board'un onayıyla dış istasyon açılmasına karar verilir. Dış istasyonlarda Board tarafından atanmış misyoner bulunmamaktadır. Atanmış misyoner yerine yerli yardımcılar dış istasyonları yönetimindedir. Bu anlayış Board'un kuruluş politikası olan gidilen bölgelerde yerelleşme ve halkla bütünleşme anlayışına hizmet etmektedir.

²⁵⁵ Amerikan Bord Heyeti, "Personnel records for Grisell M. McLaren", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15239, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15239>, (14.06.2025); Amerikan Bord Heyeti, "Memorial records for Grisell M. McLaren", **Digital Library for International Research Archive**, Item #17264, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17264>, (14.06.2025).

Bu sayede kapalı toplumlarda tepki çekmemek adına dış istasyonların kurulduğu bölgenin kendi hemşehrileri Board'un faaliyetlerini yürütür.

Dış istasyonların kuruluş amacı Board'un genel politikaları çerçevesinde istasyon çevresindeki yerleşim alanlarına ulaşmak, ulaşılan yerlerde Protestan cemaat oluşturmak, evanjelik faaliyetler kapsamında İncil dağıtımı ve satışı sağlamak olarak sıralanabilir. İstasyona atanmış misyonerlerin açılan dış istasyonlara düzenlediği geziler sırasında ve sonrasında oluşturduğu raporlar yapılan yıllık toplantılarda Board merkezine sunulur böylece bilgi akışı sağlanır.

Bu raporların dışında misyonerler Board'un süreli yayınlarında yayınladıkları mektuplarla ziyaret ettikleri dış istasyonlarda yaşanan olayları detaylı aktarır ve bilgi akışını devam ettirirler. Merkez istasyon misyonerleri dış istasyonlarda ev ziyaretleri yaparak halkla temas etmeye devam eder. Yerli yardımcılar bu anlamda gidilecek evlerin seçilmesinde istasyon misyonerlerine ön ayak olur. Bunun dışında Sebt gününe katılım sağlanarak evanjelik faaliyetler kapsamında protestanlaştırma faaliyetleri de bir yandan yürütülür. İstasyonun atanmış kadın misyonerleri dış istasyonlarda bulunan kadın ve kız çocuklarıyla sürekli temas halindedir, istasyon merkezinde bulunan yatılı okullara dış istasyonlardan kız öğrenciler getirilmesi için aileleriyle irtibata geçilir. Bu sayede açılacak diğer istasyonlarda görevlendirilecek yerli yardımcılarının yetişmesine de zemin hazırlanır.

Aşağıda sırasıyla Bitlis İstasyonuna bağlı açılmış dış istasyonlar ve güncel isimleri verilmiştir.²⁵⁶

Kuruluş Yılı	Şehir / İlçe	Yeni Adı	Eski Adı
1860	Muş	-	Muş
1862	Muş	Yoncalı	Kheybiyan
1862	Muş	Derecik	Havadorik
1863	Van	Van	Van
1866	-	-	Pakhaut
1868	Bitlis / Ahlat	Ovakışla	Pırhus
1869	Muş / Bulanık	Güllüova	Şeyhyakup

²⁵⁶ Bitlis Eren Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (Usbk-24) kapsamında “Amerikan Board Arşiv Belgelerinde Bitlis Mount Holyoke İlahiyat Okulu” başlıklı bildiri sunumu için Mayıs 2024 tarihinde Bitlis ve Muş'ta dış istasyonlar güncel isimleriyle bulunmuş ve fotoğraflanmıştır. Daha fazla bilgi için bkz: Derya Ataş, “Amerikan Board Arşiv Belgelerinde Bitlis Mount Holyoke İlahiyat Okulu”, **II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (Usbk- 2024) Bildiri Özetleri Kitabı**, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Bitlis, 8-19.05.2024, ss.181-184.

1869	Muş / Hasköy	Hasköy	Khaskiyügh
1869	Diyarbakır / Silvan	Derik	Derkevank
1869	Muş	Karakütük	Dsaghag / Dzıghag
1869	Muş	Soğucak	Mogonk
1869	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Garmen
1869	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Argends
1869	Muş	Darboğaz	Sinemerg
1869	Bitlis / Tatvan	Tatvan	Aghagh
1869	Bitlis / Tatvan	Kırkbulak	Sak
1869	Bitlis	Arıdağ	Kultik
1870	Bitlis / Tatvan	Tatvan	Tadvan
1870	Muş / Bulanık	Bulanık	Gop / Kop
1871	Muş	Yeşilce	Arınçvank
1872	-	-	Khundsorkin
1873	Ağrı	-	Şirvanşeyh
1876	Muş	Suvaran	Kartsor
1878	Bitlis / Tatvan	Çağlayan	Tuğ
1880	Bitlis	Eğritaş	Hant
1882	Bitlis	Yumurtatepe	Papshen
1884	Bitlis / Tatvan	Şamiran	Shemeram
1885	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Garmouri
1888	Muş / Bulanık	Erentepe	Leez
1889	Bitlis / Tatvan	Tatvan'a bağlı Sak	Sak
1889	Muş	Üçdere	Tsogonk
1890	Muş	Çukurbağ	Tsorgounk
1902	-	-	Dzuvar

Bitlis istasyonuna bağlı dış istasyonların kurulma öncelikleri, Board faaliyetlerinin tarihsel süreci doğrultusunda ve bölgede Ermeni nüfusun yoğun yaşadığı yerleşim alanlarında yoğunlaşmıştır. Dış istasyonlar kuruluş yılı ve hizmet verilen nüfusun büyüklüğü açısından önemli farklılıklar göstermektedir. En eski dış istasyon olan Muş'un (1860) kuruluşu, 1858'de bir istasyon olarak kurulan Bitlis'in ötesine uzanan bir genişlemeyi göstermektedir.

Kısa süre sonra, Havadorik (1862) ve Yonjalou (1862) gibi yeni dış istasyonlar kurulmuştur. 1870'lerde Kooltig, Sheghaoob, Perkhoos ve Mogonk gibi yeni istasyonların açılmasıyla misyonerlik faaliyetlerinde önemli bir artış yaşanmıştır. Bu süreç, stratejik bir genişleme ve bölge halkı ile iş birliklerinin başladığının

göstergesidir. Bu eğilim 1880'lerde de devam etmiş ve 1890 yılında Tsorgounk'un kurulmasıyla zirveye ulaşmıştır ki bu da Amerikalı misyonerlerin bölgede yayılmasının on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar devam ettiğini göstermektedir.

Dış istasyonlar farklı büyüklükte nüfuslara hizmet vermekteydi; bunlar arasında Moosh, yaklaşık "18.000" kişilik nüfusuyla en büyük istasyondur. Muş, bölgeden gelen raporların yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Buna karşılık, "Tsorgounk (210 kişi) ve Shemeram (300 kişi)" gibi istasyonlar daha küçük nüfuslu bölgeler olarak öne çıkmaktadır. Bu farklılık, Amerikan Board'un hem yoğun nüfuslu kentsel alanlara hem de daha az erişilebilir kırsal topluluklara olan ilgisini göstermektedir.

Board'un stratejik önceliklendirme tercihi, her ikisi de on dokuzuncu yüzyılın sonlarında kurulan "Kooltig (2.950 kişi) ve Leez (2.190 kişi)" gibi istasyonlarda açıkça görülmektedir. Seçilen bu konumlar, eğitim ve dini amaçlar doğrultusunda önemli nüfus yoğunluğuna sahip bölgelere odaklanıldığının işaretidir. Aynı zamanda, kırsal bölgelerde devam eden faaliyetler, nüfus yoğunluğundan bağımsız olarak toplumsal dönüşüm ve dini eğitimi hızlandırma adına yapılmış planlamalardır. Bitlis'in "90.000" merkez nüfusunun yanı sıra "32.000'i" aşan bir nüfusa da hizmet veren dış istasyonları, toplamda "120.000'den" fazla kişiden oluşan bir misyon alanına hâkim olduğunu göstermektedir.²⁵⁷ Bu durum, Amerikan Board'un söz konusu dönemde Doğu Anadolu'daki faaliyetlerinin yoğunluk ve etkisini ortaya koymaktadır. Yıllar içerisinde misyoner mektup ve yazılarında ziyaret edilen dış istasyonların sayısı da buna bağlı olarak artış gösterecektir. Faaliyetlerin kapsamı ve etki alanı genişleyecek ve dış istasyonlardaki yerli yardımcılarının sayısında da artış görülecektir.

²⁵⁷ PABCFM, Reel 694, No: 300-301.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMERİKAN BOARD ARŞİV BELGELERİNDE BİTLİS

3.1. AMERİKAN BOARD YILLIK TABLOLARINDA BİTLİS İSTASYONU

Bu bölümde Bilkent Üniversitesi merkez kütüphanesinde bulunan Amerikan Board mikrofilm arşivinden elde edilen belgeler eşliğinde Board'un Bitlis istasyonuna ait yıllık tablolar, yıllık raporlar ve mali verilerin deşifresi yapılmıştır. Bu belgelerin İngilizceden Türkçeye çevirileri tarafımda yapılmış ve tarih sırasına göre aktarılmıştır. Bu bölümde ayrıca Bitlis misyonerlerinin kendi aralarında ve Board merkeziyle mektuplaşmaları ve Board'un süreli yayınları *The Missionary Herald* ve *Life and Lights*'da yine misyonerlerin kaleme aldığı yazılar aktarılacaktır.

3.1.1. 1860-1870 Yılları Arasında Bitlis İstasyonu ²⁵⁸

1860 yılına ait tablo görünümünde Doğu Türkiye Misyonu yedi istasyondan oluşur: “Arapkir, Bitlis, Diyarbakir, Mardin, Musul, Harput ve Erzurum.” Bu bölgelerde toplam on bir vaiz (preacher) aktif olarak faaliyet gösterir. Bunun yanı sıra, biri Diyarbakir'da diğeri de Musul'da olmak üzere iki doktor tıbbi misyonerlik faaliyetleri yürütmektedir. Eğitim alanında da önemli girişimlerde bulunulmuş, eğitimi ve toplum katılımını kolaylaştırmak amacıyla bir ilahiyat okulu ve on yedi ilkokul açılmıştır. Bitlis İstasyonundaki misyonerler hem ABD'li hem de yerli yardımcılardan oluşur. ABD'li personel iki vaiz ve iki kadın, yerli personel ise bir vaiz ve bir yardımcidan oluşur. Vaaz faaliyetleri için iki ayrı mekân mevcuttur. Sebt gününde ortalama katılım sayısının on beş kişi olduğu aktarılır.²⁵⁹ Vaaz faaliyetlerine verilen öneme rağmen o tarihte henüz Bitlis'te eğitim kurumu inşa edilmemiştir. Fakat istasyonun eğitim konusunda ilerleyen yıllarda aşama kaydedeceği açıktır. Bu durum, Amerikan Board'un bölgedeki hem dini hem de gündelik ihtiyaçları karşılamaya yönelik faaliyetleri her bölgedeki farklı koşullara ve olanaklara göre özelleştirdiğini

²⁵⁸ Bu yıllar arasındaki bilgiler için ayrıca bkz: Derya Atas, “The Development of Bitlis Station: An Analysis of Annual Tabular Views for the Years 1860-1871”, **Metin & Analiz**, Cilt:1, Sayı:1, 2025, ss:51-63.

²⁵⁹ **PABCFM**, Reel 676, No: 4.

göstermektedir. Bitlis, diğer istasyonlara kıyasla daha küçük olmasına rağmen, Board'un genel stratejisi açısından önem arz eder.

1861 yılına ait yıllık tablo, Doğu Türkiye Misyonundaki Bitlis İstasyonu ve onun dış istasyonu olan Muş'taki misyonerlik faaliyetlerinin yıllık gelişimini sunmaktadır. Bu tarihte, Bitlis İstasyonundaki personel “iki ABD’li misyoner, iki ABD’li kadın, bir yerli vaiz ve bir din adamından” oluşur. Dini faaliyetler belirlenen iki yerde yürütülürken, ortalama otuz kişilik bir cemaat Sebt günü ibadetlerine katılır; bu da bir önceki yıla kıyasla katılımda artış olduğunu gösterir. Bitlis’te henüz açılmış eğitim kurumunun bulunmaması, dini faaliyetlere katılımdaki artışa rağmen eğitimin henüz yerleşmediği bir istasyon olduğunun tekrar altını çizer. Amerikan Board'un bölgedeki politikalarının etkisinin, yerli bir vaizin görevlendirildiği Muş dış istasyonuna taşınması, ilerleyen yıllarda istasyona bağlı başka dış istasyonların da açılacağına işaret eder.²⁶⁰ Bitlis İstasyonunun 1861 yılındaki mali görünümü, kaynakların stratejik dağılımını ve gelişen idari yapıyı vurgular. O yıl Bitlis İstasyonu için yapılan toplam harcama 2.025 dolardır. Bu harcama Knapp ve Burbank adlı “misyonerlerin maaşları, yerli bir temsilciye destek, eğitim girişimleri, kira ve onarım masrafları” gibi temel kategorileri kapsamaktadır. Bu bütçe, misyonun faaliyetlerini sürdürmek için hem personele hem de altyapıya öncelik veren bir yaklaşımı yansıtır. Buna ek olarak, daha önce başka bir yerde görev yapan Papaz Simon, Muş’u Bitlis’in bir dış istasyonu olarak yeniden sınıflandırmak amacıyla Muş’a transfer edilir. Bu karar, misyonun çevre bölgelere erişimini genişletirken aynı zamanda gözetimin merkezileştirmesine yönelik stratejiyi de ortaya koymaktadır. Bitlis İstasyonu, Muş’u bir dış istasyon olarak bünyesine katarak bölgesel bağlantıları güçlendirmeyi amaçlamıştır.²⁶¹

Doğu Türkiye Misyonu'nun 1862 yıllık tablo görünümü, Bitlis ve dış istasyonu Muş'taki önemli gelişmeleri vurgular. Bitlis İstasyonunda “iki ABD’li misyoner, iki kadın ABD’li, lisanslı bir vaiz ve bir okul öğretmeni” çalışmaktadır. Çeşitliliğe sahip bir kadronun bulunması, istasyonun kurumlarını açmaya başladığını işaret etmektedir. Bir dış istasyon olan Muş'ta da hususi olarak bir okul öğretmenin görev yapması, eğitim faaliyetlerinin ana istasyon merkezinin ötesine taşındığını göstermektedir.

²⁶⁰ PABCFM, Reel 676, No: 5,13,14.

²⁶¹ PABCFM, Reel 676, No: 129.

Bitlis'te iki noktada vaaz faaliyetleri yürütülmüş ve ortalama kırk kişilik bir Sebt günü cemaati ile önceki yıllara kıyasla dini katılımda yükseliş yaşanmıştır. Muş'taki tek bir vaaz yerinin ortalama on iki kişilik bir cemaati içermesi misyonun çevre bölgelere kademeli olarak ulaştığını göstermiştir. Eğitim ve vaaz çalışmalarının entegrasyonu, din ve eğitim konularındaki çift yönlü odağı ortaya koymakta ve bölgedeki kültürel ve dini dönüşüme hizmet eden daha kapsamlı bir politikanın parçasını oluşturmaktadır.²⁶²

Bitlis İstasyonu için 1862 yılında hazırlanan mali tablo, istasyonun toplam 2.247 dolarlık harcamalarının ayrıntılı bir dökümünü sunmaktadır. Bu bütçeye Knapp ve Burbank isimli misyonerlerin maaşları da dahildir. İstasyona ayrılan fonlar, maaş ödemelerinin yanı sıra Amerikan Board'un bölge halkını da faaliyetlerine entegre etme politikasını yansıtan yerli bir vaizin desteklenmesine de tahsis edilir. Eğitim önemli bir öncelik olmaya devam eder, kaynaklar eğitim kurumlarını açık tutmaya ve genişletmeye yönlendirilmiştir. "Kira ve onarım, muhtelif giderler ve posta ücreti" gibi ek kategoriler de istasyonun Amerikan Board merkeziyle yaptığı operasyonel faaliyetleri ortaya koyar. Bir önceki yıla kıyasla toplam giderlerdeki artış, Amerikan Board'un Bitlis ve çevresinde din ve eğitim konusunda planladığı faaliyetlerin kapsamını genişletmeye yönelik stratejik hareket ettiğinin altını çizer.²⁶³

Doğu Türkiye Misyonu'nun 1863 yılı verileri, Bitlis ve ona bağlı açılan Muş, Yoncalı (Yoncalı) ve Van dış istasyonlarındaki misyonerlik faaliyetlerinin kapsamının genişlediğini ortaya koyar. Bitlis İstasyonu "iki ABD'li misyoner, iki ABD'li kadın ve lisanslı bir vaiz, bir okul öğretmeni ve iki diğer yardımcıdan" oluşur. Yerli yardımcı sayısı giderek artmaktadır ve istasyon kadrosu genişlemektedir. Bitlis'in iki vaaz mekanına ev sahipliği yapması, Muş ve Yoncalı gibi dış istasyonlarda da ek vaaz mekanları açılması dinî faaliyetlere katılımın arttırılmasına yönelik bir strateji geliştirildiğini gösterir. Muş, bir vaaz yeri ve ortalama 15 kişilik bir Sebt günü cemaatinin yanı sıra sekiz erkek öğrenciye eğitim veren bir ortak okul (common school) ile yerli lisanslı vaize (a licensed preacher) ev sahipliği yapar. Yoncalı, bir yerli yardımcıyla birlikte, ortalama kırk dört kişilik cemaati bir araya getiren iki vaaz mekânı ve bir Sebt okuluna sahiptir. Van'daki personel arasında lisanslı bir vaiz ve bir yerli yardımcı daha mevcuttur. Bitlis'teki eğitim faaliyetleri arasında yirmi iki erkek

²⁶² PABCFM, Reel 676, No: 17, 21.

²⁶³ PABCFM, Reel 676, No: 130.

öğrenci için açılmış ortak bir okul, ilahiyat sınıfında eğitim gören altı öğrenci ve ayrıca eğitim alan dokuz yetişkin bulunmaktadır; bu da hem örgün hem de yaygın eğitime verilen önemi yansıtır. Bu veriler, Amerikan Board'un bölge halkının katılımını teşvik etmek ve hedeflerini ilerletmek amacıyla vaaz, eğitim ve sosyal yardımları temel stratejiler olarak görmeye devam ettiğini vurgulamaktadır.²⁶⁴ Bitlis Misyonu'nun 1863 yılı mali durumu, toplam 2.532 dolarlık giderle genişleyen bir faaliyet kapsamını yansıtmaktadır. Bu bütçe, misyoner Knapp ve Burbank'ın maaşları da dahil olmak üzere misyonun işleyişi için gerekli olan temel alanları kapsamaktadır. Yerli bir vaiz için sağlanan destek, misyonun yerel katılımı teşvik etme ve yerli personeli kendi yapısına entegre etme konusundaki tutumunu ortaya koymaktadır. Bütçenin önemli bir kısmının eğitime ayrılması, misyonun daha geniş kapsamlı toplumsal değişim ve dinî eğitim hedeflerine verdiği önemi vurgular. "Kira ve onarım, çeşitli masraflar ve posta masrafları" için yapılan ek harcamalar, misyonun faaliyetlerini sürdürme ve koordine etmenin operasyonel kapasitesini göstermektedir. Önceki yıllara kıyasla harcamalardaki artış, Amerikan Board'un bölgedeki varlığının genişlediğini ve sürdürülebilir bir etki yaratmaya çalıştığını bize gösterir.²⁶⁵

Doğu Türkiye Misyonu'nun 1864 yıllık tabloları, Bitlis ve ona bağlı Muş, Derecik (Havodorik) ve Yoncalı'daki faaliyetlerin devam ederek genişlediğini yansıtır. Bitlis'teki personel iki "Amerikalı misyoner, iki kadın, bir lisanslı vaiz ve bir okul öğretmeninden" oluşur. İstasyona bağlı bir kilise kurulur, beş kişinin kiliseye bağlılığını açıklaması ve bu beş ilk üye ile ilerleme kaydedilir. Vaaz faaliyetleri iki mekânda yürütülür ve ortalama elli kişilik bir cemaatin yanı sıra yetmiş öğrencili bir Sebt okulu mevcuttur. Eğitim çalışmaları, kırk erkek öğrencinin kaydolduğu bir ilkokul ve altı katılımcının yer aldığı bir teoloji sınıfının yanı sıra eğitim alan elli altı yetişkin ile devam eder. Bitlis'te kayıtlı Protestan sayısı altmış sekizdir. Buradaki cemaat, dört sivil lider (civil head), on sekiz eğitime katkıda bulunan kişi ve yirmi dokuz genel yardım faaliyetiyle desteklenir. Muş'ta ise bir öğretmen, ortalama on beş cemaati olan bir vaaz mekânı ve on erkek öğrenciye eğitim veren bir okul bulunmaktadır. Derecik ve Yoncalı'daki ayrıntılar yetersiz kalsa da kayıtlar bu merkezlerin Amerikan Board'un hedeflerini destekleyen daha geniş bir ağın parçası

²⁶⁴ PABCFM, Reel 676, No: 24, 27.

²⁶⁵ PABCFM, Reel 676, No: 132.

olduğunu göstermektedir. Bu veriler, misyonun bölgede büyüyen bir Protestan topluluğunu teşvik etmek için din, eğitim ve sosyal yardım faaliyetlerini stratejik olarak bütünleştirdiğini göstermektedir. Kayıtlı Protestanların ve eğitim faaliyetlerinin kademeli olarak artması, istasyonun genişleyen etkisinin dini ve eğitim gibi gündelik ihtiyaçlar için altyapı oluşturmaya devam ettiğini vurgular.²⁶⁶

Doğu Türkiye Misyonu'nun 1865 yıllık tablosu, Bitlis ve ona bağlı dış istasyonlar Muş, Derecik ve Yoncalı'nın din, eğitim ve sosyal yapıları hakkında fikir vermektedir. Bitlis'teki istasyonda görevli personel iki okul öğretmeninin yanı sıra iki "ABD'li misyoner, iki kadın ve bir yerli lisanslı vaizdir (licenced preacher)". İstasyonda, aynı yıl bağlılıklarını açıklayarak katılan iki kişi ile toplam yedi üyeli bir kilise bulunmaktadır. Vaaz faaliyetleri iki ayrı mekânda gerçekleştirilir ve ortalama altmış iki kişilik bir Sebt cemaati mevcuttur. Sebt okulu ise altmış iki öğrenciye eğitim vermektedir. Eğitim faaliyetleri, yirmi sekiz erkek öğrenciye hizmet veren bir ilkokulu, altı ilahiyat öğrencisi ve örgün ile yaygın eğitimin birlikte yürütüldüğünü gösteren yetmiş üç yetişkinin eğitimini kapsamaktadır. Bitlis'teki cemaat elli üç erkek, yirmi üç vergi mükellefi ve kırk dokuz kayıtlı Protestan'dan oluşmakta ve on altı yerel temsilci tarafından desteklenmektedir. Papaz maaşlarına, eğitime ve genel yardıma yapılan destek sırasıyla "on altı, sekiz ve yirmi dokuz dolar" olarak kaydedilmiştir. Muş'ta ortalama on sekiz kişilik bir cemaate sahip bir vaaz yeri, on sekiz öğrencili bir Sebt okulu ve on erkek öğrenci için bir ortak okul mevcuttur. Cemaat on sekiz erkek, dokuz vergi mükellefi ve yirmi kayıtlı Protestan içermektedir ve on bir kişi papazların maaşlarına katkıda bulunmaktadır. Derecik daha küçük bir cemaate sahiptir. Bir vaaz mekânı bulunduğu, dinî faaliyetlere ortalama katılımın on beş kişi olduğu ve papaz maaşlarına on dört kişinin katkı yaptığı bildirilir. Yoncalı için ayrıntılı bilgi verilmemiş olsa da istasyona dahil edilmesi, daha geniş ağ içinde devam eden rolünü yansıtır. Toplu olarak değerlendirildiğinde, 1865 verileri Amerikan Board'un din, eğitim ve toplumsal kültürel değişime yönelik bütüncül yaklaşımının altını çizmekte ve bölgedeki Ermeniler üzerindeki artan etkisini vurgulamaktadır.²⁶⁷

Bitlis istasyonunun 1865 mali bütçesi, toplam 2.444 dolarlık harcamayla istasyonun din ve eğitim faaliyetlerine yatırım yapmaya devam ettiğinin altını çizer.

²⁶⁶ PABCFM, Reel 676, No: 30, 33.

²⁶⁷ PABCFM, Reel 676, No: 36, 39.

Misyonerler Knapp ve Burbank'ın maaşları bütçenin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Yerli bir temsilciye verilen destek, istasyonun bölge halkıyla bağıni güçlendirerek yerel figürleri faaliyetlerine entegre etme konusundaki hedefini vurgular. Eğitim çalışmaları öncelikli olmaya devam etmiş ve bu programları sürdürmek ve genişletmek için fonlar ayrılmıştır. Giderlerde 1863'e kıyasla azalma görülmüştür.²⁶⁸

Doğu Türkiye Misyonu'nun 1866 yıllık tabloları, Bitlis ve ona bağılı açılan “Muş, Derecik, Yoncalı ve Pakhaut” dış istasyonlarında yürütölen din, eğitim ve sosyal faaliyetlerin kapsamlı bir özetini sunmaktadır. Bitlis'teki misyonerler arasında “iki Amerikalı misyoner, iki kadın, bir lisanslı yerli vaiz, iki okul öğretmeni ve bir diğör yardımcı (other personnel) yer alır. Dini faaliyetler, yedi üyeli bir kilise etrafında toplanır. Ortalama yetmiş dört kişilik bir Sebt cemaati ile tek bir yerde vaaz verilir ve bir Sebt okulu mevcuttur. Bitlis'teki cemaat elli beş erkek, yirmi beş vergi mükellefi ve yetmiş sekiz kayıtlı Protestan'dan oluşur. Papazların maaşları ve genel hayırseverlik için yapılan katkılar sırasıyla “yetmiş yedi ve yetmiş altı” dolar olarak kaydedilmiştir. Bitlis'teki eğitim kurumlarında on iki öğrencisi olan bir yatılı kız okulu, on altı erkek öğrencisi olan bir ilkokul ve altı ilahiyat öğrencisi olmak üzere tüm kurumlarda toplam 34 öğrenci bulunmaktadır. Muş'taki yerli personel arasında bir ruhsatlı vaiz ve bir okul öğretmeni bulunur. Dini faaliyetler, ortalama yirmi beş kişilik cemaati olan bir vaaz mekânında yürütölür ve on sekiz öğrencili bir Sebt okulu tarafından desteklenir. Cemaat yirmi erkek, on bir vergi mükellefi ve yirmi üç kayıtlı Protestandan oluşur. On üç kişi papazların maaşlarına katkıda bulunmaktadır. Muş'ta eğitim Bitlis'e göre daha kısıtlıdır ve bir okul on erkek öğrenciye eğitim vermektedir. Derecik'te dini faaliyetler, ortalama yirmi kişilik cemaati olan bir vaaz mekânı ve bir Sebt okulunu kapsar. Eğitim faaliyetleri, “beş erkek dördü kadın” olmak üzere dokuz öğrencinin eğitim gördüğü bir ilk okulu kapsamakta ve bu durum eğitimde dengeli bir yaklaşım sergilendiğini göstermektedir. Yoncalı ve Pakhaut'tan gelen sınırlı veriler, faaliyetlerinin yeterince bildirilmemesine rağmen istasyon verilerine dahil edildiklerini gösterir. Pakhaut'ta bir vaaz mekânı ortalama otuz kişilik bir cemaati kendine çekerek, buranın gelişmekte olan bir merkez olma potansiyeline işaret eder. 1866 kayıtlarıAmerikan Board'un özellikle Bitlis ve çevresindeki bölgelerde dinî

²⁶⁸ PABCFM, Reel 676, No: 134.

nüfuz, eğitim ve toplumsal katılım alanlarındaki genişlemesini yansıtır. Bu faaliyetler, misyonun dinî eğitim ve öğretime yönelik stratejik politikasını yansıtmakta ve Doğu Türkiye’de Protestan toplulukların oluşturulmaya devam ettiğini göstermektedir.²⁶⁹

Bitlis istasyonunun 1866 mali bütçesi, toplam giderlerin 2.568 dolara ulaşmasıyla faaliyetlerinin genişlemeye devam ettiğini yansıtır. Bu bütçe misyoner Knapp ve Burbank’ın maaşlarını da kapsar. Yerli bir vaiz için bütçede ayrı bir kalem mevcuttur. Eğitim, kendisine ayrılan önemli kaynaklarla merkezi bir öncelik olmaya devam eder. Kira ve onarım giderleri, çeşitli masraflar ve posta masrafları, altyapının ve iletişimin sürdürülmesine yönelik operasyonel kalemleri ortaya koymaktadır. Önceki yıllara kıyasla artan bütçe, artan faaliyet ölçeğini ve istasyonun genişleyen ihtiyaçlarını göstermektedir.²⁷⁰

Doğu Türkiye Misyonu’nun 1867 yıllık tablo görünümü, Bitlis ve ona bağlı Muş, Derecik, Yoncalı ve Pakhaut’ta din, eğitim ve toplumsal faaliyetlerin genişlemeye devam ettiğini vurgulamaktadır. Bitlis’te personel kadrosu misyonerler dışında “yerli bir pastör, üç okul öğretmeni ve bir yerli yardımcidan” oluşmaktadır. İstasyonda, hepsi kurucu üye olan yedi üyeli bir kilise ve ortalama doksan kişilik bir Sebt günü cemaatine sahip vaaz mekânı varlığını sürdürür. Bununla birlikte, bölgede bir Sebt okulu aktiftir ve yetmiş öğrenci eğitim görmektedir. Eğitim faaliyetleri arasında on iki öğrencisi olan bir yatılı kız okulu ve yirmi erkek öğrencisi olan ve toplam öğrenci sayısını otuz ikiye çıkaran bir ilkokul mevcuttur. Bitlis’teki cemaat altmış erkek, yirmi beş vergi mükellefi ve seksen kayıtlı Protestandan oluşmakta ve dini faaliyetlere toplumsal katılımın genişlediği belgeye yansıtılmaktadır. Papazların maaşlarına ve genel hayırseverliğe yapılan katkılar önem arz eder ve sırasıyla seksen ve yetmiş kişi olarak kaydedilmiş, ek olarak on kişi de eğitime katkı için yönlendirilmiştir. Muş’ta personel yerli yardımcı, bir okul öğretmeni ve bir diğer yardımcıyı içerir. Ortalama yirmi beş kişilik bir Sebt cemaatiyle bir vaaz mekânı mevcuttur. Bir Sebt okulunda on sekiz öğrenci ve bir ilkokulda sekiz erkek öğrenci eğitime katılır. Sivil cemaat otuz beş erkek, yirmi vergi mükellefi ve kırk beş kayıtlı Protestandan oluşur. Belgeye göre altı kişi cemaat için, on sekiz kişi eğitim için ve iki kişi yardımcıları için maddi katkılarda bulunmuştur. Derecik’te dini faaliyetler,

²⁶⁹ PABCFM, Reel 676, No: 54, 58.

²⁷⁰ PABCFM, Reel 676, No: 136.

ortalama kırk beş kişilik bir Sebt cemaati ile bir vaaz mekânını içermektedir. Eğitim faaliyetleri, on öğrencisi (dokuz erkek ve bir kadın) olan bir ortak okulu kapsar ve bu faaliyetler kapsamında beş yetişkin eğitim almaktadır. Cemaat kırk erkek, yirmi vergi mükellefi ve kırk altı kayıtlı Protestan'dan oluşur ve bu da istasyon'un önemini yansıtır. Yoncalı ve Pakhaut için sınırlı bilgi mevcuttur ancak her iki dış istasyonda da Bitlis'in genişleyen yapısına dahil olduklarını gösteren birer yerli yardımcı istihdam edilmiştir. Pakhaut, ortalama kırk beş kişilik Sebt cemaatiyle bir vaaz mekânına ev sahipliği yapar ve bu da dini katılım için gelişmekte olan bir merkez olma potansiyeline işaret eder. 1867 verileri cemaat ile okul sayısındaki ve finansal alandaki artışın altını çizmektedir.²⁷¹

Bitlis istasyonunun 1867 mali bütçesindeki toplam harcama 2.531 dolar olarak kayda geçmiştir. Bütçenin önemli bir kısmı misyoner yine Knapp ve Burbank'ın maaşlarına ayrılmıştır. Raporda yerli bir temsilciye (vaiz) sağlanan desteğe yer verilmektedir. Eğitim faaliyetleri için bütçeden kayda değer bir pay ayrılması misyonun eğitimi teşvik etmeye odaklandığını vurgular. Belgede kira ve onarımlar, muhtelif ihtiyaçlar ve posta masrafları için yapılan ek harcamalara da yer verilmektedir.²⁷²

Doğu Türkiye Misyonu'nun 1868 yılına ait tablosu, Bitlis ile ona bağlı Muş, Derecik, Yoncalı ve Pakhaut dış istasyonlarında dinî, eğitimsel ve sosyal faaliyetlerin istikrarlı bir şekilde büyüyüp çeşitlendiğini ortaya koymaktadır. Bitlis'te, iki ABD'li misyoner, dört kadın, bir yerli papaz ve iki okul öğretmeni olmak üzere dokuz kişilik bir personel kadrosu bulunmaktadır. Yedi yeni üyenin katılmasıyla toplam üye sayısı on üçe ulaşmıştır. Ancak bir üye aforoz edilmiş ve kadın üye sayısı üçte kalmıştır. İki mekânda vaazlar verilmiş, ortalama yüz yirmi kişilik bir Sebt cemaati oluşmuş ve Sebt okulunda yüz altmış öğrenci eğitim görmüştür. Eğitim faaliyetleri kapsamında ortak okuldaki on beş erkek ve on beş kız öğrenci ve eğitim alan on dört yetişkinle toplam öğrenci sayısı kırk dörde ulaşmıştır. Cemaat seksen dokuz erkek, kırk beş vergi mükellefi ve yüz yetmiş altı kayıtlı Protestan'dan oluşur. Bu seneki raporlara göre papazların maaşlarına doksan kişi ve genel yardımlara altmış kişi önemli miktarda katkı sağlamıştır. Muş'taki personel, bir okul öğretmeni ve bir yardımcıdan

²⁷¹ PABCFM, Reel 676, No: 62, 68.

²⁷² PABCFM, Reel 676, No: 138.

oluşuyordu. Vaaz faaliyetleri, ortalama otuz kişilik bir cemaatin bulunduğu tek bir yerde yoğunlaşmış ve otuz öğrencili bir Sebt okulu tarafından desteklenmiştir. Eğitim faaliyetleri arasında “on üç” erkek ve “on beş” kız öğrenci olmak üzere toplam “yirmi” sekiz öğrencinin eğitim gördüğü ve altı yetişkinin daha eğitim aldığı bir okul yer alıyordu. Muş’taki cemaat “yirmi dört” erkek, “on iki” vergi mükellefi ve “otuz sekiz” kayıtlı Protestan’dan oluşmaktaydı. Ortalama “otuz beş” kişilik bir cemaatle bir Sebt okulunda 13 öğrenci eğitim görüyordu. Eğitim faaliyetleri, “on üç erkek” ve “iki kız” öğrenci olmak üzere toplam “on beş öğrenci” ile “beş yetişkin”in katıldığı ortak okul tarafından desteklenmiştir. Cemaat otuz erkek, “on beş” vergi mükellefi ve “elli kayıtlı Protestan” olarak bildirilmiş; ayrıca eğitime “on iki” kişi katkıda bulunmuştur. Yoncalı ve Pakhaut hakkında sınırlı bilgi bulunmasına rağmen, her iki dış istasyon da Amerikan Board’un bölgesel varlığına katkıda bulunmuştur. Pakhaut, bölgedeki eğitim faaliyetlerine katılımını göstermek üzere bir okul öğretmeni istihdam etmiştir. 1868 verileri istasyonun dinî, eğitimsel ve toplumsal alanda gelişimi teşvik etmeye yönelik çok yönlü yaklaşımını gösterir ve bölgede artan Protestan varlığını ve yerel halkın katılımını vurgular.²⁷³

Bitlis istasyonunun 1868 yılına ait mali bütçesi önceki yıllara göre daha düzenli bir yapıya sahiptir ve toplam giderler “1.605 dolar” olarak gözükmektedir. Bu tahsisat, misyoner Knapp ve Burbank’in maaşlarını da içermektedir. Yerli bir temsilci (vaiz) için sağlanan destek bu sene de devam etmektedir. Eğitim, bütçe için önemli bir odak noktası olmaya devam eder. “Kira ve onarım, muhtelif kalemler ve posta masrafları” için yapılan ek harcamalar misyonun işleyişi için gerekli lojistik ve altyapı gereksinimlerini göstermektedir. Diğer yıllara kıyasla bütçe azaltılmıştır.²⁷⁴

1869 yılına ait veriler, Bitlis’teki istasyona ve dış istasyon ağına ilişkin din ve eğitim faaliyetlerine yönelik kapsamlı ve organize bir yaklaşımın altını çizmektedir. Amerikan Board, Bitlis’te “iki Amerikalı misyoner, dört kadın, bir yerli papaz ve yedi okul öğretmeni” olmak üzere toplam on dört personel istihdam etmiştir. Dini faaliyetler bir kilise etrafında toplanmıştır ve bu kiliseye on dokuz yeni üye katılmış ve toplam üye sayısı otuz üçe ulaşmıştır. İki noktada vaazlar verilir, ortalama yüz seksen kişilik bir Sebt günü cemaati mevcuttur ve Sebt günü okulu da aynı sayıda yüz

²⁷³ PABCFM, Reel 676, No: 72, 73, 79.

²⁷⁴ PABCFM, Reel 676, No: 142.

seksen öğrenciye eğitim vermektedir. Dış istasyonlar, personel dağılımında ve cemaat büyüklüklerinde önemli çeşitlilik göstermiştir. Muş, bir lisanslı vaiz ve bir okul öğretmeni istihdam ederek ortalama “yirmi sekiz” kişilik bir Sebt cemaatine sahip bir vaaz mekânını ve Sebt okulundaki “yirmi” öğrenciyi destekler. Derecik de bir ruhsatlı vaiz ve bir okul öğretmeniyle benzer bir işgücü rapor etmiş, ortalama kırk kişilik bir cemaate ve “kırk” Sebt okulu öğrencisine hizmet vermiştir. Yoncalı, personel sayısını bir lisanslı vaiz, bir okul öğretmeni ve bir diğer yardımcıyla genişleterek ortalama “elli” kişilik bir cemaate ve “on iki” Sebt okulu öğrencisine hizmet vermiştir. Şegyağob (Şeyhyakup), Pakhaut ve Hasköy gibi diğer dış istasyonlar, genellikle bir okul öğretmeni veya yardımcısıyla daha küçük ekipler istihdam etmiş ve 8 ila 15 katılımcı arasında değişen daha küçük cemaatleri kapsamıştır. Lsag, Mogong (Soğucak), Garmen, Orgenag, Shemereng, Aagh ve Sak gibi daha küçük ve gelişmekte olan dış istasyonlar, genellikle bir okul öğretmeni ile sınırlı işgücü kaynaklarına odaklanarak ortalama yirmi ila otuz arasında Sebt cemaatini kapsamaktadır. Mogong, “yedi” Sebt okulu ve “yirmi” öğretmeniyle eğitim faaliyetlerini ön plana çıkartırken Kultig, bir okul öğretmeni ve bir yardımcı olmak üzere iki personel bildirerek biraz daha büyük bir yapılanmayı yansıtıyordu. Bu veriler, istasyonun artan cemaat sayısı ve Sebt okuluna olan katılımı ile Amerikan Board’un bölgedeki faaliyet kapasitesinin artışı vurgulamaktadır.²⁷⁵

Bitlis istasyonunun 1869 yılına ait mali raporunun, toplam harcamaların “20.700 dolara” ulaştığını göstermesi misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir boyuta ulaştığını ortaya koymaktadır. Bu bütçenin büyük bir kısmının misyoner Knapp ve Burbank’ın maaşlarına ayrılması, bu misyonerlerin bölgedeki faaliyetlerini denetleme ve sürekliliğini sağlamadaki önemli rollerini göstermektedir. Yerli bir temsilciye (vaiz) verilen destek, misyonun dini ve toplumsal faaliyetlerde yerel katılımı dahil etme çabalarının devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca eğitim programlarının genişletilmesine de devam edilmiştir. Kira ve onarım, muhtelif giderler ve posta masrafları için ayrılan ek ödenekler misyonun lojistik ve altyapısal taleplerini göstermektedir. Önceki yıllara kıyasla harcamalardaki kayda değer artış, misyonun

²⁷⁵ PABCFM, Reel 676, No: 92.

büyümesini ve Bitlis ve çevresindeki alanlarda etkisini artırmaya yönelik stratejik yatırımlarını vurgulamaktadır.²⁷⁶

3.1.2. 1870-1880 Yılları Arasında Bitlis İstasyonu

Doğu Türkiye Misyonu'nun 1870 yılına ait tablosu, Amerikan Board'un din ve eğitim gibi ana faaliyetlerinin gelişim ve bölge halkının bu faaliyetlere katılım sürecini yansıtır. İstasyondaki personel bir "Amerikalı misyoner, üç kadın, bir yerli papaz ve dört öğretmenden" oluşur. Kilisenin üye sayısı, kırk kişinin katılımıyla toplam "yetmiş iki" üyeye ulaşılır. Dini faaliyetler arasında ortalama yüz altmış kişilik bir Sebt cemaati ile iki vaaz mekânı yer alırken, yüz yirmi kişi de Sebt okuluna katılır. Eğitim çalışmaları arasında yirmi öğrencili bir yatılı kız okulu, altmış öğrencili (yirmi erkek, kırk kız) dört okul (common school- mahalle okulu) ve dokuz öğrencili bir ilahiyat sınıfı yer alır. "Sivil toplum" başlığı altında yüz on erkek, altmış vergi mükellefi ve iki yüz kayıtlı Protestan bildirilmiş, papazların maaşları için yüz beş ve genel yardımlar için ikiyüz kırk kişi bağışta bulunmuştur. Dış istasyonlar farklı derecelerde faaliyet ve katılım sergilemiştir. Muş'ta, biri lisanslı vaiz ve ikisi öğretmen olmak üzere üç yerli çalışan, ortalama altmış iki kişilik bir Sebt günü cemaatine hizmet veren bir vaaz mekânında görev yapmaktadır. Eğitim tesisleri arasında otuz iki öğrencisi (yirmi iki erkek, on kız) olan iki okul (common school) ve eğitim alan on sekiz yetişkin ile toplam elli öğrenci bulunmaktadır. Derecik'te bir pastör ve bir öğretmen bulunmaktadır ve bu personel, yüz yirmi dört üyeli bir kiliseye ve ortalama yüz yirmi dört kişilik bir Sebt cemaati olan bir vaaz yerine hizmet vermektedir. Muş'taki eğitim kurumları, eğitim organizasyonu yirmi öğrenci (on erkek, on kız) ve on dört yetişkin ile toplam otuz dört kişiye hizmet vermektedir. Yoncalı, Şeyhyakup, Aaghag ve Kultig gibi daha küçük dış istasyonlar, her biri bir veya iki personel ve daha küçük cemaatlerle sınırlı bir faaliyet rapor etseler de Amerikan Board'un bölge politikasına katkıda bulunur. Yoncalı on dört kayıtlı Protestan ve otuz öğrenciye ev sahipliği yaparken, Şeyhyakup ve Kultig her biri altı öğrenciyle temel eğitim vermektedir. İstasyonun faaliyetleri din ve eğitim arasında stratejik bir denge kurulduğunu

²⁷⁶ PABCFM, Reel 676, No: 140.

göstermektedir. Maddi katkılarla desteklenen bu faaliyetler, misyonun artan etkisini ve geniş Protestan topluluklar yaratma konusundaki çabalarını yansıtmaktadır.²⁷⁷

Doğu Türkiye Misyonu'nun 1871 yıllık tablo görünümü, Bitlis ve dış istasyonlarında yürütülen din, eğitim ve toplumsal faaliyetlerinin derinleştiğini ortaya koyar. Bitlis'teki istasyonun personel sayısı “bir ABD’li misyoner, üç kadın, bir yerli pastör ve iki okul öğretmeni” olmak üzere toplam yedi kişiden oluşmaktadır. Bölgedeki kilise beş yeni üyenin inançlarını açıkladığını, ikisinin sertifika ile kabul edildiğini ve bir ölüm ve iki aforozu rağmen üye sayısının yetmiş dörde ulaştığını rapor etmiştir. Dini faaliyetler arasında ortalama yüz elli kişilik bir Sebt cemaati olan iki vaaz mekânı ve yüz yirmi beş öğrencili bir Sebt okulu bulunur. Eğitim alanında Bitlis'te otuz iki öğrencili bir yatılı kız okulu ve yirmi beş erkek öğrencili bir okul olmak üzere toplam elli yedi öğrenci bulunmaktadır. Cemaat yüz onsekiz erkek, otuz vergi mükellefi ve yüz yetmiş sekiz kayıtlı Protestandan oluşur ve papazların maaşları için yüz kırk, eğitim için kırkdört ve genel yardımlar için otuz iki kişi katkıda bulunur. Dış istasyonlar bölgedeki faaliyetlere farklı düzeylerde katılım göstermiştir. Derecik onsekiz üyeli bir kiliseye ve ortalama altmış kişilik bir Sebt cemaatine hizmet veren bir vaaz mekânına sahiptir. Eğitim çalışmaları arasında yirmi iki öğrenci (on üç erkek, dokuz kız) ve dokuz yetişkinin eğitim aldığı bir ortak okul vardır. Muş, iki yerli personel ile ortalama otuz kişilik bir cemaate sahiptir. Ayrıca, bir vaaz mekânına ev sahipliği yapar ve otuz beş öğrencili (yirmi beş erkek, on kadın) iki ortak okul tarafından desteklenir. Mogonk, Derkevank, Tadvan ve Seyhyakup gibi daha küçük dış istasyonlar, öğrenci sayıları altı ila otuz beş arasında değişen ortak okullar işleterek öncelikle eğitime odaklanmıştır. Aghag ve Pirhoos da küçük eğitim programlarını desteklerken, Yoncalı gibi istasyonlar otuz bir kayıtlı Protestan ve on sekiz öğrencinin kayıtlı olduğu bir ortak okul ile aktif cemaat bir bildirmiştir. Veriler, misyonun bölge halkına göre uyarlanmış din ve eğitim faaliyetlerinin stratejik bütünlüğünü yansıtmaktadır. Bitlis, büyüyen Protestan topluluğunu destekleyerek açtığı kurumlarla merkez olmaya devam etmiştir. Daha küçük ölçekli dış istasyonlar, misyonun etkisini Doğu Türkiye'ye yayma çabasını göstermiş, farklı topluluklar arasında eğitim ve dini yaymayı teşvik etmiştir.²⁷⁸

²⁷⁷ PABCFM, Reel 676, No: 100, 108.

²⁷⁸ PABCFM, Reel 676, No: 114, 120.

Bitlis istasyonunun 1871-72 yıllarına ait mali tahminleri, giderlerde toplam “57.273 dolarlık” önemli bir artış olduğunu göstermektedir. Bu kayda değer artış, misyonun genişleyen faaliyet ölçeğini yansıtmakla beraber artan dış istasyon sayısına ve misyoner varlığındaki artışa bağlanabilir. Bütçenin önemli bir kısmı misyoner Knapp ve Burbank’ın maaşlarının yanı sıra misyon faaliyetlerinin sürekliliğini sağlayan yerli bir temsilciye (vaiz) verilen desteğe ayrılmıştır. Eğitime yapılan yatırım, eğitim programlarının sürdürülmesi ve genişletilmesi için ayrılan kaynaklarla bir öncelik olmaya devam eder. Kira, onarım, posta ve çeşitli masraflar için yapılan harcamalar, misyonu ve geniş istasyon ağını yönetmek için gereken operasyonel taleplerin altını çizerek. Maliyetlerdeki keskin artış, misyonun genişleyen faaliyetlerinin yaratmış olduğu lojistik ve idari zorlukları gösterirken örgütün etkisini genişletme konusundaki çabalarını ortaya koymaktadır.²⁷⁹

Doğu Türkiye Misyonu’nun 1872 yılına ait tablo görünümü, Amerikan Board’un Bitlis istasyonu ve dış istasyonlarında kurumsallaşma ve yerleşme faaliyetlerinin boyutunu ortaya koymaktadır. Bitlis’in merkezinde “dört Amerikalı misyoner ve altı yerli personel” ve dış istasyonlardaki tüm faaliyetleri yöneten yerli yardımcılar bulunmaktadır. Dış istasyon Havadorik’in yanı sıra diğer dış istasyonlarda da vaaz mekânları bulunmaktadır; Bitlis’te bir kilise mevcuttur ve cemaate beş kişi katılarak toplam üye sayısı yetmiş sekize ulaşmıştır. Önemli bir eğitim faaliyeti olarak çevre istasyonlarda farklı öğrenci tiplerine sahip okullar faaliyet göstermektedir. Bitlis’te biri yatılı kız okulu olmak üzere üç okula yüz onbeş öğrenci kayıtlıdır, ayrıca bu kurumlarda beş ilahiyat öğrencisi ve yirmi beş yetişkin öğrenim görmektedir. Bu tablo özellikle kadınların eğitimi ve yerel eğitim kapasitesinin artırılması açısından önem taşımaktadır. Ayrıca, Bitlis’te yüz kırk erkek ve yüz doksan kayıtlı Protestan bulunmaktadır; istasyon sakinleri papazların ücretleri ve hayırseverlik faaliyetleri için iki yüz yetmiş altı kişi katkı sağlamıştır. Bu veriler, Bitlis İstasyonunun hem dini bir odak noktası hem de yerel katılım, sosyal etkileşim ve eğitim için önemli bir mekân olarak hizmet verdiğini göstermektedir.²⁸⁰

Bitlis istasyonu ve dış istasyonlarının 1873 yıllık tabloda gösterildiği üzere, örgütün bölgedeki varlığı ve genişleme kapasitesi artmıştır. Bitlis merkezde “biri

²⁷⁹ PABCFM, Reel 676, No: 144.

²⁸⁰ PABCFM, Reel 680, No: 7, 16.

erkek, üçü kadın” olmak üzere dört Amerikalı misyonerin varlığına rağmen, “biri papaz, ikisi vaiz ve beşi öğretmen” olmak üzere sekiz yerel kişinin istihdam edilmesi yerel temsilin ve desteğin arttığına işaret eder. Bu yıl, Bitlis’teki tek kiliseye diğer cemaatlerden on yeni üye katılmış ve toplam üye sayısı doksan üçe yükselmiştir. Pazar ayinlerine ortalama yüzaltmış kişi katılmıştır. Eğitim faaliyetlerinin niceliği ve niteliği artmıştır: yüzellisekiz öğrenci 4 normal okul ve 1 yatılı kız okuluna kayıt yaptıırken, yirmi kişi eğitim görmekte ve on dört öğrenci ilahiyat derslerine katılmaktadır. Aghagh gibi bazı dış istasyonlar, bölgedeki faaliyetlere mali katkılarıyla dikkat çekmektedir. Özellikle Aghagh dış istasyonu, seksenbir kişinin sağladığı genel yardımla tüm dış istasyonlar arasında en yüksek desteği sağlamıştır. Buna karşılık Havadorik ve Muş, öğrenci kayıtları ve cemaatlerinin büyüklüğü ile öne çıkmaktadır. Bitlis merkezde yüz otuz erkekten yüzü vergi mükellefi olmak üzere yüz seksen kayıtlı Protestan bulunmaktadır. Vaaz mekanları kurulmuş, hemen hemen tüm onüç istasyonda en az bir eğitmen istihdam edilmiş ve çoğu eğitim faaliyetlerine katılmıştır. 1873 yılına gelindiğinde Bitlis istasyonu, belgede de görüldüğü gibi, eğitim ve dini kurumlarıyla öne çıkan bir merkeze dönüşmüştür.²⁸¹

Amerikan Board belgelerinde, 1874 ve 1885 yılları arasında Bitlis, Van İstasyonu’nun bir dış istasyonu olarak gösterilmektedir. 1874 yılına ait tablo, Amerikan Board’un Van İstasyonu’ndaki, Bitlis’teki ve dış istasyonlarındaki faaliyetlerinin hem niteliksel hem de sayısal olarak genişlediğini göstermektedir. Van’a altı ABD’li misyoner, Bitlis’e ise dört ABD’li ve yedi yerli personelin gönderilmiş olması yerel halkın daha fazla sorumluluk üstlendiğini göstermektedir. Bitlis kilisesine on dokuz yeni üye katılmış ve böylece toplam üye sayısı yüz beşe yükselmiştir. Pazar ayinlerine ortalama iki yüz kişinin katılması, istasyonun artan üye sayısını göstermektedir. Bitlis merkezdeki bir yatılı kız okulu ve dört normal okulda toplam yüz elli altı öğrenci kayıtlıdır; bunların arasında on üç ilahiyat öğrencisi ve farklı eğitim seviyelerinde on yetişkin bulunmaktadır. Dış istasyonlarda, özellikle öğrenci ve yetişkin öğrenci sayısının kayda değer olduğu Moosh, Havadorik ve Yonjaloo’da, eğitime ilgi artmaktadır. Muş, yüz altmış dokuz kişinin vermiş olduğu eğitim katkısı ile öne çıkarken, Bitlis’deki bu oran üç yüz seksen beş birim olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca Bitlis’te “üç yüz beş” Protestan kayıtlıdır ve bu da istasyonun

²⁸¹ PABCFM, Reel 680, No: 25, 32.

etkisini yansıtmaktadır. Dış istasyonların çoğunda vaaz mekanları ve eğitim kurumları faaliyet göstermektedir. Birçok yerde kız öğrencilerin sayısında belirgin bir artış olması özellikle kadın eğitiminde gelişme olduğunu gösterir. Bu rakamlar genel olarak 1874'e gelindiğinde Board'un Bitlis ve çevresindeki misyonunun daha karmaşık ve geniş bir hal aldığını, insanların dini ve eğitim faaliyetlerine daha fazla katıldığını göstermektedir.²⁸²

1875 Van ve Bitlis İstasyonları ile bunlara bağlı 20 dış istasyona ait yıllık veriler, Amerikan Board'un bölgedeki misyon faaliyetlerinin daha da genişlediğini ve derinleştiğini ortaya koymaktadır. Van'da "altı ABD'li" ve dokuz yerel çalışan bulunmaktadır. Bölgedeki dinî faaliyet yoğunluğunu yansıtan Bitlis kilisesi, bu yıl yirmi yeni üyeyi kabul ederek toplam üye sayısını yüz yirmi beşe çıkarmış ve Pazar ayinlerine ise ortalama iki yüz yirmi kişi katılmıştır. Eğitim faaliyetleri hem merkezde hem de taşrada devam etmektedir. Bitlis'teki dört okulun yanı sıra yüz yirmi beş öğrencili bir yatılı kız okulu, on ilahiyat öğrencisi ve yetişkinlere yönelik eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Okullar özellikle Havadorik (82 öğrenci), Moosh (37), Yonjaloo (32) ve Aghagh (45) gibi dış istasyonlarda oldukça yaygındır. Yaklaşık "üç yüz yirmi" bağışçılı Bitlis İstasyonu, Moosh, Havadorik, Yonjaloo ve diğer birkaç istasyonun hayırseverlik ve eğitim faaliyetleri için aldıkları mali katkılar da dikkate değerdir. Bitlis üç yüz on yedi kayıtlı Protestana sahiptir; Havadorik iki yüz on sekiz kayıtlı üyesiyle en büyük dış istasyondur.²⁸³

1876 yıllık tablolarında "dört ABD'li ve sekiz yerli" misyonerdan oluşan bir ekibe sahip olan Bitlis'in aksine Van'da üç yerli çalışan ve altı Amerikalı misyoner kayıt altına alınmıştır. Bu durum, istasyon bölgesindeki yerel personelin sorumluluklarının arttığını göstermektedir. On dokuz yeni üyeyle birlikte Bitlis kilisesinin toplam üye sayısı yüz kırk ikiye ulaşmıştır. Raporlarda, pazar ayinine ortalama iki yüz on kişinin katıldığı ve Sebt okuluna kayıtlı yüz elli öğrenci olduğu gösterilmektedir. Van istasyonu bu yıl ilk kez on altı üyeli bir kilise açmıştır. Bitlis'te eğitim faaliyetleri, toplam yüz beş öğrenciye hizmet veren dört gündüz ve bir yatılı okulda yürütülmektedir. Bu kurumlara yüz yirmi yedi kişinin katkısı önemli bir destek sağlamaktadır. Çevre istasyonlarda eğitim yaygındır; Havadorik (82), Aghagh (45),

²⁸² PABCFM, Reel 680, No: 45, 54.

²⁸³ PABCFM, Reel 680, No: 59, 69.

Yonjaloo (40) ve Moosh (30) önemli örneklerdir. Birçok dış istasyonda yetişkin eğitimi de oldukça popülerlik kazanmıştır. Aghagh, Churig, Agantz ve Muş gibi istasyonlarda mali bağışlar dikkat çekerken, Bitlis şehir merkezinde toplam “381,5 dolar” bağış toplanmıştır. Bitlis, üç yüz elli kayıtlı Protestan ile bölgedeki en büyük dini merkezlerden birine ev sahipliği yaparken, Havadorik iki yüz yirmi Protestan ile önemli bir dış istasyon olmaya devam etmektedir. Bu görüntü, 1876 yılına gelindiğinde istasyonun yetişkin ve kadın eğitiminin kurumsallaştığını göstermektedir.²⁸⁴

1877 yıllık tablo görümlerinde Van ve Bitlis istasyonlarının yanı sıra on altı dış istasyonun yıllık faaliyet kayıtları, Amerikan Board misyonunun bölgedeki yapısal devamlılığını ve sosyal etkisini koruduğunu ortaya koymaktadır. Van’da “altı ABD’li misyoner” ve bir yerel öğretmen görev yaparken Bitlis’te dört Amerikalı ve sekiz yerliden oluşan bir ekip görev almaktadır; Bitlis’teki kiliseye dört yeni üye katılmış ve böylece toplam üye sayısı yüz kırk üçe yükselmiştir. İki yüz erkek üyesi ve üç yüz elli kayıtlı Protestan bulunan Bitlis, gündüzlü ya da yatılı okullardan birinde okuyan yüz sekiz öğrencisiyle önemli bir merkezdir. Van’da pazar günleri ibadete katılım kırka yükselirken, eğitim etkinlikleri kırk yedi kişiyle devam etmektedir. Agantz (22), Aghagh (35), Havadorik (53), Purkhoos (60), Yonjaloo (33) gibi merkezlerdeki eğitim kurumları, yüksek öğrenci sayılarıyla dikkat çekmekte ve tüm dış istasyonlarda oldukça aktif bir şekilde faaliyet göstermektedir. Bitlis toplam üç yüz seksen bir birimlik mali katkı ile öne çıkarken; Agantz, Aghagh, Havadorik, Koolltig ve Moosh gibi diğer dış istasyonlar da maaş ödemeleri, eğitim faaliyetleri ve hayır işleri için kayda değer mali destek sağlamıştır. Halen yüz kırk kayıtlı Protestan ve elli dokuz aktif üye ile en büyük dış istasyon Havadorik istasyonudur. Yetişkin eğitimi de farklı köylerde birçok farklı yaş grubuna hizmet veren çeşitli merkezlerde sürdürülmüştür.²⁸⁵

Van ve Bitlis istasyonları ile onaltı dış istasyonun 1878 yıllık tablo görünümü, Amerikan Board’un bölgede hem dini hem de kültürel faaliyetler açısından belirgin bir varlık sürdürdüğünü göstermektedir. Van’da dört Amerikalı misyoner ve üç yerel yetkili görev yapar; tek bir kilisede yirmi bir kişiye hizmet verilir; yetmiş bir üyeli bir eğitim ağı aktif olarak çalışır durumdadır. “İki ABD’li” ve “altı yerel” misyonerin

²⁸⁴ PABCFM, Reel 680, No: 80, 89.

²⁸⁵ PABCFM, Reel 680, No: 105, 107.

görev yaptığı Bitlis'teki kiliseye on bir kişi katılır ve böylece toplam üye sayısı yüz elli ikiye yükselir. Bitlis'te üç yüz elli kayıtlı Protestan ve yüz seksen bir eğitim gören kişi bulunmakta, özellikle yatılı kız okulunda kayda değer bir öğrenci sayısı mevcuttur. Dış istasyonlarda da çok sayıda eğitim ve vaaz faaliyeti yürütülmektedir. Bunlar arasında Aghagh (73 öğrencili Sebt okulu ve 35 öğrencili gündüz okulu), Moosh (66), Kooltig (50), Havadorik (55) ve Agantz (17) bulunmaktadır ve bu dış istasyonların hepsi önemli öğrenci kayıtları ve düzenli dinî faaliyetleriyle dikkat çekmektedir. Yetişkin eğitimi ayrıca Yonjaloo, Tookh ve Mogonk gibi yerlerde de devam etmektedir. Bitlis istasyonunda “dört yüz doksan beş” birimden fazla maddi katkıda bulunulmuş; Agantz, Aghagh, Kooltig, Muş ve Yonjaloo gibi daha küçük kasabalar maaş, eğitim ve hayır işlerinde sürekli olarak katkı sağlamıştır. Aghagh (115), Havadorik (150) ve Bitlis (210) gibi yerlerde pazar ayinlerine katılım önemli ölçüde yüksek olsa da çevre istasyonlarda bu ayinlere ortalama katılım genellikle on ıla otuz kişi arasında değişiklik gösterir. Bu belgeler, 1878'e gelindiğinde Bitlis ve Van bölgesindeki misyonun hem kurumsallaştığını hem de geniş çapta benimsendiğini, eğitim, dini faaliyetler ve toplumsal katılım alanlarında kapsamlı büyüme ve yerleşme çabalarının devam ettiğini göstermektedir.²⁸⁶

Van ve Bitlis istasyonları ile 21 dış istasyonun 1879 yılındaki tablosu, Amerikan Board'un bölgedeki kurumsal varlığını, eğitim ve din hizmetlerindeki genel etkinliğini ortaya koymaktadır. Van istasyonunda altı ABD'li misyoner ve dört yerel personelin görev yaptığı kaydedilmiştir; yıl boyunca altı yeni üye kabul edilmiş ve yirmi beş kişilik bir cemaat faaliyetlerine devam etmiştir. Buna karşılık Bitlis İstasyonu on dört yeni üye kabul ederek toplam üye sayısını yüz yetmişe çıkarır ve dört Amerikalı ve yedi yerli çalışandan oluşan bir ekip tarafından desteklenir. Bitlis Sebt Okulu, ikiyüz katılımcısı, ortalama iki yüz yirmi pazar ayini katılımı ve yüz elli beş üyeli eğitim kurumları, istasyonun din ve eğitim merkezi olarak işlev görmeye devam ettiğini göstermektedir. Havadorik iki yüz kırk üç kayıtlı Protestan, kırk yedi aktif üye ve kırk bir öğrenci ile dış istasyonlar arasında öne çıkmaktadır. Aghagh (45 öğrenci), Yonjaloo (37 öğrenci), Moosh (66 öğrenci), Kooltig (49 öğrenci) ve Mogonk (46 öğrenci) gibi diğer istasyonlar da eğitim faaliyetleri yürütülmektedir. Çok sayıda kurum, yetişkin eğitimi hem erkek hem de kız öğrenciler için karma eğitimle

²⁸⁶ PABCFM, Reel 680, No: 129, 130.

bütünleştirmiştir. Agantz, Havadorik, Kooltig, Yonjaloo ve Sheghvanshegh gibi dış istasyonlar hem eğitim faaliyetlerine hem de genel yardım çabalarına katılmıştır. 1879'da Bitlis'te toplam dört yüz doksan iki mali destek toplanmıştır. Bazı dış istasyonlar yalnızca eğitim programları sunarken (Garmen ve Ghemlick gibi), cemaat yapısını sürdüren istasyonların sayısı da artmıştır. Bu tablo, 1879'a gelindiğinde misyonun yapısal boyutlarını ve sosyo-kültürel işlevini cemaat temelli bir varlık olarak yapılandırıldığını; böylece yerel bağlantılarını güçlendirirken Board'un kurumsal otoritesini de artırdığını göstermektedir.²⁸⁷

3.1.3. 1880-1890 Yılları Arasında Bitlis İstasyonu

Van ve Bitlis istasyonlarının 1880 yılına ait yıllık tablo görünümü, en az 21 dış istasyonla birlikte, Amerikan Board'un açtığı eğitim ve din kurumları üzerinden bölgede faaliyetlerini devam ettirdiğini göstermektedir. "Altı ABD'li" ve "üç yerel çalışan" tarafından yönetilen Van istasyonu, yıl boyunca iki yeni üye kabul eder ve yirmi yedi kişilik bir cemaatle faaliyet gösterir. "Dört" ABD'li ve "dokuz yerli personelden" oluşan Bitlis, "yüz seksen üç" kişilik cemaati ve ortalama "iki yüz yirmi beş" kişilik pazar ayin katılımıyla bölgenin merkez istasyonu olmaya devam eder. Bitlis'teki Sebt okuluna iki yüz on öğrenci kayıtlıdır. Benzer bir yapı, dış istasyonlarda da görülür. Özellikle Aghagh, yüz kişilik cemaati ve yetmiş öğrenciden oluşan Sebt okuluyla öne çıkarken, Havadorig beş yeni üyesi, elli yedi kişilik cemaati ve yüz elli kişilik Pazar ayini katılımıyla dikkat çeker. Ayrıca, Muş (37), Magonk (30), Kooltig (25) ve Dsang (30) gibi dış istasyonlar da önemli bir cemaat katılımıyla faaliyet gösterir. Bazı küçük istasyonlarda, cemaat sayısının nispeten düşük olmasına rağmen (örneğin Gop, Sinemerg, Tadvan), vaaz ve eğitim faaliyetleri düzenli olarak sürdürülür. Genel tablo, 1880 itibarıyla istasyonun, dini kimlik ve eğitimin birlikte yayıldığı bir bölgede misyonerlik modelini benimsediğini hem merkezi hem de çevresindeki dış istasyonlarda kurumsal varlığını sürdürdüğünü ve yerel halkla kalıcı ilişkiler geliştirdiğini göstermektedir.²⁸⁸

²⁸⁷ PABCFM, Reel 680, No: 152, 155.

²⁸⁸ PABCFM, Reel 685, No: 117,118.

1880 yılında Van ve Bitlis istasyonlarından gelen yerel cemmaate, mali bağışlara ve eğitim faaliyetlerine dair istatistikler ile yirmi bir dış istasyon, Amerikan Board'un bölgedeki kurumsal yapısını güçlendirdiğini ve yerel halkla bağlarını yoğunlaştırdığını göstermektedir. Van istasyonunda altmış sekiz kayıtlı Protestan, seksen öğrenciyi (20'si yatılı) içeren bir eğitim yapısı ve otuz iki birimlik mali katkı bulunurken, yüz doksan iki erkek vergi mükellefi ve üçyüz yetmiş kayıtlı Protestan ile Bitlis, bölgedeki en büyük istasyondur. Bitlis'te eğitim faaliyetlerine yüz yetmiş dokuz öğrenci katılırken, yüz doksan iki birimlik bağış katkısı, yüz iki birimlik eğitim desteği ve yüz kırk genel yardım bağışıyla bölge halkının faaliyetlere katıldığı raporarlarda vurgulanır. Havadorik, iki yüz kırk beş Protestan, otuz öğrenciye yönelik eğitim faaliyetleri ve toplam yüz elli dört kişilik bağış katkısı ile dış istasyonlar arasında öne çıkmaktadır. Dsang, altmış beş öğrenciyle eğitim faaliyetlerinin en yoğun olduğu dış istasyondur. Aghagh (40 öğrenci), Yonjaloo (37 öğrenci), Mogonk (34), Sheghaoob (30 öğrenci) ve Kooltig (29 öğrenci) gibi diğer dış istasyonlar da eğitim altyapısına sahiptir. Dış istasyonların çoğunda kız ve erkek öğrenciler birlikte eğitim görmektedir ve bazı yerlerde (örneğin Sinemerg, Gop) eğitim faaliyetleri sadece çok küçük gruplara yönelik devam etmektedir. Pirkhoos, Dsang, Havadorik, Yonjaloo ve Aghagh gibi istasyonlardan gelen mali bağışlar dikkat çekicidir ve Amerikan Board'un desteğinin bölgenin en küçük yerleşim birimleri düzeyinde de devam ettiğini göstermektedir. Buna karşılık, birkaç istasyonda (Ant, Taghavank, Bashkale) yalnızca yerel cemaatin (civil head) katılımı gibi veriler belgelenmiştir. Eğitim ve mali faaliyetlere ilişkin herhangi bir rapor bulunmamaktadır.²⁸⁹ Bu veriler, 1880 yılına kadar misyonun Van ve Bitlis'teki yerleşim birimleriyle din, eğitim ve sosyo-ekonomik ilişkiler adı altında istikrarlı bir çerçeve oluşturma çabası içerisinde olduğu ortaya koymaktadır.

Van ve Bitlis istasyonları ile ondört dış istasyonun 1881 yılına ait tablosu, Amerikan Board'un bölgedeki faaliyetleri, yerel personele dayalı bir organizasyon yapısının kurulmaya başladığını göstermektedir. Van istasyonunda "iki ABD'li" ve "dört yerel personel" hizmet verirken, bir kilise yirmi dokuz kişiden oluşan cemaate düzenli olarak vaaz vermektedir. Raporda, altmış kişilik sabah ayinleri düzenlendiği ve kırk öğrencinin bulunduğu bir Sebt okulu olduğu belirtilmektedir. Bitlis, "dört

²⁸⁹ PABCFM, Reel 685, No: 120,121.

Amerikalı” ve “dokuz yerel personelin” desteğiyle “yüz seksen beş” kişilik önemli bir cemaate hizmet vererek, iki yüz otuz kişinin katıldığı Pazar ayinleri ve yüz yirmi öğrencinin kayıtlı olduğu bir Sebt okulu ile bölgede Amerikan Board’un en yoğun faaliyet alanı olamaya devam eder. Dış istasyonlarda vaaz faaliyetlerine katılım ve bağış faaliyetleri yüksektir. Aghagh dış istasyonu, vaaz faaliyetlerine katılımda üç yeni üye dahil olmak üzere toplam yirmi üyeye ulaşmıştır ve altmış öğrencili bir Sebt okulu ile katılımın yüksek olduğu bir eğitim merkezi haline gelmiştir. Havadorik, elli yedi kişilik cemaat için Pazar ayinleri düzenlemekte ve iki yüz on öğrencinin katıldığı bir Sebt okuluna ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca, Mogonk (120), Shekhaghoob (40), Gand (30) ve Derkevank (30) gibi dış istasyonlar vaazlara katılım açısından en aktif yerler arasında yer alırken, Dsughog gibi daha küçük yerleşim yerlerinde bile Sebt okulları bulunmaktadır.²⁹⁰ Bu durum, bölge halkının faaliyetlere katılımının yayıldığını göstermektedir. Eğitim faaliyetleri, en az bir eğitmenle neredeyse her istasyonda yürütülmektedir ve Sebt okulları ile vaaz mekanları sistematik bir şekilde yönetilmektedir. Genel olarak, bu istatistikler, 1881 yılına kadar Amerikan Board’un Doğu Anadolu’daki faaliyetlerinin hem istasyon merkezlerinde hem de Bitlis’in dış istasyonları düzeyinde kurumsallaştığını ve bu faaliyetlerinin boyutunun yerel personel ile genişlediğini göstermektedir.

1881 yılındaki Van ve Bitlis İstasyonlarının mali verileri, 14 dış istasyonla birlikte, Amerikan Board’un bölgedeki kurumsal bütünlüğünü sürdürmek için bağış konusunu önemseyişini gösterir niteliktedir. Van istasyonu, “altmış sekiz kayıtlı Protestan”, seksen öğrencili bir eğitim sistemi (20’si yatılı) ve toplam kırk yedi kişinin sağladığı mali katkı ile kurumsal yapısını güçlendirmeye devam eder. Bitlis ise yüz doksan iki kayıtlı Protestan, yüzdoksan yedi öğrenci kapasiteli okul ve toplam dört yüz otuz dört kişinin mali desteği ile bölgedeki merkezi varlığını sürdürür. Aghagh (100 Protestan, 40 öğrenci), Trokh (Turikh) (65 öğrenci), Derkevank (245 Protestan, 30 öğrenci) ve Yonjaloo (27 Protestan, 37 öğrenci) dış istasyonlar arasında topladıkları cemaat, eğitim faaliyetleri ve mali katkılarıyla dikkat çekmektedir. Özellikle Derkevank, toplam yüz elli dört kişilik bağışçısıyla en önemli desteği sağlayan dış istasyondur. Eğitimde karma sınıflar yaygındır ve birçok kurum kız ve erkeklerin birlikte eğitim almasını sağlar. Örneğin, “Kartoor (34 öğrenci), Moosh (29), Pirkhoos

²⁹⁰ PABCFM, Reel 685, No: 147,148.

(15), Gand (22) ve Mogonk (30)” gibi köylerde önemli sayıda öğrenci bulunmaktadır. Ayrıca, daha küçük cemaatlara hizmet veren Shekhaghoob, Khuntsorkin, Dsughog ve Havadorik gibi dış istasyonlar da faaliyetlerini sürdürmektedir.²⁹¹ Dış istasyonların eğitim hizmetlerinin yanı sıra genel destek ve mali bağış sağlaması, bölge halkının Amerikan Board’un faaliyetlerine ekonomik düzeyde desteğini de yansıtmaktadır.

1882, 1883, 1884 yıllarına ait arşiv verilerinin kaynağından tam olarak okunamamasına rağmen 1885 yılına ait veriler aradaki üç yıl hakkında genel bir bakış açısı yaratmaya yeterlidir.

1885 yılında Bitlis istasyonu ve 18 dış istasyondan elde edilen yıllık veriler, Amerikan Board’un bölgedeki Protestan topluluklar üzerindeki kurumsal etkisinin devam ettiğini göstermektedir. “Dört yüz altmış kayıtlı Protestana” ev sahipliği yapan ve iki yüz altmış yedi öğrenci kapasiteli (bir lise, bir kız yatılı okulu ve sekiz gündüz okulu dahil) Bitlis İstasyonu, merkez istasyon olarak işlev görmektedir. Raporlarda belirtilen toplam sekiz yüz yirmi dört birimlik mali katkı (196’sı maaşlar, 390’ı eğitim ve 238’i genel yardım için), istasyon kurumlarının kapasitesinin arttığını göstermektedir. İstasyonun on ilahiyat öğrencisi ve iki yetişkin stajyeri mevcuttur. Koultig (70 öğrenci), Dsughag (60), Papshen (39), Toukh (29) ve Mogonk (36) gibi dış istasyonlarda öğrencilerin ve yetişkinlerin eğitim faaliyetlerine katılım düzeyi yüksektir. Bu dış istasyonlar, eğitim düzeyi ve mali yardımlar alanında süreklilik gösteren bir yapı sergilemiştir. Toukh’un seksen sekiz birimlik genel yardım katkısı, bölge halkının mali sorumluluğu da üstlendiğini göstermektedir. Havadorik, Aghagh ve Moosh gibi daha büyük dış istasyonlar, Protestan cematları ve eğitim faaliyetleri ile öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Pirkhoos, Shekhoub, Yonjaloo ve Derkevank gibi dış istasyonlarda yetişkinlerin eğitim faaliyetlerine katılımı, Board’un yalnızca cemaat içindeki çocuklara değil farklı yaş gruplarına da hizmet sunduğunu göstermektedir. Birkaç küçük dış istasyonda (örneğin: Sinemerg, Tadvan, Hant) nüfusun az olmasına rağmen eğitim faaliyetlerinin devam etmesi, Board’un kurumsallaşması açısından tüm bölgeye ulaşma hedefini göstermektedir.²⁹² 1885 Bitlis istasyonu istatistikleri, Amerikan Board’un bir istasyon ağı aracılığıyla bölgede toplumsal dönüşümü kademeli bir şekilde gerçekleştirme sürecine örnek teşkil etmektedir.

²⁹¹ PABCFM, Reel 685, No: 138, 139.

²⁹² PABCFM, Reel 685, No: 245.

Aynı “Reel”de bulunan 1885 yılına ait yıllık özet tablosu, Bitlis istasyonu ve 18 dış istasyon hakkında bilgi aktarmaya devam eder. Bitlis istasyonunda, “dört ABD’li” misyoner ve “on üç yerli çalışan” (bir rahip, bir vaiz ve 11 öğretmen) görev yapmaktadır. İstasyon, yüz altmış dokuz üyeye sahip ve ortalama üç yüz kişilik cemaati bulunan bir kiliseyi, iki vaaz mekanını ve yüz kırk öğrenciye hizmet veren iki Pazar okulunu yönetmektedir. Belgede, yıl boyunca yedi kişinin Hristiyanlığa geçtiği ve cemaatten bir kişinin öldüğü aktarılmaktadır. Bu yıla ait çalışanlara ilişkin belirli veriler mevcut değildir ancak dış istasyonlar, “on üç yerli personel” (1 papaz, 1 vaiz, 11 öğretmen) tarafından idare edildiği belirtilmektedir. Bu istasyonlar, “bir kilise”, “on beş vaaz mekânı”, altı Pazar okulu ve üç yüz beş öğrenciden oluşan bir din eğitimi yapısını kapsamakta ve yaklaşık beş yüz yetmiş altı kişinin katıldığı dini faaliyetleri yürütmektedir. Bu bölgelerdeki altmış beş üye, dış istasyonlarda da ABD’li misyonerler olmadan etkin bir şekilde faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiş sürekli din ve eğitimi yayma faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁹³

1886 yılına ait yıllık özet tablosu, Amerikan Board’a bağlı Bitlis istasyonu ve 18 dış istasyonunun kurumsal, mali ve eğitim faaliyetlerinin daha da geliştiğini göstermektedir. Bitlis’in merkezinde iki yüz yetmiş üç erkek, dört yüz yetmiş beş Protestan ve yüz seksen yedi kayıtlı vergi mükellefi bulunmaktaydı. Ayrıca bin üç yüz yirmi dolar toplumsal katkı, on dokuz bin on altı dolar papaz maaşı, on bin yüz dolar eğitim gideri ve bin beş yüz dolar genel hayır işleri için mali destek sağlanmıştır. Eğitim alanında, bir lisede yüz on öğrenci, bir kız yatılı okulunda yüz on öğrenci ve altı ilkokulda yüz seksen beş öğrenci (125 erkek ve 60 kız) bulunmaktadır. İstasyonda, yedi yüz elli altı erkek, beş yüz yirmi bir vergi mükellefi ve bin iki yüz seksen dokuz Protestan bulunmaktadır. Papaz maaşlarına ayrılan toplam tutar yirmi beş bin yüz doksan birim, okul harcamaları elli bin üç yüz otuz beş birim ve hayırsever bağışlar yetmiş bin yetmiş birim olarak kayda geçmiştir. Eğitim konusunda ise 21 ilkokul, 1 lise, 1 kız yatılı okulu faaliyet göstermekte, toplam altı yüz yetmiş öğrenci (491 erkek ve 179 kız) eğitim görmekte ve elli iki kişi eğitim faaliyetlerinde görev almaktadır. Bu istatistikler, toplam beş yüz iki kişinin aktif olarak eğitimle uğraştığını ortaya

²⁹³ PABCFM, Reel 685, No: 251.

koymaktadır. Bitlis merkez ve 18 dış istasyonuna ait kapsamlı veriler, misyonun coğrafi etkisini daha da netleştirmektedir.²⁹⁴

1886 tarihine ait Yıllık Tablo Görünümü özeti ise şu şekildedir. Bitlis İstasyonunda “bir ABD’li erkek misyoner, üç ABD’li kadın misyoner, bir papaz, bir vaiz, 2 eğitmen ve 2 yerli yardımcı” olmak üzere toplam on kişi istihdam edilmektedir. Dini hizmetler açısından bir kilise, iki vaaz yeri, iki Pazar okulu”, ortalama üç yüz kişilik bir cemaat ve yüz kırk öğrencisi olan bir Pazar okulu bulunmaktadır. Üyelik kayıtlarına göre toplam yüz yetmiş dokuz kişiden oluşan cemaat, yüz altmış kadın üyeden oluşmaktadır. Bitlis istasyonuna bağlı 18 dış istasyon da dahil olmak üzere, personel toplamda dört Amerikalı misyoner ve yirmi üç yerli yardımcından oluşmakta; bu yapı, istasyonun geniş bir coğrafi bölgede faaliyet göstermesinin temelini oluşturmaktadır. On dokuz vaaz mekânı, yedi pazar okulu ile ortalama dokuz yüz yetmiş üç kişilik kilise katılımı ve üç yüz elli dokuz pazar okulu öğrencisi bulunmaktadır.²⁹⁵ Dini yaşamın ve eğitim faaliyetlerinin sürekliliği, istasyonun hem dinî hem de sosyal değişim açısından önemli bir merkez olarak hizmet verdiğini göstermektedir. Bu istatistikler göz önüne alındığında, Bitlis İstasyonu 1886 yılında hem bölgede hem de Amerika Board merkeziyle sistematik çalışan kurumsal bir misyonerlik yapısı olarak ortaya çıkmaktadır.

1887 Doğu Türkiye Misyonu Özet Raporu’nda ayrıntılı olarak anlatılan Bitlis İstasyonunun faaliyetleri, dini hizmetler ve eğitim dahil olmak üzere birçok alanı kapsamakta ve istasyonun çok katmanlı misyonerlik yapısını ortaya koymaktadır. Bitlis, on beş dış istasyonla faaliyet göstermekte ve bu istasyonda “iki ABD’li erkek misyoner” görev yapmaktadır. Yerel din adamları arasında “ruhban sınıfına mensup” kimse bulunmamakla birlikte “iki yerel vaiz (lisans sahibi)” aktif olarak hizmet vermektedir. Misyonerlik faaliyetleri anlamında istasyonda “iki kadın misyoner eğitmen” ile “dört kadın misyoner, üç kadın İncil öğretmeni, on sekiz erkek ve yedi kadın yerel eğitimci” hizmet vermektedir.²⁹⁶ Dini kurumlar açısından Bitlis’te iki kilise bulunmaktadır ve bunlardan biri kendi kendini idame ettirmektedir. Cemaat toplamda iki yüz yetmiş beş kişi ile aktif olarak faaliyet göstermektedir ve yıl içinde iki yeni üye katılmasına rağmen cemaatteki ölümler ve ayrılmalar nedeniyle toplam

²⁹⁴ PABCFM, Reel 685, No: 273.

²⁹⁵ PABCFM, Reel 685, No: 275.

²⁹⁶ PABCFM, Reel 685, No: 277.

nüfus değişmemiştir. Kilisenin kurulduğu günden ilgili raporun tarihine kadar toplam üç yüz on bir kişi cemaate katılmıştır. Eğitim konusunda Bitlis'te üniversite bulunmamaktadır ancak istasyona bağlı ortaokulda kırk kız öğrenciye yatılı eğitim verilmektedir. Gündüz okullarında dört yüz altmış erkek ve iki yüz elli beş kız öğrenci kayıtlıdır. Veriler, Bitlis istasyonunun kapsamlı bir eğitim ağı geliştirdiğini ve özellikle kız çocuklarının eğitimine odaklandığını göstermektedir. Sağlık hizmetleri hakkında doğrudan bilgi bulunmamakla birlikte, hayırseverlik olarak sınıflandırılan bölümde “bin yirmi” dolarlık bağış yapıldığı bilgisi verilmektedir.²⁹⁷

31 Aralık 1888 tarihli Doğu Türkiye Misyonu yıllık tablo görünümüne göre, Bitlis istasyonunda ABD'li misyoner kadrosu, iki rahip, iki kadın ve iki destek personeli olmak üzere altı kişiden oluşmaktadır. Yerel personel ise bir papaz, on vaiz ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunan on destek çalışanından oluşmaktadır. Eğitim faaliyetleri, biri erkek (15 öğrenci) ve diğeri kızlar (40 öğrenci) için olmak üzere iki yatılı kurum ve altı gündüz okulundan oluşmaktadır. Bu kurumlara toplam yüz seksen üç öğrenci kayıtlıdır ve toplam öğrenci sayısı üç yüze ulaşmaktadır. Ayrıca raporlarda iki okul binası olduğu da belirtilmektedir.²⁹⁸ Bu rakam, eğitim faaliyetlerinin hem içerik hem de mekânsal boyutlarda kurumsallaştığını göstermektedir. Dini faaliyetlere ilişkin olarak, Bitlis'te yüz altmış sekiz aktif üyeye sahip bir kilise bulunmaktadır. Yıl boyunca on yeni üye kabul edilmiş ve üç ölüm vakası kaydedilmiştir. Kuruluşundan bu yana, yüz seksen dokuz kişi bu kilise aracılığıyla cemaate katılmıştır. Bu rakamlar, istasyonun dini alanda istikrarlı olduğunu ve topluluğun bu faaliyetlere aktif katılımını göstermektedir. Mali katkı istatistikleri yıl bazında bulunmamakla birlikte, istasyonun insan kaynakları ve eğitim altyapısı göz önüne alındığında, bir dereceye kadar yerel katkıların devam ettiği sonucuna varılabilir. Belgede, Bitlis İstasyonuyla birlikte belirtilen 15 dış istasyon şu şekildedir: “Aghagh, Derkevank, Dsaghag, Hant, Havadorig, Hundsorkin, Kultig, Mogonk, Moosh, Papsheen, Pirkhoos, Sheghagoob, Toogh, Yonjaloo ve Leez.”²⁹⁹ Bu dış istasyonlar, merkezle bağlantılı din, eğitim ve hayırseverlik faaliyetlerinin kırsal bölgelere de yayıldığını göstererek Bitlis'in bölgesel bir misyon merkezi olarak gelişimini ortaya koymaktadır.

²⁹⁷ PABCFM, Reel 685, No: 277.

²⁹⁸ PABCFM, Reel 685, No: 296.

²⁹⁹ PABCFM, Reel 685, No: 296.

1889 yılına gelindiğinde, Amerikan Board'un Bitlis İstasyonu, 16 dış istasyonu ile toplamda kırk bir ABD'li ve yerli personelden oluşan istasyon kadrosuna sahiptir. Dini faaliyetler bölgede on yedi farklı mekânda yapılmaktadır ve haftalık ortalama katılımcı sayısı bin yüz kırk beş kişiye ulaşmıştır. Sebt okulu üye sayısı dört yüzlere ulaşarak Protestan eğitime olan ilginin arttığını gösterir niteliktedir. İstasyon, iki yüz otuz altı üyeli iki kiliseyi yönetmektedir ve bu üyelerin seksen üçü kadındır. Eğitim faaliyetleri özellikle dikkat çekicidir. Erkekler için yedi yatılı okul/lise ile kızlar için bir okulda toplam 123 öğrenci kayıtlıken, 24 genel okulda 826 çocuk (610 erkek ve 216 kız) ve 78 yetişkin eğitim görmektedir. Böylece istasyonda toplam 1.027 kişi eğitim almakta ve Amerikan Board'un etkisi altına girmektedir. Ayrıca, yerel destekçilerden gelen bağışlar, yaklaşık beşyüz elli dolar tutarındadır.³⁰⁰

3.1.4. 1890-1900 Yılları Arasında Bitlis İstasyonu

1890 yılına gelindiğinde Bitlis İstasyonuna bağlı dış istasyonlar şu şekildedir. "Aghagh, Derkevank, Dshhag, Hant, Havadorik, Hundsorkin, Kooltig, Leez, Mogonk, Moosh, Perkhoos, Papsheen, Sak, Sheghaoob, Tookh, Tsogonk, Yonjaloo, Tadvan."³⁰¹ İstasyon Doğu Türkiye Misyonu bölgesinde etkisini önemli ölçüde genişletmiştir. Personel sayısı sekiz ABD'li misyoner ile rahipler, vaizler, öğretmenler ve yerli yardımcılar dahil otuz dokuz kişidir. Vaaz mekanlarının sayısı yirmiye kadar yükselmiştir. Haftalık dinî faaliyetlere katılan ortalama cemaat sayısının bin iki yüzü aşması ise geniş bir coğrafi bölgeye yayılan bu faaliyetlere yoğun bir toplumsal katılım olduğuna işaret etmektedir. Dini faaliyetler, seksen dokuzu kadın olmak üzere iki yüz altmış üyeye sahip iki kilisede gerçekleşmektedir. Yıl boyunca yirmi altı yeni üye kiliseye katılır ve istasyonun kurulduğu günden rapor tarihine kadar toplam üye sayısı yaklaşık üç yüze ulaşır. İki yatılı okul ve lise, yüz erkek ve kırk dört kız olmak üzere yüz kırk dört öğrenciye eğitim verirken, yirmi yedi okulda yedi yüz doksan iki öğrenci ve kırk iki yetişkin eğitim görmektedir. Mali veriler, yerel katılım ve yatırımların arttığını göstermektedir. Amerikan Board bu yıl istasyon için vaazlar, okulların

³⁰⁰ PABCFM, Reel 694, No: 28.

³⁰¹ PABCFM, Reel 694, No: 58.

bakımı, misyon yardımı ve çeşitli harcama kalemlerinde on bin dolardan fazla bir bütçe ayırmıştır.³⁰²

1891’de, Amerikan Board’un Bitlis İstasyonu, sekiz ABD’li misyoner ve otuz dokuz yerli yardımcı olmak üzere toplam kırk sekiz kişi ve on altı dış istasyon aracılığıyla misyonerlik faaliyetlerini sürdürmektedir. Vaaz mekânlarının sayısında düşme olmasına rağmen, ortalama dokuz yüz yirmi sekiz kişilik cemaat katılımı, dinî faaliyetlerin düzenli biçimde devam ettiğini göstermektedir. İstasyon, ortalama üç yüz üyeli iki kiliseye sahiptir ve o yıl kiliseye on üç yeni üye eklenmiştir. Eğitim faaliyetleri kapsamında istasyon, yüz erkek ve kırk beş kız öğrencinin kayıtlı olduğu karma eğitim programlarına devam ederken, toplam “yirmi iki” okul, yetişkinlerde de dahil olmak üzere “yedi yüz altmış dört” öğrenciye eğitim vermiştir.³⁰³

1892 yılında Bitlis İstasyonu, yirmi dış istasyon aracılığıyla faaliyetlerini genişletmiştir. Bu dış istasyonlar şu şekildedir; “Aghagh, Derkevank, Dshhag, Hant, Havadorik, Kartsor, Kooltig, Hundsorkin, Leez, Mogonk, Moosh, Papsheen, Perkhoos, Sak, Senemerik, Sheghaoob, Shekhaghoub, Tadvan, Toukh ve Tsorgounk, Yonjaloo.”³⁰⁴ İstasyon “sekiz ABD’li misyoner” ve “otuz dokuz yerli yardımcidan” oluşan, papaz, vaiz, eğitimci ve diğer yardımcılardan yer aldığı bir ekip tarafından yürütülür. Vaazlar on sekiz farklı mekânda verilir ve bu vaazlara ortalama bin doksan beş kişi katılır. İstasyonda iki yüz doksan beş kişi Sebt okuluna devam eder. İstasyonun iki kilisesi yaklaşık üç yüz üyeye sahiptir, bunların doksan yedisi kadındır ve istasyonun kurulduğu günden bu yana toplam üç yüz on üç kişi kiliseye kabul edilmiştir. Eğitim faaliyetleri bu sene de önemli yer kaplamaktadır. Bölgede bir erkek yatılı okulu (35 öğrenci), bir kız yatılı okulu (40 öğrenci) ve yirmi yedi ortak okul, toplam bin yüz yedi kişiye hizmet vermektedir. Yerel bağışlar toplam bin yüz doksan beş dolar olarak kayda geçmiş ve bu bağışların büyük bir kısmı vaaz ve eğitime ayrılmıştır.³⁰⁵

Bitlis İstasyonu, 1893 yılına kadar 21 dış istasyona ulaşmış ve böylece Amerikan Board’un misyonerlik faaliyetlerini bölge geneline yaymıştır. İstasyonda “sekiz ABD’li misyoner” (rahip ve kadın yardımcılar) ve “otuz dokuz yerli personel”

³⁰² PABCFM, Reel 694, No: 72.

³⁰³ PABCFM, Reel 694, No: 102.

³⁰⁴ PABCFM, Reel 694, No: 116.

³⁰⁵ PABCFM, Reel 694, No: 122.

(1 rahip, 4 vaiz, 31 öğretmen ve 3 yardımcı) görev yapmakta ve istasyondaki faaliyetler on sekiz aktif vaaz mekânını”nda yürütülmektedir. Dinî faaliyetler, ortalama bin kişilik cemaat, üç yüz üyeli Sebt okulu ve toplam bin üç yüz yetmiş yedi Protestandan oluşan daha geniş bir topluluk çerçevesinde şekillenmektedir. İstasyon, iki yüz elli üye ve doksan yedi kadın üyenin bulunduğu iki kiliseye sahiptir. Bu sene, üç yeni üye kiliseye katılmıştır. Eğitim faaliyetleri, otuz beş ve kırk öğrencilik kapasiteleriyle bir erkek ve bir kız yatılı okulu ile desteklenmekte; ayrıca yirmi yedi okulda toplam bin yüz yedi öğrenciye (660 erkek, 340 kız ve 32 yetişkin) eğitim verilmektedir. Çoğunlukla din ve eğitim faaliyetlerini destekleyen yerel bağışların toplam tutarı “bin yüz yirmi beş” dolar olarak gerçekleşir.³⁰⁶

1894’te Bitlis istasyonu, Amerikan Board bünyesinde, yirmi iki dış istasyon ile faaliyet göstermektedir. 1894 yılında dış istasyonlar şu şekildedir; “Aghagh, Derkevank, Dshhag, Hant, Havadorik, Kartsor, Kooltig, Hundsorkin, Leez, Mogonk, Moosh, Papsheen, Perkhoos, Sak, Senemerik, Sheghaoob, Shemeram, Shekhaghoub, Tadvan, Youkh, Tsorgounkve Yonjalı.”³⁰⁷ Otuz iki yerli yardımcı (2 papaz, 5 vaiz, 24 öğretmen ve 3 yardımcı dahil) ile istasyon, “sekiz ABD’li personel” (papazlar, eşleri ve diğer kadın yardımcıları dahil) tarafından yönetilir. Dinî faaliyetler, haftalık ortalama bin iki yüz kişilik cemaat katılımı ile bin beş yüz kişiden oluşan cemaat mensubuna hizmet veren 13 vaaz mekânında gerçekleştirilmektedir. Sebt Okulunda yüz seksen katılımcı mevcuttur ve iki kilisede toplam iki yüz yetmiş yedi üye kaydedilmiştir. Bunların yaklaşık yüz yirmisi kadındır ve yıl boyunca on beş yeni üye kabul edilmiştir. Kuruluşundan bu yana, kilise üye sayısı üç yüz otuz dörde yükselmiştir. Bitlis’te bir erkek yatılı okulu (33 öğrenci), bir kız okulu (35 öğrenci) ve on dokuz okul bulunmaktadır, böylece altı yüz dört erkek, iki yüz altmış iki kız ve dokuz yetişkin öğrenci olmak üzere toplam dokuz yüz kırk iki kişi eğitim görmektedir. Mali açıdan, yerel bağışlar altı yüz elli iki dolar, vaazlar için on iki bin sekiz yüz seksen dolar, bina ve onarımlar için otuz dolar, eğitim için iki yüz seksen dokuz dolar ve diğer ihtiyaçlar için iki yüz dokuz dolar olarak gerçekleştirilmiştir. Ekstra üç yüz dolarlık yönetim kurulu ödeneği de dikkat çekicidir.³⁰⁸

³⁰⁶ PABCFM, Reel 694, No: 140.

³⁰⁷ PABCFM, Reel 694, No: 155.

³⁰⁸ PABCFM, Reel 694, No: 151.

1897 yılında Bitlis istasyonu, yirmi bir dış istasyon ile faaliyet göstermektedir. Misyonerler, “iki ABD’li rahip, 2 bekar kadın ve 1 eş” olmak üzere toplam 5 kişiden oluşmaktadır. Atanmış misyonerlerle çalışan önemli bir yerli yardımcı grubu mevcuttur. Bu grup iki rahip, beş rahip olmayan vaiz, on sekiz erkek öğretmen, altı kadın öğretmen ve üç diğer yerli yardımcı olmak üzere toplam otuz dört kişilik bir kadrodan oluşmaktadır.³⁰⁹ Dini alanda, istasyon on üç yerde düzenli vaaz faaliyetleri yürüten iki kiliseyi yönetmektedir. Bu kiliselere on beş yeni üye dahil olmuştur. Kilise faaliyetleri, ortalama bin iki yüz katılımcı ve iki pazar okulunda yüz seksen öğrenci ile yürütülmektedir. Eğitim faaliyetleri kapsamında bir ilahiyat okulu ve iki yatılı/lise okulu kurulmuştur. Bu kurumlarda otuz üç erkek ve yirmi beş kız öğrenci eğitim görmektedir. Bunun yanında genel okullar, misyonun eğitim kapsamını genişleterek toplam dokuzyüz kırkiki öğrenciye hizmet vermektedir. Mali açıdan bakıldığında, istasyonun faaliyetlerine bölge halkının bağışları toplamı “altı yüz elli iki” dolar olarak kayda geçmiştir.³¹⁰

1898 yılında Bitlis istasyonu, yirmi bir dış istasyonunda faaliyetlerini sürdürerek eğitim ve din altyapısını güçlendirmiştir. Misyoner ekibi, “iki rahip, üç bekar kadın ve üç misyoner eşi” olmak üzere sekiz ABD’liden oluşur. Amerikan Board’un misyon sahasında kadın temsili artmıştır. Yerli personel, iki rahip, beş rahip olmayan vaiz ve on iki erkek ile on iki kadın öğretmenden oluşan 34 yardımcından oluşmaktadır. Dini faaliyetler on üç vaaz mekânında devam eder ve bölgedeki iki kilise, önceki yılın rakamlarına paralel olarak iki yüz yetmiş yedi cemaat üyesine hizmet verir. Kilise üyelerinin sayısı bin dört yüz kırk sekiz ile sabit kalırken, kiliseye ortalama katılım bin yüz otuz beş olarak gerçekleşmiştir. İstasyondaki toplam öğrenci sayısı ise dokuz yüz otuz üç dür.³¹¹ Mali açıdan, bölge halkının bağışları “dokuz yüz yetmiş altı dolara” yükselerek 1897’ye göre neredeyse %50’lik artış göstermiştir. Bu artış, özellikle din ve eğitim alanlarında istasyonun faaliyetlerine yönelik bağlılığın arttığını göstermektedir. Özetle, 1898 yılı Bitlis İstasyonu için genişleme yılıdır. Bu yıl istasyonun mali kaynaklarının artırılması kayda değer bir gelişmedir.

1899 yılında Bitlis istasyonu, 20 dış istasyon ile faaliyetlerini sürdürmüştür. ABD’li misyonerlerin sayısı “bir rahip, üç bekar kadın ve bir eş” olmak üzere beşe

³⁰⁹ PABCFM, Reel 694, No: 236, 237.

³¹⁰ PABCFM, Reel 694, No: 236, 237.

³¹¹ PABCFM, Reel 694, No: 277.

düşmüş, bu da erkek din adamlarının etkisinin azalırken kadınların katılımının devam ettiğini göstermektedir. Yerli yardımcı personel sayısı öncek, yıla göre önemli ölçüde azalarak otuz dörtten on sekize düşmüştür. Bu ekip üç rahip olmayan vaiz, toplam on beş erkek ile kadın eğitimci ve iki diğer yardımcıdan oluşmaktadır. Bu durum da 1898'deki geniş dağılımın aksine daha yalın ve belki de daha uzmanlaşmış bir yerel personel yapısını göstermektedir. Kilise faaliyetleri açısından Bitlis, iki yerleşik kilise ve düzenli hizmet veren on iki dış istasyon vaaz mekânı ile faaliyetlerini sürdürür. Ortalama kiliseye katılımın bin yüz otuz beşten bin sekiz yüz on dörde yükselmesi, misyonerlik faaliyetlerine katılımın genişlediğini gösterir. Pazar okulu katılımı da artış gösterir ve üç aktif okul dört yüz kırk beş üyeye hizmet eder. Ancak eğitim faaliyetlerinde toplam kayıt sayısında bir düşüş görülür. İki yatılı okul ve lise yirmi erkek ve otuz dört kız öğrenciye eğitim verirken diğer on dokuz okulda dört yüz altı erkek ve üç yüz altı kız öğrenci kayıtlıdır. Mali açıdan, bölge halkının katkıları önemli ölçüde artmıştır. Kilise ve cemaat masrafları için üç bin yedi yüz yirmi bir sterlin (istasyonlara ait harcama kalemleri genellikle dönemin uluslararası geçerliliği yüksek para birimlerinde raporlanmıştır, bu yıl için para biriminde dolardan sterline geçilmiştir) bağış yapılır.³¹²

3.1.5. 1900-1927 Yılları Arasında Bitlis İstasyonu

15 Haziran 1901 tarihli mali belge, Amerikan Board Bitlis istasyonunun 1902 yılına ait işletme giderlerinin ayrıntılı bir analizini sunmaktadır. Misyoner Cole tarafından onaylanan rapor kiliseler, vaaz mekânları, eğitim, yetimhane yardımı, çeşitli giderler ve misyoner maaşları olarak sınıflandırılmıştır. Kilise ve vaaz giderlerini oluşturan ilk kategori kiliseler ve vaaz mekanlarının harcamalarını kapsar. İstasyon merkezi olan Bitlis şehri, kırk iki maaş alan Khachig Vartanian için ayrılmıştır. Geniş Bitlis bölgesi, “Havadorik, Aghagh, Koultig ve Muş” gibi dış istasyonları kapsamaktadır. Bu dış istasyonlarda “Simon Saroyan ve Krikor Stepanion” da aralarında bulunduğu Ermeni din adamları, küçük topluluk bağışlarıyla desteklenen ve yıllık yaklaşık 21-30 arasında değişen maaşlar almaktadır. Rapora göre, eğitime yapılan yatırım ikinci önemli harcama kalemidir. Eğitim faaliyetlerine katkı özellikle

³¹² PABCFM, Reel 694, No: 300, 301.

Bitlis Erkek Lisesi'ne (Bitlis Boy's High School) yapılır. Yerli yardımcılardan oluşan eğitimciler de dahil olmak üzere öğretmenlere maaş tahsis edilir. Öğretmenlere yapılan yardımlar şu şekilde kaydedilmiştir: Simon Sarkisian'a 36 dolar, Johannes Yertatarian'a 24 dolar, yardımcı öğretmenlere 30 dolar ödenmiş ve ayrıca on öğrenciye sembolik maaşlar verilmiştir. Okulun yakıt ve aydınlatma giderleri, bütçenin kayda değer bir kısmını oluşturmuş ve yaklaşık olarak yetmiş dört dolar olarak kaydedilmiştir. Belgenin yetimlere ve dış istasyonlardaki kişilere yönelik destekler kısmında ise yetimlere ve şehir dışından gelenlere yönelik ödemeler, yerel papazlara (örneğin Derkevank, Yonjaloo, Dshhag) yapılan yıllık bağışlar ve Muş gibi dış istasyonlardaki yetimlere yönelik kaynaklardan bahsedilir. Yıllık ödenekler değişkenlik gösterirken, bakıcılar veya yerli yardımcılar için daha az bütçe ayrılmış olduğu görülür. Çeşitli giderler ve işletme giderleri ise onarım, vergi, tıbbi giderler ve posta masraflarını kapsamaktadır. Tahsis edilen ödenekler ise o yıl için şu şekildedir: Onarım ve seyahat gideri altı dolar, posta, tıbbi bakım ve yazlık konut giderleri ise on dört dolardır. Belgede başlıca gider kalemi ise misyonerlerin maaşlarıdır. Misyoner Cole ve eşi R.M. Cole ve çocukları için yaklaşık yüz seksen dokuz dolar, misyoner Ely için "iki yüz iki dolar", misyoner Grace H. Knapp için ise "yüz otuz iki" dolar ayrılmıştır. Toplam ücret harcamaları beş yüz elli beş dolara ulaşarak, tüm genel işletme giderlerinin toplamının iki katını aşar.³¹³

18 Nisan 1902 tarihli bir diğer belge, Amerikan Board bünyesindeki Bitlis İstasyonunun 1903 yılına ait tahmini mali bütçesini kapsar niteliktedir. Bu belgede başlıklandırmalar, bir önceki belgedekinden farklıdır. Evanjelizm ve kilise liderliği kategorisi kapsamında Bitlis şehrinde Khasik Vartanian'ın maaşı 42 dolar olmakla birlikte bunun 13 doları yerel halktan, 24 doları ise Board merkezinden karşılanmaktadır. Havadorik Hohannes Chavarian'ın on sekiz dolar maaşının, on dört doları Board tarafından karşılanmaktadır. Vaaz mekânları ve sorumlu yerli vaizler ise şu şekildedir: "Aghagh: Matteos Begeyan, Khoultig: Armenag Saroyan, Muş: Krikore Stephanian."³¹⁴

Aynı yıl eğitim kategorisinde, Bitlis Erkek Lisesi'nde görev yapan Tavit Efendi ve Simon Sarkisian'a öğretmen olarak ödeme yapılmış, ayrıca Alekian ve Nerses

³¹³ PABCFM, Reel 703, No: 176

³¹⁴ PABCFM, Reel 703, No: 196.

isimli iki yetim öğrenciye bütçeden destek ayrılmıştır. Genel okullar kapsamında ise Bitlis ve çevresindeki dış istasyonlarda görev yapan bazı eğitimciler kayıt altına alınmıştır. Bu çerçevede Bitlis'te Hohannes Veretsian öğretmen olarak yer alırken, dış istasyonlardan Papshen'de Arsen Hugurditchian'ın öğretmenlik yaptığı görülmektedir. Misyoner maaşlarına ilişkin bölümde ise şu bilgiler yer almaktadır: R. M. Cole (bakmakla yükümlü olduğu kişilerle birlikte) 189,75 dolar; Dr. H. L. Underwood, M.D. 132,00 dolar; Bayan Ely (kısmi maaş) 56,00 dolar; Grace C. Knapp (üç ay) 27,33 dolar. Misyonerlerin toplam maaşları 332,03 iken, yerli çalışanların yıllık maaşları "245,48" dir.³¹⁵ Bu tablo, mali kaynakların büyük kısmının yabancı personele tahsis edilmesine rağmen, yerli çalışanların temel faaliyetlere giderek daha fazla dâhil edildiğini göstermektedir. Belgenin, alt kısımda yer alan el yazısı notta, yerli temsilcilerin sol sütunundaki maaş tutarlarının Yönetim Kurulu kayıtlarıyla çapraz kontrol edildiğinin belirtilmesi, istasyonun hesap verebilirlik süreçlerini ve Amerikan Board'un merkeziyle iş birliği desteklenmektedir. Ermeni eğitimciler ve vaizlerin sayısındaki artış, iş gücünün giderek yerelleştiğini ortaya koymaktadır.³¹⁶ İstasyon özellikle genç erkekler, yetimler ve kırsal kesimdeki gençlere odaklanarak eğitim tesislerine sürekli yatırım yapmaktadır. Mali planlamanın sistematikliği, Amerikan Board'un bürokratik titizliğini ve bütçe konusunda ihtiyatlılığını göstermektedir. Yerel katkılar, yönetim kurulu tahsisatları ve özel fonlardan sağlanan maaşlar gibi karma finansman modeli mevcuttur. Karmaşık kentsel ve kırsal örgütlenme sistemi ile karakterize edilen Bitlis, bu genel misyon konseptinin bir örneğidir.

Kurulan Kadın Board'larının (Woman's Board) çalışma faaliyetleri ve öngörülen maliyetleri ile ilgili belgede, 1903 yılı için personel ve maaşlar başlığı altında dört kadın (Bible Woman) kaydedilmiştir. Bu isimler; Bitlis için Selvin, Muş için Takohi, Khoultig için başka bir Takohi ve yine Muş için ismi belirtilmeyen bir personel olarak kayda geçmiştir.³¹⁷ İsmi geçen personeller için maaşlar 4,80 ile 10,54 Osmanlı Lirası arasında değişmektedir, bu da mali kaynakların kısıtlı olmasına rağmen birkaç yerli yardımcıya eğitim ve dini yayma görevlerinin verilmiş olduğunu göstermektedir. Eğitim başlığı altında Bitlis Mount Holyoke Kız Okulu'nda (Bitlis

³¹⁵ PABCFM, Reel 703, No: 196.

³¹⁶ PABCFM, Reel 703, No: 196.

³¹⁷ PABCFM, Reel 703, No: 197.

Mount Holyoke School for Girls) öğretmen olarak Surpouhi Selekian, birinci yardımcı olarak Zimrout ve ikinci yardımcı olarak Helena kayıt altına alınmış fakat orta okul bölüm öğretmenin adı verilmemiştir.³¹⁸ Bu kadınların çalışmaları, genellikle Ermeni ve Kürt kadın ve kız çocuklarının okuryazarlığı, ahlak eğitimi ve ev içi eğitimine odaklanan misyonun temel faaliyetlerini desteklemiştir.

Ayrı bir kalemde otuz yatılı öğrenciye verilen destek 50,00 Osmanlı Lirası olarak gösterilmektedir. İstasyonun kadın kurulu, erkek kuruluyla paralel bir şekilde, okuryazarlık, ev ekonomisi, din öğretimi ve sosyal reformlara önem verir. Bütçede ayrıca yakıt, aydınlatma, hizmet ücretleri ve yatılı öğrencilerle ilgili giderler için kalemler de yer almaktadır. Bu belgenin en dikkat çekici kısmı Muş'ta eskiden kadınlar için vaizlik ve öğretmenlik yapan Sosay adlı kadını anlatan kısımdır. Belgenin altındaki notta şunlar yazmaktadır. Sosay'ın ağır resmi ödemeleri yapamadığı, bunu adaletsizlik olarak nitelendirdiği ve bu durumdan etkilenen istasyonun Kadınlar Kurulu'ndan Sosay'ın masraflarını ödemesini talep ettiği yazmaktadır.³¹⁹ 1903 Bitlis İstasyonu raporundan alınan bu sayfa, Amerikalı kadın misyonerler ile Ermeni kadınların istasyonun din eğitimi ve sosyal yardım faaliyetlerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bitlis Mount Holyoke Kız Okulu, yalnızca bir eğitim kurumu değil, aynı zamanda Board'un ideallerini yansıtan ve şekillendiren sosyal bir yapı olarak öne çıkmaktadır. İdari ve mali raporlarla iç içe aktarılan Sosay'ın hikâyesi ise istasyonun bölgesel koşullardan bağımsız olmadığını göstermek amacıyla belgelenmiştir.

10 Ağustos 1903 tarihli ve 1904 yılına ait mali tahmin belgesinde bütçe kalemleri önceki yıllara benzer bir eğilim sergilemekle birlikte yerli yardımcılarının sayısında ve çeşitli eğitim harcamalarında küçük artışlar görülmektedir. Rapor, iki ana kiliseye ilişkin veriler ile başlamaktadır. Bitlis kilisesi sorumlusu Khachig Vartanian'ın ücreti 42,00 Osmanlı Lirası olarak kaydedilmiş, ayrıca vatandaşlardan 18,00 ve Kurul'dan 24,00 Osmanlı Lirası katkı yapılmıştır. Havadorik kilisesi sorumlusu ise Hohannes Chazariandır. Rapora göre vaaz yerleri ve sorumluları ise şu şekildedir: Aghagh: Matteos Segoyan (toplam maaş 15,16 Osmanlı Lirası), Khoultig: Arsenag Saroyan, Muş: Krikor Stephanian (yetimlere 10,00 Osmanlı Lirası yardım),

³¹⁸ PABCFM, Reel 703, No: 197.

³¹⁹ PABCFM, Reel 703, No: 197.

Shekhaghoub: Mellak Baghdasarian (20,00 Osmanlı Lirası bölge halkının katkıları dahil).³²⁰ Eğitim, istasyonun faaliyetlerinin temel bileşenlerinden biri olmaya devam eder. Açık kurumlardan Bitlis Erkek Lisesi'ne ilişkin bölümde Arakelian Tavit Efendi müdür olarak kaydedilmiş ve maaşı 36 Osmanlı Lirası olarak belirtilmiştir. Simon Sarkisian ve Livone Billoyan ise ikinci ve üçüncü öğretmen olarak kayıt altına alınmıştır. Ayrıca, birçok dış istasyonda ortak okullar faaliyet göstermektedir. Muş, Derkevank, Dshagh, Mogounk ve diğer dış istasyonlarda görev yapan eğitimcilerin maaşları genellikle 4,40 ile 4,80 Osmanlı Lirası arasında değişmektedir. Yatılı öğrencilere, özellikle yetimlere sağlanan yardımların ise 14 Osmanlı Lirası halk tarafından, 12 Osmanlı Lirası ise Board yönetim kurulu tarafından karşılandığı belirtilmiştir. Bununla birlikte mali raporlara göre, posta, seyahat ve malzeme gibi çeşitli giderler toplam 56,10 Osmanlı Lirası tutarındadır. Misyonerlerin maaşları şu şekilde kaydedilmiştir: R. M. Cole 169 Osmanlı Lirası; Dr. H. L. Underwood, M.D. 174,50 Osmanlı Lirası (kira ve çocuk nafakası dâhil); Ely kardeşler için ise 22 Osmanlı Lirası (iki kız kardeş arasında paylaştırılmış tek maaş). Rapordaki kenar boşluğuna el yazısıyla eklenen düzeltme, yerel ve Board katkılarının toplamını 245,46 Osmanlı Lirası olarak yeniden düzenlemiştir. Bu durum istasyonun mali hesap verebilirlik sürecine verilen önemi göstermektedir.³²¹ 1904 yılına ait veriler, Bitlis İstasyonunun gelişmiş bir yapılanma safhasına geçtiğini göstermektedir. Yerli papazlar, eğitimciler ve yetim öğrencilere ayrılan ödenekler, yerel bağışlar ve uluslararası yardımlarla desteklenen bir ağı parçası hâline gelmiştir. Bu durum, yerel kurumların teşvik edilmesiyle stratejik önem kazandığını ortaya koysa da istasyonun hâlâ Amerikalı misyonerlere ve dış mali desteğe bağımlı olduğunu göstermektedir. Bu tarihe geldiğinde Bitlis, American Board'un Doğu Anadolu'daki faaliyetlerinde bölgesel bir merkez işlevi üstlenmiş; Board'un bölgedeki hedefleri ise Ermeni ve Kürt topluluklarının katılımını birleştiren karma bir stratejiyle sürdürülmüştür.

Mary A. C. Ely tarafından 13 Haziran 1903'te imzalanan "Bitlis Kadınlar Kurulu'nun 1904 Yılı Genel Çalışma Tahminleri" başlıklı belge, Amerikan Board'un Bitlis İstasyonu bünyesinde yürütülen kadın misyonerlik çalışmalarının kapsamı, yapısı ve mali planlaması hakkında önemli bilgileri idari detaylandırma ve sosyal

³²⁰ PABCFM, Reel 703, No: 210.

³²¹ PABCFM, Reel 703, No: 210.

taahhütleri içermektedir. Belge istasyonun sosyal yardım faaliyetlerinde yerli yardımcı kadınların rolünü vurgulayan dört yerli İncil kadını için ayrılan ödeneklerle başlar. Bu dört kadının isimleri ve çalıştıkları yerler şu şekildedir: Bitlis- Selvin (4,80 Osmanlı Lirası maaş), Muş- Takohi (7,20 Osmanlı Lirası maaş), Khoulthiq dış istasyonundan Marian (6 Osmanlı Lirası maaş).³²²

Mali raporun önemli bir bölümü Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Mount Holyoke Kadın İlahiyat Okulu'nun eğitim modelinden esinlenerek kurulan Bitlis Mount Holyoke Kız Okulu'na ayrılmıştır. Kurumda görev yapan personel arasında birinci yerli öğretmen Sarsoni Mellekian (15 Osmanlı Lirası), birinci yardımcı Apisag (5 Osmanlı Lirası) ve ikinci yardımcı Zimrout (5 Osmanlı Lirası) yer almaktadır. Ayrıca, yetim kızlar için görev yapan isimsiz iki öğretmene 24 Osmanlı Lirası (yemek dâhil) ödenmiş, ortaokul bölümünde görev yapan personelin toplam maaşı ise 10 Osmanlı Lirası olarak kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra, otuz yatılı öğrenciye sağlanan destek 50 Osmanlı Lirası'dır.³²³ İstasyon, bu uygulamalarla yetim ve yoksul Ermeni kızlarının eğitimine verdiği önemi vurgulamaktadır. Okul, yalnızca akademik bir kurum olarak değil, aynı zamanda bir toplanma yeri ve ahlaki bir topluluk merkezi olarak da işlev görmektedir. Destekleyici altyapı ve hizmetler kapsamında ise aydınlatma ve yakıt gibi acil giderler, bina kiralari (Muş ve Khoulthig'deki yapılar için) ile geziler, posta masrafları, tıbbi harcamalar ve yazlık ikamet giderleri yer almaktadır.³²⁴

Bu bilgiler, kadın misyonerlerin kırsal ve kent merkezlerinde, faaliyet göstermelerini mümkün kılan kurumsal yapıların daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Belgede listelenen toplam giderler, sınırlı kaynakların ölçülü ve yerel ihtiyaçlara uygun bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Hem idari hem de doğrudan misyonerlik çalışmalarında görev alan Grace H. Knapp gibi kişilerin listeye dahil edilmesi, ABD'li kadınların sadece dini konularda değil, bütçe planlama, yerel koordinasyon ve insani yardım denetimi alanlarında da önemli roller üstlendiğini ortaya koymaktadır. Bu mali kayıt, Bitlis İstasyonunun önceki kayıtlarını destekleyerek kadınların çalışmalarının istasyonun ayrılmaz bir parçası olduğunu doğrulamaktadır. Söz konusu rapor, yalnızca American Board'un ekonomik yapısını

³²² PABCFM, Reel 703, No: 211.

³²³ PABCFM, Reel 703, No: 211.

³²⁴ PABCFM, Reel 703, No: 211.

anlamlandırmakla kalmayıp, aynı zamanda bu inanç temelli toplumsal örgütün sınırlarını belirleyen ve faaliyetlerini sürdüren Amerikalı ve Ermeni kadınların etkilerini de ortaya koymaktadır.

R.M. Cole tarafından yazılan 1905 Bitlis İstasyonu mali tahmin belgesi, Amerikan Board tarafından Doğu Türkiye'de yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin kapsamlı bir mali ve operasyonel özetini sunmaktadır. Bu rapor da diğerlerinde olduğu gibi, önce kilise görevlilerinin maaşlarından bahsetmektedir. Bitlis'te görev yapan Papaz Khachig Vartanian'ın maaşı 48 Osmanlı Lirası, Havadorik'te görev yapan Hohannes Chazarian'ın maaşı ise "18 Osmanlı Lirası" olarak belirtilmektedir. Ayrıca raporda, Aghagh Muş ve Shekhagoub olmak üzere üç vaaz yeri belirtilmiştir. Bu yerlerde Matteos Begoyan ve Mellek Baghdasarian gibi yerel vaizler düşük ücretlerle çalışmaktadır. Bu veriler, hem dinî faaliyetlerin yaygınlaştırıldığını hem de istasyonun farklı topluluklarla bütünleşme sürecini yansıtmaktadır.³²⁵ Rapora göre, eğitim, Amerikan Board'un Bitlis'teki faaliyetlerinin temel bir unsuru olmaya devam etmektedir. Erkek Lisesi'nde bir müdür (36 Osmanlı Lirası maaş), Simon Sarkisian (24,60 Osmanlı Lirası maaş) ve Livone H. Bildodian (12 Osmanlı Lirası maaş) olmak üzere üç eğitimci görev yapmaktadır. Board ayrıca on bir öğrencinin yatılı masraflarını da karşılamaktadır. Düzenli ve çok kademeli eğitime verilen bu önem, erkeklerin eğitiminin toplumsal dönüşüm açısından temel bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Eğitim kurumları "Bitlis, Khoulitq, Muş, Derkevank, Dzughag ve Shemeram'da" faaliyet göstermekte, eğitim ücretleri yarı zamanlı istihdam ve geçici düzenlemeler için değiştirilmiştir. Çoğunlukla yetimlere kendi kaynaklarıyla eğitim veren öğretmenlerin katkıları, yerel topluluk desteğinin sürekliliğini göstermektedir. Raporda, genel çalışma maliyetlerinin toplamı 245,26 Osmanlı Lirası olarak belirtilmiş ve bu giderler, eğitim desteği ve dini faaliyetler arasında paylaştırılmıştır. Toplam 432,70 Osmanlı Lirası olarak raporlanan Bitlis'teki misyonerlerin maaşları şu şekilde listelenmiştir: R.M. Cole, 150 Osmanlı Lirası (17 Osmanlı Lirası kira bedeli hariç); H.L. Underwood, 183,70 Osmanlı Lirası; Ely kardeşler (her iki kızkardeş için), 82,00 Osmanlı Lirası.³²⁶ Bu tablo, Board'un önemli bir mali yükümlülük üstlendiğini ve misyonerlerin istihdamında hiyerarşik yapının benimsendiğini göstermektedir. Bu

³²⁵ PABCFM, Reel 703, No: 226.

³²⁶ PABCFM, Reel 703, No: 226.

düzen içinde rahip statüsündeki erkek misyonerler en yüksek ücretleri aldığı belirtilmektedir. Raporun sonunda ise muhtemelen Cole tarafından yazıldığı düşünülen el yazısı bir not, mali kısıtlamalara yönelik bir itiraz niteliği taşımaktadır. Cole, bölgedeki faaliyetlerin artan maliyet yüküne atıfta bulunarak, misyon ödeneğinin artırılmasını savunamadığı için pişmanlığını dile getirmektedir. Çocukların bakımıyla ilgili önemli masrafları ve mevcut %18'lik ödenek oranının yetersizliğini gerekçe göstererek, istasyonun hedeflerini gerçekleştirmek için fonların artırılması gerektiğini savunur.³²⁷

1905 kadınlar kurulu, Bitlis istasyonu mali tahmin raporu 21 Haziran 1904 tarihinde M.A.C. Ely tarafından onaylanmıştır. Mali tablo Bitlis İstasyonu Kadınlar Kurulu'nun 1905 yılı beklenen harcamalarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Mali tablonun önemli bir kısmı, dört farklı alanda faaliyet gösteren yerli kadın misyonerler olan İncil Kadınlarının (Bible Woman) ücretlerine ayrılmıştır. Rapora göre Bitlis'te Selova, Muş'ta Takohl, Khoulthiq'te Marian ve Shehhagub'da Zarayan görev yapmışlar ve her biri "4,80 ve ile 7,20" arasında ücret almıştır.³²⁸ İncil kadınları, yabancı misyonerlerin genellikle tek başlarına aşamadıkları dil, cinsiyet ve kültürel engelleri aşarak istasyonun sosyal yardım stratejisi için önemli bir rol oynamıştır. İncil kadınlarının toplum içinde eğitimci, dini rehber ve benzeri roller üstlenmeleri, misyon faaliyetlerinin yerelleştirilmiş boyutunun önemini ortaya koymaktadır.

Mali tabloda hesaplanan fonların büyük bir kısmı, Bitlis Mt. Holyoke Kız Okulu'na ayrılmıştır. Okulun personel yapısı ise şu şekildedir: "Melikian (baş yerli öğretmen), Zimroot (birinci asistan), Apisag (ikinci asistan)." Bununla birlikte, raporda ortaokul bölümüne ve otuz yatılı öğrenciye de yardım için bütçe ayrıldığı belirtilmektedir.³²⁹ Tabloda hem eğitimcilere hem de öğrencilere destek sağlandığı görülmektedir. Bu durum, American Board'un yerli kadınların eğitimini toplumsal dönüşüm için bir araç olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Kadın istihdamındaki süreklilik ve burslara ayrılan mali kaynaklar ise bu yaklaşımın uzun vadeli bir stratejiye dayandığını göstermektedir. İstasyonun idari harcamaları için oluşan giderler ise şu şekilde sınıflandırılmıştır: "Yakıt, aydınlatma, yazlık konut ve

³²⁷ PABCFM, Reel 703, No: 226.

³²⁸ PABCFM, Reel 703, No: 227.

³²⁹ PABCFM, Reel 703, No: 227.

hizmet, Muş istasyon binaları kirası, posta ücreti, yazlık konut ve seyahat” giderleri.³³⁰ Bu kategoriler, yıl boyunca çeşitli yerlerde eğitim ve dinî faaliyetlerin altyapısının sürdürülmesi açısından önem taşımaktadır. Bir sonraki yıla ilişkin öngörülen toplam maliyet ise Kadınlar Kurulu’nun ihtiyatlı fakat bilinçli bir mali planlama yaklaşımını yansıtmaktadır. Personel giderlerinden bakım masraflarına kadar tüm faaliyetler sınırlı bir bütçe dahilinde yürütülmüştür. 1905 tahmini, yerli kadınları istihdam etmek, kızlar için yatılı okul işletmek ve hem kırsalda hem de kent merkezinde sosyal yardım faaliyetlerini sürdürmek suretiyle, bölge halkıyla iç içe geçmiş bir istasyonun yansımasıdır. Bitlis’te tanınmış ve uzun süre görev yapmış bir misyoner olan Bayan Mary A.C. Ely tarafından onaylanan bu tablo, sadece bir mali stratejiyi değil, aynı zamanda din, eğitim ve sosyal dönüşüm için de kapsamlı bir çerçeve ortaya koymaktadır.

Bayan Mary A. C. Ely tarafından resmi olarak onaylanan 1906 Kadın Kurulu mali hesabı, Bitlis’te Board’un gündeminin temel unsurlarını oluşturan yerli personel, kız çocuklarının eğitimi ve altyapı bakımına yönelik sürekli yatırımları doğrular niteliktedir. Bu kapsamda, 1906 yılında Selvin (Bitlis), Arek (Muş), Aruseag (Khoultiq) ve Zanozan olmak üzere dört kadın çalışana katkıda bulunulmuştur.³³¹ Kadınlara genelde eşit ücret ödenmesi, eşit bir değerlendirme sisteminin varlığını göstermekte ve dini eğitim ile sosyal destek yoluyla kırsalda ve merkezdeki Ermeni cemaatiyle etkileşim kurmada yerli kadın temsilcilere duyulan bağımlılığı vurgulamaktadır. Bitlis Mount Holyoke Kız Okulu için ayrılan bütçe istasyonun eğitim sektörüne bir kez daha yıllık bütçede ağırlık yer verdiğini göstermektedir. Bu kapsamda, başlıca giderler şu şekildedir: birinci yerli öğretmen (Shoushanig Melikian) ve yardımcıları Zimroot ve Aghassi için ayrılan maaş, ortaokul personeli için ayrılan bütçe ve yatılı kalan otuz öğrenciye yardım. Diğer harcamalar ise yakıt, aydınlatma ve yazlık konuttur olarak rapor edilmiştir. Artırılan mali yardım ve özellikle yatılı öğrencilere sağlanan sürekli destek, Board’un eğitimdeki uzun vadeli amacını ve Bitlis bölgesindeki etkisinin güçlendiğini ortaya koymaktadır. 1906 yılı için öngörülen toplam harcamalar 176,60 Osmanlı Lirası olarak belirtilmiş ve bu miktar 1905 yılında kaydedilen 170,60 Osmanlı Lirası’na göre sınırlı bir artışa işaret etmiştir.³³² Bayan

³³⁰ PABCFM, Reel 703, No: 227.

³³¹ PABCFM, Reel 703, No: 251.

³³² PABCFM, Reel 703, No: 251.

Ely'n belgelerde tekrarlanan imzası, onun idari liderliğini ve misyonun günlük işleyişindeki rolünü gösterir. Yerli eğitimcilere ve İncil kadınlarına yapılan sürekli yatırımlar, yatılı öğrencilere verilen destekle birlikte, kurumsal çerçevenin güçlendiğini ve misyonerlik çabalarında daha yerelleştirilmiş bir strateji izlendiğini ortaya koymaktadır.

1907 Doğu Türkiye Misyonu Bitlis İstasyonu kapsamlı faaliyetleri için mali tahminler R.M. Cole tarafından imzalanmıştır. Kiliseler için ayrılan bölümde, Bitlis'te Khachic Vartanian, Muş'ta Krikor Stepanian ve Havadorik'te Bedrosian olmak üzere üç papaz ismi mevcuttur.³³³ Her bir papaz maaş, topluluk bağışları ve Board finansmanından oluşan bir ücret almaktadır. Bu veriler, misyonun yerli din adamlarına bağımlılığını ve Ermeni dini liderleri güçlendirmeye yönelik devam eden girişimlerini vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra rapor, ibadethanelere önemli yatırımlar yapıldığını ve Muş, Shekhgoub ile Mogounk gibi dış istasyonlara farklı düzeylerde destek sağlandığını göstermektedir. Eğitim faaliyetleri istasyonun çalışmalarının temel bileşenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bitlis Erkek Lisesi'nde en az dört eğitimci için bütçe ayrılmış; Yacob Ef., Simon Sarkisian, Livon ve yatılı kalan yetimler için ödenek sağlanmıştır. Yatılı öğrenciler için sağlanan imkanlar ve bölgedeki geniş ortak okul yapısı, Touk, Khoultiq, Derkevank, Sassoun ve Cellaruzan gibi bölgeleri kapsayan misyonun geniş eğitim hedeflerini ortaya koymaktadır. Misyoner maaşları hariç olmak üzere, tüm eğitim harcamaları oldukça yüksektir ve bu durum Amerikan Board'un Ermeni gençler arasında hem resmi eğitimi hem de dini okuryazarlığı geliştirme hedefini gösterir. Çeşitli giderler ve altyapı giderleri başlığı altında gezi harcamaları, posta ücretleri ve onarım, vergi ve yazlık konut yardımları (toplam istasyonun lojistik ve altyapı ihtiyaçlarını tamamlamaktadır) bulunmaktadır.³³⁴ Bu kalemler, görünüşte düşük bir miktar olarak gözükse de istasyon üyelerinin günlük faaliyetlerini ve seyahatlerini sürdürmeleri için önemlidir. Misyonerlerin ücretleri başlığında 1907 yılında yarı yıl görev yapan Royal Merriman Cole'un toplam kira borcu mevcuttur ve bunun bir kısmı halefinin işe alınması için ayrılmıştır. Ayrıca, kadınların çalışmaları ve kızların eğitiminden sorumlu olan Ely kardeşlere ayrılan bütçe onların temel idari ve eğitim işlevlerinin sürekliliğini göstermektedir.³³⁵ Yerli

³³³ PABCFM, Reel 703, No: 261.

³³⁴ PABCFM, Reel 703, No: 261.

³³⁵ PABCFM, Reel 703, No: 261.

din adamları, kapsamlı eğitim programları ve misyonerlik faaliyetleri ile Bitlis İstasyonu, R.M. Cole ve Ely kardeşlerin sürekli denetimi altındadır.

14 Temmuz 1906 tarihli M. A. C. Ely tarafından onaylanan Bitlis İstasyonu Kadınlar Kurulu'nun 1907 tahmini bütçesi mali kayıtları, İncil kadınları, eğitim programları ve ilgili lojistik gereksinimler için personel ve bütçe dağılımına ilişkin kapsamlı bir genel bakış sunar. Bitlis ve dış istasyonlarda görev yapan dört İncil kadından, Bitlis için Selvin, Muş için Lucine ve Khoultig için Zanazan isimleri aktarılırken Shekhiachoub'daki görevli ise belirtilmemiştir.³³⁶ Bu kadınların kentsel ve kırsal bölgelerdeki faaliyetleri, İncil Kadınlarının Ermeni Hristiyan kadınlar arasında kültürel araçlar ve dini eğitmenler olarak çok amaçlı bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Onların çalışmaları, Board'un etkisini örgün eğitimin ötesine geçirmiş, yerli cemaatin evlerine ve günlük yaşamlarına yayılmasına neden olmuştur. Bitlis Mount Holyoke Kız Okulunda, kadınların çalışmaları dört yerli kadın eğitimci istihdam edilerek devam eder. Bu kişiler, Anisas, Helena, Narini ve Takouni olarak kaydedilmiştir. Bu kadın eğitimcilerin maaşları değişiklik göstermiştir. Rapora göre bütçeden otuz iki yatılı öğrenciye yardım bütçesi ayrılmıştır. Personel maliyetlerine ek olarak, belgede çeşitli işletme giderleri de ayrıntılı olarak belirtilmiştir: Muş'taki kız okulunun kirası, posta ücreti, yazlık konut, geziler ve bekçi hizmetleri bu bütçeye dahil edilmiştir.³³⁷ 1907 mali yılında Bitlis'teki Kadınlar Kurulu'nun faaliyetleri için yapılan toplam harcama ise "179,20 Osmanlı Lirası" olarak gerçekleşmiştir.³³⁸

1910 tarihli ve Mary A. C. Ely tarafından imzalanmış kadın çalışmalarına ilişkin tahmini bütçede, dört İncil kadınının hizmet vermek üzere görevlendirildiği görülmektedir. Bu rapora Bitlis'te Selvin, Khoulitiq'te Aruseag, Shekhyakhoub'da Zanazan ve Yonjalou'da Haiganoush görev yapmıştır. Maaşları 30 ila 50 Osmanlı Lirası arasında değişen bu kadınların görevleri, dini eğitim, ev ziyaretleri ve yerli kadınlarla sosyal etkileşim faaliyetlerinden oluşmaktaydı.³³⁹ Rapordaki verilere birkaç uzak yerleşim yerinin de dahil edilmesi, sadece istasyon merkezinde değil uzak alanlarda da faaliyetlere önem verildiğini göstermektedir.

³³⁶ PABCFM, Reel 703, No: 262.

³³⁷ PABCFM, Reel 703, No: 262.

³³⁸ PABCFM, Reel 703, No: 262.

³³⁹ PABCFM, Reel 703, No: 310.

Bu seneki belgeye göre Bitlis Mount Holyoke Kız Okulu, Kadınlar Kurulu'nun eğitim yaklaşımının odak noktası olmaya devam etmektedir. Okula 1910 yılında beş eğitimci istihdam edilir, Sroseag, Helena, Marine, Takouhi ve Aynir (sonuncusunun maaşının yetimhane kaynaklarından finanse edildiği aktarılır). Bu kişilerin maaşları değişkenlik göstermekle birlikte ek kaynaklarla desteklenmektedir. Eğitim faaliyetleri kapsamında genel okulların odağı köy merkezli ilköğretimdir. Bunun yanında, posta ücreti, yazlık konut, geziler ve bekçi ücretleri gibi giderler de bütçeye dâhil edilmiştir. Bu harcamalar, istasyonun iletişim, güvenlik ve ulaşım gibi temel altyapı ihtiyaçlarının karşılanmasına yöneliktir. 1910 yılında, Bitlis istasyonunda kadın işgücü için yapılan toplam harcama 248,50 Osmanlı Lirasına ulaşmış, bu da önceki yıllara göre önemli bir artış göstermiş ve istasyonun gelişimi ile faaliyet çeşitliliğini yansıtmıştır. Bu büyüme, Amerikan Board'un, kadınların misyonerlik faaliyetlerini güçlendirmek, Ermeni kızlarının okuryazarlık ve din eğitimini geliştirmek ve kırsal kesime ulaşma girişimlerini desteklemek gibi genel amaçlarıyla örtüşmektedir. Mary A. C. Ely'in bu geniş yapıyı yönetmesi, kadın misyonerlerin idari yetkinliklerini ve yirminci yüzyılın başlarında Amerikan denizaşırı misyonlarında ortaya çıkan cinsiyet dinamiklerini yansıtmaktadır.³⁴⁰

1910 tarihli tahmini bütçe, Bitlis istasyonunun faaliyetleri için kapsamlı bir mali plan ve insan gücü dağılımını ortaya koymaktadır. Belgede dinî faaliyetlere ilişkin bölüm, Bitlis'teki kilise ve kilisenin sorumlusu Papaz Khachig Vartanian'a ait bilgilerle başlamaktadır. Ayrıca, raporda bölgedeki altı vaaz yerinden sorumlu olan isimler şu şekilde belirtilmiştir: Shekhaghoub'da Melick Baghdasarian, Khoulitq'te Senekerim Garabedian, Yonjalou'da Arsen Khachigian, Dzughag'da Ardvadori Kevoskean, Aghagh'da Hovhannes Bedrorean ve Purkhous'da Meleone Garabedian.³⁴¹ Bu kişiler dış istasyonlarda Protestan etkisini sürdürmek, sosyal yardım ve toplumsal bütünleşmeyi teşvik etmek açısından çok önemlidir. Belgenin eğitimle ilgili kısmında Bitlis Erkek Lisesi önemli bir harcama kalemi olarak öne çıkmaktadır. Bu kurumun öğretmenleri arasında Kevork Eff. Kengourgean, Simon Sarkisian (kısmen yetim fonu tarafından finanse edilir) ve Yegishe Balcan yer almaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda, yetim fonlarından karşılanan pozisyonların

³⁴⁰ PABCFM, Reel 703, No: 310.

³⁴¹ PABCFM, Reel 703, No: 311.

desteklenmesi, insani yardım ile eğitim amaçlarının stratejik bir biçimde birleştirildiğini göstermektedir. Ek olarak, Bitlis ve çevresindeki Shekhaghoub, Khoulthiq, Yonjalou, Dzughag, Aghagh, Purkhous ve diğer dış istasyonlarda, altı genel okul faaliyet göstermektedir. Bu okullara, “Garabed Hovnanian, Simon Mouradian, Livon Bildrean ve Carried Forouard” gibi eğitimciler işe alınmıştır. 1910 yılında Bitlis İstasyonunun genel faaliyetleri için belgelenen toplam harcama ise 378 Osmanlı Lirası olarak belirtilmiştir.³⁴² Kısacası, yatılı çocuklara sağlanan imkanlar ve her yerde çok sayıda vaiz ve öğretmenin bulunması, misyonun sadece gezici faaliyetler veya geçici yardımdan ziyade kurumsallaşma ve istikrara odaklandığını göstermektedir.

1911 yılına ait yıllık raporda George P. Knapp, atanmış vaiz, saha çalışmasından sorumlu misyoner, erkek ve kız okullarında öğretmenlik yapan eğitimci ve aynı zamanda misyon sekreteri olarak aktarılır. Harrison A. Maynard ise George C. Knapp Akademisi (George C. Knapp Academy) müdürü, istasyon saymanı ve dil eğitiminden sorumlu kişi olarak tanıtılır. Mary W. Maynard, dil eğitimi ve kadınlara yönelik çalışmalarla görevlendirilmiştir. Charlotte E. Ely ile Mary A. C. Ely ise Mount Holyoke Kız Okulu başta olmak üzere kadınlara yönelik tüm faaliyetlerden sorumlu kişiler olarak raporda yer almıştır.³⁴³ Grace H. Knapp istasyon sekreteri ve Mt. Holyoke Kız Okulu’nda öğretmen olarak faaliyet göstermiştir. Mary D. Uline de Kız Okulu’nda öğretmenlik yapmış, fakat ikisi de atanmış misyoner statüsüne dâhil edilmemiştir.³⁴⁴

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Bitlis’teki Amerikan Board iki önemli kuruma sahiptir. George C. Knapp Akademisi ve Mount Holyoke Kız Okulu. Bu kurumlar, Board’un Doğu Anadolu’daki medenileştirme ve evanjelizasyon misyonunun önemli unsurları olarak işlev görmüştür. George C. Knapp Akademisi’nde 31 yatılı öğrenci bulunurken, Mount Holyoke Kız Okulu’nda 47 öğrenci eğitim görmektedir.³⁴⁵

Bunu takip eden yıllarda görev dağılımında önemli bir değişiklik olmamıştır. Bitlis İstasyonundaki iş bölümünde büyük ölçüde sürekliliğin korunduğunu

³⁴² PABCFM, Reel 703, No: 311.

³⁴³ ABCFM, **The One Hundred and First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, Congregational House, Boston, 1911, s. 71.

³⁴⁴ The One Hundred and First, s. 72.

³⁴⁵ The One Hundred and First, s. 107.

göstermektedir. Knapp, Maynard ve Ely aileleri istasyonun temel kadrosunu oluşturmuş. Bu yıllarda yalnızca 1912’de Marie Jacobson isimli hemşirenin eklenmesi ve 1913’te Mary A. C. Ely’in vefatıyla birlikte Myrtle O. Shane’in görevlendirilmesi gibi değişiklikler yaşanmıştır.³⁴⁶

Bitlis istasyonu, 1913’te tarihinde ilk kez Hristiyan işçiler için bir konferans düzenler. Bu konferansa, yerel kilise ve misyonerlerin daveti üzerine şehre gelen dış istasyonlardaki vaizler ve öğretmenler katılmıştır. Konferans, her gün Kutsal Kitap çalışması, ibadet ve misyonlardaki çalışmaların farklı aşamalarıyla ilgili pratik temaların tartışıldığı bir dizi konuşmadan oluşur. Her gün sahadan gelen raporlarla güne başlanmış, tartışmalar ve çalışmalar ise mümkün olduğunca yerel sorunların çözümüne katkı sağlamak ve konferansa katılanların etkinliğini artırmak amacıyla planlanmıştır. Çeşitli vaizler ve öğretmenler, Hristiyanların kalbini kazanmak, protestan vaizlerin Gregoryan kilisesi ile ilişkisi, ruhani liderlerin sivil sorunlarla ilişkisi, sebt okulu çalışmalarında yöntemler, eğitimin amacı, kadınlar için eğitimin önemi okul disiplini, kendi kendine yeterlilik gibi konularda bildiriler okumuştur.³⁴⁷

Bitlis George C. Knapp Akademisi yıl sonu raporunda 1913 yılında öğretmen ve okul ücretleri için öğrenciler tarafından ödenen öğrenim ücretlerinin arttığı kaydedilmiştir. Yeni bir dersliğin açılmasıyla sınıflardaki yoğunluk giderilmiş, ayrıca öğretmenler ve mezun olacak öğrenciler için özel pedagojik dersler ile tüm öğrenciler için köylerdeki genel hukuk konularında özel dersler verilmiştir. Rapore göre toplam öğrenci sayısı 160 olup, 33’ü lisede, 127’si ilkokuldadır. Bunlardan, 38’i yatılı öğrenci, 122’si ise gündüz öğrencisidir. Okuldaki eğitim süresi on bir yıl sürmektedir. Ayrıca, 1913 yılında mezun olan sınıf 12 kişiden oluşmakta ve bu sınıf okulun tarihindeki en büyük mezun grubunu oluşturmaktadır. Bu mezunlardan ikisi üniversiteye Harput’ta ilahiyat okumaya gider. Okuldaki en düşük üç sınıf hariç tüm öğrenciler düzenli İncil dersleri alır. Bu eğitim programı ve gönüllü çalışmalarla, okulun dini yayma politikası öğrencilerin zihninde sürekli olarak canlı tutulmaktadır. İlgili raporda, okulun yatılı bölümünün kapasitesini 38’in üzerine çıkarmak için yeni bir bina gerektiği belirtilir.

³⁴⁶ ABCFM, **The One Hundred and Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Board Congregational House, Boston, 1912, s. 74-75; **The One Hundred and Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Board Congregational House, Boston, 1913, s. 61-62.

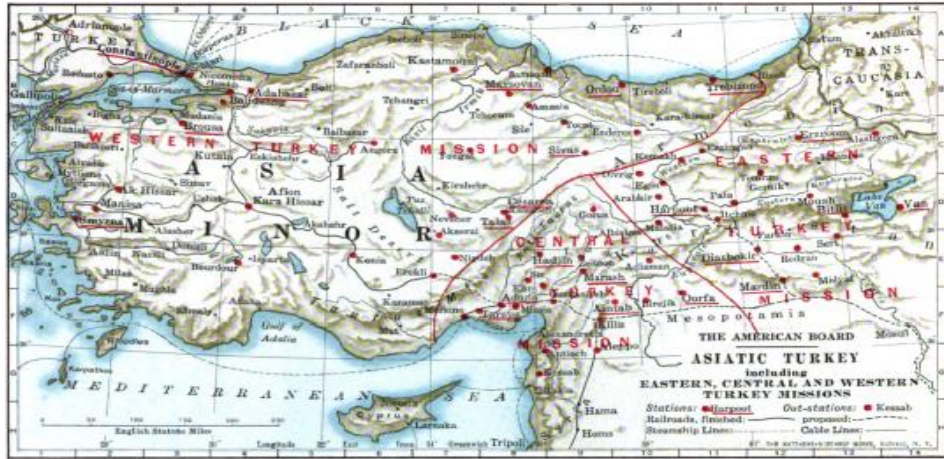
³⁴⁷ The One Hundred and Third, s. 75.

Mount Holyoke Kız Okulu'nun ise bir lise ile birkaç alt sınıftan oluştuğu ve okula toplam kayıt sayısının 71 olduğu bildirilmektedir.³⁴⁸

1914 raporu, önceki yıllarda olduğu gibi görev dağılımında büyük ölçüde sürekliliğin korunduğunu göstermektedir. George Perkins Knapp bu yıl George C. Knapp Akademisi müdürü olarak anılmış; Harrison A. Maynard evanjelik ve eğitim çalışmaları ile istasyon muhasebesinden sorumlu kalmıştır. Mary W. Maynard kadın çalışmaları ve erkek okulunda öğretmenlik görevini sürdürmüş, Charlotte E. Ely Mount Holyoke İlahiyat Okulu müdürlüğü ve kadın çalışmaları sorumluluğunu üstlenmiştir. Mary D. Uline ve Myrtle O. Shane ise dil eğitimi ve kadınlara yönelik faaliyetlerde görev almıştır.³⁴⁹

Aşağıdaki harita, 1914 yılına ait Amerikan Board misyon bölgelerini göstermektedir. Harita, aynı yılın raporu içinde yayımlanmış olup, misyon bölgeleri Asya Türkiyesi (Asiatic Turkey) başlığı altında üç ana bölümde sınıflandırılmıştır: Doğu Türkiye Misyonu (Eastern Turkey Mission), Batı Türkiye Misyonu (Western Turkey Mission) ve Merkezi Türkiye Misyonu (Central Turkey Mission)

Şekil 12: 1914 Yılına ait Amerikan Board Misyon Bölgeleri

Kaynak: ABCFM, The One Hundred and Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Congregational Publishing Society, Boston, 1914, s. 73.

³⁴⁸ The One Hundred and Third, s. 92.

³⁴⁹ ABCFM, **The One Hundred and Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, Congregational Publishing Society, Boston, 1914, s. 66.

1914 yılı raporunda, Doğu Türkiye Misyonu'nda bulunan beş istasyondan Bitlis dışındakilerde tıbbi çalışmaların yürütüldüğü, Bitlis'te ise bu faaliyetlerin başlatılabilmesi için acil bir doktor ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, hastalık durumunda yerel tıbbi imkânların yetersizliği ve istasyonların birbirinden uzaklığı, her istasyonda bir tıbbi misyonerin bulunmasını zorunlu kılan unsurlar arasında gösterilmiştir.³⁵⁰

1914 yılında George C. Knapp Akademisi'nin (erkek lisesi ve yatılı okul) öğrenci sayısı bir önceki yıla göre kısmen azalmış, ancak bu durum bazı bölümlerdeki yoğunluğu hafifletmiştir. Okula toplam 134 öğrenci kayıtlıdır ve bu bunlardan 31'i yatılı, 103'ü gündüz öğrencisidir. Öğrencilerin dinî dağılımı 103 Gregoryen, 30 Protestan ve 1 Suriyeliden oluşmaktadır. Gregoryen öğrencilerin yüksek oranı dikkat çekicidir, zira bu durum, okulun Hristiyan ilkelerinin yalnızca Protestan aileler arasında değil, daha geniş bir çevrede de etkili olduğunu göstermektedir. 1914 yılında mezun bir sınıf bulunmamaktadır. Aynı yıl, Genç Hristiyan Erkekler Birliği (Y.M.C.A.)'nin üye sayısı 29'a ulaşmış ve öğrenciler derneğin faaliyetlerinde her zamankinden daha fazla etkin bir şekilde yer almıştır. Harput'taki endüstriyel çalışmalardan elde edilen 7.000 dolar ile öğretmen ve öğrenciler için geniş imkânlar sunacak yeni bir bina inşası planlanmıştı. Mount Holyoke Kız Okulu (kız yatılı okul) 1914 yılında lise düzeyinde eğitim vermeye devam etmiş, bunun yanı sıra birkaç alt sınıfı da bünyesinde barındırmıştır. Aynı yıl bir sınıf eklenerek toplam sınıf sayısı 11'e ulaşmıştır. Okulda Protestan, Gregoryen, Katolik ve Yakubi topluluklarından 101 öğrenci bulunmakta ve bunların 41'ini yatılı öğrenciler oluşturmaktadır. Müfredatta müzik eğitimi önemli bir yer tutarken, çocuk oyunlarının öğretilmesine de özel önem verilmiştir. Okulun günlük işleri öğrenciler tarafından yürütülmüştür. Raporda, kurumun en önemli ihtiyaçlarının okulun büyümesini sağlayacak yeni bir bina ve bir anaokulu bölümü olduğu vurgulanmaktadır.³⁵¹

1915 yıllık raporunda Bitlis sorumlusu Harrison A. Waynard olarak aktarılmaktadır.³⁵² Doğu Türkiye Misyonu, bu yıl sekiz üyesinin vefatıyla büyük bir kayıp yaşamıştır. Mary E. Barnum 9 Mayıs, Harput'ta; Charlotte E. Ely, 11 Temmuz,

³⁵⁰ The One Hundred and Fourth, s. 87.

³⁵¹ The One Hundred and Fourth, s. 104.

³⁵² ABCFM, **The One Hundred and Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Board Congregational House, Boston, 1915, s. 11.

Bitlis'te; Elizabeth B. Ussher, 14 Temmuz, Van'da; George P. Knapp (Knapp o yıl Vanda'dır), 10 Ağustos civarında Diyarbakır'da; Martha W. Raynolds, 27 Ağustos'ta Tiflis, Rusya'da; Helen D. Thom, 9 Eylül'de Mardin'de; Dr. D. M. B. Thom, 6 Aralık'ta Sivas'ta ve Dr. Henry H. Atkinson, 25 Aralık'ta Harput'ta vefat eder.³⁵³ I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte misyonların etkilenmeye başladığı da raporlarda ifade edilmiştir. Ancak raporlar savaşın yarattığı olumsuzluklardan ziyade, korkunun insanları Tanrı'ya daha fazla yönelttiğini ve bu nedenle evanjelik çalışmalar ile ibadet mekânlarında “olağanüstü bir katılımın” gözlemlendiğini vurgulamaktadır.³⁵⁴

1915 yılı raporunda George C. Knapp Akademisi'nin (erkek lisesi ve yatılı okul) faaliyetlerinin yıl boyunca devam ettiği belirtilmiştir. Ancak bazı öğretmenlerin orduya katılmaları istendiğinden dolayı misyonerlerin programında ve öğretmen kadrosunda sık sık değişiklikler yaşanmıştır. Buna rağmen başöğretmenin maaşının ödenmesiyle, son sınıf bu sene devam etmiş ve yedi öğrenciden oluşan sınıftan beş veya altısı mezun olmuştur. Rapora göre bu sene, lise ve yedi alt sınıfı kapsayan toplam kayıtlı öğrenci sayısı yaklaşık 130'dur. Bu öğrencilerin yaklaşık 30'u Protestan ailelerden gelirken, çoğunluğu Gregoryen öğrenciler oluşturmaktadır. Aynı raporda Mount Holyoke Kız Okulu'nun (kız yatılı okul) da yıl boyunca açık kaldığı ve çoğunluğu gündüz öğrencisi olmak üzere yaklaşık 85 öğrencinin eğitim gördüğü aktarılmıştır.³⁵⁵

1916 yılı raporunda ise Van ve Bitlis'teki durum göz önünde bulundurulduğunda bölgedeki misyonerlerin o dönem bir mülteci bölgesi olan Rusya Erivan'da ikamet ettikleri bilgisi aktarılır.³⁵⁶ George P. Knapp'ın ölümünden sonra, Bitlis'te kalan misyonerler Grisell M. McLaren ve Bayan Mary D. Uline Harput'a gönderilmiştir. Maynardların ise Erivan'da ikamet ettikleri bildirilir.³⁵⁷ Aynı yıl Rus işgali altındaki Bitlis'teki George C. Knapp Akademisinde, kayıtlı öğrenci sayısı 130 civarındadır. Mount Holyoke Kız Okulunda ise 101 kişi kayıtlıdır ve bunların 41'i

³⁵³ The One Hundred and Fifth, s. 75.

³⁵⁴ The One Hundred and Fifth, ss. 79-80.

³⁵⁵ The One Hundred and Fifth, s. 109.

³⁵⁶ ABCFM, **The One Hundred and Sixth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, Board Congregational House, Boston, 1916, s. 81.

³⁵⁷ *The One Hundred and Sixth Annual*, s. 99.

yatılıdır.³⁵⁸ 1917 yılına gelindiğinde ise Doğu Türkiye Misyonu'na bağlı misyonerlerin bölgeden ayrıldıkları rapor edilmiştir.³⁵⁹

1918 yılı yıllık toplantısında ise bölgede kalan misyonerlerin isimleri kayıt altına alınmamış, birçoğunun sıla iznine (furlough) çıktığı ve diğerlerinin de farklı bölgelere dağıldığı aktarılmıştır.³⁶⁰ Aynı yıl yayımlanan yıllık raporda Bitlis İstasyonunun geçici olarak kapatıldığı ve istasyon bünyesinde açılmış kurumların feshedildiği, bölgeden çok az bilgi geldiği için Bitlis İstasyonuna ait bilgilerin raporlaştırılmadığı aktarılır.³⁶¹

Bu gelişmeler, yalnızca misyonerlik faaliyetlerinin değil, aynı zamanda bölgenin siyasî ve askerî atmosferinin de bir yansımasıdır. 1918 yılı, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrıldığı, ordunun çeşitli cephelerde dağılmaya başladığı ve devlet otoritesinin birçok taşra vilayetinde büyük ölçüde zayıfladığı bir dönemdir. Özellikle Bitlis gibi doğu vilayetleri savaşın etkileri, yaşanan nüfus hareketlilikleri ve güvenlik sorunları nedeniyle, misyonerler açısından çalışma sahaları olmaktan çıkmıştır. 1916 yılında Rus ordusunun Bitlis'i kısa süreliğine işgal etmesi ve ardından yaşanan askerî hareketlilik, bölgedeki altyapının harap olmasına neden olmuştur. 1918'e gelindiğinde, Bitlis hem savaş sonrası etkisinde hem de idari olarak çözülmeye yüz tutmuş bir durumdadır. Bu dönemde Amerikan Board misyonerleri, faaliyetlerini sürdürmenin hem lojistik hem de güvenlik açısından mümkün olmadığını tespit etmiş; istasyonun kapatılması kararı bu bağlamda alınmıştır. Böylelikle Bitlis İstasyonu, fiilen etkisizleştirilmiştir.

3.2. AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN YAZILARINDA BİTLİS İSTASYONU

Bu bölümde Bitlis'te uzun yıllar misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş bazı misyonerlerin Board merkeziyle ve kendi aralarında yapmış oldukları yazışmalar ele alınmaktadır. Yazışmalar Bitlis'in siyasî ve kültürel analizini yapar niteliktedir ve

³⁵⁸ *The One Hundred and Sixth*, s. 111.

³⁵⁹ ABCFM, *The One Hundred and Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Board Congregational House, Boston, 1917, ss. 66-67.

³⁶⁰ ABCFM, *The One Hundred and Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Board Congregational House 1918, ss. 165-66.

³⁶¹ *The One Hundred and Eighth*, ss. 174-75.

misyonerlerin günlük işleri ve istasyon işleyişi hakkında detaylı bilgi vermektedir. Yazışmalar Board'un süreli yayını *The Missionary Herald* ve Amerikan Board'un Kadın Board'u tarafından yayımlanan diğer bir süreli yayını *Life and Light*'dan ve Mount Holyoke Koleji özel koleksiyon arşivinden (Mount Holyoke College Archive And Special Collections) seçilmiştir. *Life and Light* dergisi 1869 yılında Massachusetts Yasama Meclisi tarafından onaylanmış ve Amerikan Board'la uyum içerisinde hareket ederek yayın hayatına başlamıştır.³⁶² Basım tarihlerinden önceki bir yılı içeren mektup, anı, derlemeler ve makaleler içerdiği için dipnotlarda basım yılı verilmiş fakat metin içerisinde gerçek tarihler aktarılmıştır.

The Missionary Herald'ın 1862 yılı dördüncü sayısında Lysander T. Burbank "Mission to Eastern Turkey- Bitlis" başlıklı mektubunda Bitlis ve dış istasyonu Bulanık'la ilgili bilgiler paylaşır. Mektupta Bulanık'ta toplamda "yirmi Ermeni köyünde oniki bin kişinin" yaşadığı aktarılır.³⁶³ "Kürtlerin yağmalamaları" ve "Türklerin baskılarına" rağmen Ermenilerin çoğunun zengin oldukları bilgisi verilirken bazı Ermenilerin sahip oldukları hayvan ve yardımcı sayısı da detaylı paylaşılır ve bu sayede istendiğinde Hristiyanlığın hizmetine bağışta bulunabilecek potansiyelleri olduğu belirtilir. Dini inançlarının "batıl" ve "bozulmuş" inançlardan oluştuğu ve papazların da Ermeniler gibi bozulmuş olduğu bilgisi verilir.³⁶⁴

Aynı yılın beşinci sayısında George Knapp mektubunda geçen Ağustos ayında yaptığı bölge ziyaretinden bahseder. Mektupta gezinin amacının "misyonerlik faaliyeti" yapmak değil bölge halkıyla gerçekleri konuşmak olduğunu belirtir. Mektubun devamında nüfus başlığı altında "insanların alışkanlıklarından", nüfus yoğunluğundan ve bu yoğunluğu rakamla belirtmenin zorluğundan bahsedilir.³⁶⁵ Bölgede yaşayan ailelerden ve yaşam tarzlarından bahsedilirken, tüm ailenin büyükler, torunlar ve diğer aile bireyleriyle birlikte aynı çatı altında yaşadığı bilgisi verilir.³⁶⁶

Mektupta aile yapısıyla ilgili detaylı bilgi aktarımı sağlanmıştır. Muş ovasına yapılan iki haftalık ziyaretin ayrıntıları da mektupta geçmektedir. Ovanın eski adının

³⁶² WBM "A Word To Our Readers", **Life And Light**, Cilt 1, Sayı: 1, 1870, s. 1.

³⁶³ Lysander T. Burbank, "Mission To Eastern Turkey, Letter From Mr. Burbank, November 26, 1861", **The Missionary Herald**, Cilt 58, Sayı: 4, 1862, (November 26), s. 116.

³⁶⁴ Burbank, November 26, s. 116.

³⁶⁵ George C. Knapp, "Mission To Eastern Turkey, Letter From Mr. Knapp, December 26, 1861", **The Missionary Herald**, Cilt 58, Sayı: 5, 1862, (December 26), s. 148.

³⁶⁶ G. C. Knapp, December 26, s. 149.

Ermenice “Doöron” olduğu belirtilir.³⁶⁷ Muş ovasının dağlarında dört manastır olduğu, Bulanık düzlükleri de dahil tüm ovanın “keşfedildiği” bilgisinin misyoner Burbank tarafından rapor edildiği bilgisi verilir.³⁶⁸ Aynı yıl Haziran ayında yayınlanan “Mission To Eastern Turkey, Bitlis, Letter From Mr. Knapp, January 29, 1862” başlıklı diğer bir mektupta Knapp, daha önce bölgeye yaptığı gezi hakkında Board merkezine bir mektup yolladığını fakat söz verdiği üzere daha detaylı bir aktarım yapacağını belirtir. Mektupta Bulanık ovası, Van ve Van gölü hakkında daha detaylı bilgi mevcuttur. Bulanık’ın “bereketli topraklara” sahip bir ova olduğu belirtilir.³⁶⁹ “Pers krallarının mezarlarının ve Pers askerlerinin mezarlıklarının” bulunduğu bu bereketli ovanın “yüzyıllar önce güç mücadelelerine” sahne olduğu belirtilir.³⁷⁰ Toplamda bölgede dört manastır olduğu ve bunlardan “ikisinin milattan sonra 319 yılında Gregory” tarafından kurulduğu bilgisi aktarılır.³⁷¹ Mektubun “What Should be Done?” (Ne Yapılmalı?) bölümünde Bitlis ve Muş dahil “ikiyüz kasaba ve köyün” “onbeş bin” nüfusa sahip olduğu ve toplamda “yüzyirmi bin” kişiden “yetmişbir bininin Ermeni” geri kalanın ise “Müslüman Kürt” olduğu aktarılır. Bölümde Muş’ta varolan vaaz yerinin küçük geldiği ve daha büyük bir mekâna ihtiyaç duyulduğu aynı zamanda bir okul ve öğretmen ihtiyacının olduğu aktarılır. Açılacak okulda bölgede hizmet vermek üzere öğretmen de yetiştirileceği belirtilir.³⁷²

The Missionary Herald’ın 1863 Mart sayısında, Doktor Perkins’in 4 Kasım 1862’de Bitlis’ten yazdığı mektup yer alır. Bitlis için açılan başlıkta misyonerlik faaliyetleri için “avantajlı” bir yer olduğu ve kendisinin de oradaki çalışmalara katıldığını belirtir.³⁷³ Nisan sayısının da Perkins yine Oroomiah bölgesine yaptığı geziden bahsederken Bitlis’ten geçtiğini belirtir.³⁷⁴ Bitlis geçiş noktası olarak kullanılan bir istasyondur. Erzurum istikametinden Bitlis, Van ve Oroomiah bölgesine ulaşım sağlar. Aynı yıl Mayıs sayısında misyoner Burbank’ın “Eastern Turkey Bitlis.

³⁶⁷ G. C. Knapp, December 26, s. 149.

³⁶⁸ G. C. Knapp, December 26, s. 150.

³⁶⁹ George C. Knapp, “Mission To Eastern Turkey, Letter From Mr. Knapp, January 29, 1862.”, **The Missionary Herald**, Cilt 58, Sayı: 6, 1862, (January 29), ss. 181-182.

³⁷⁰ G. C. Knapp, January 29, s. 183.

³⁷¹ G. C. Knapp, January 29, s. 183.

³⁷² G. C. Knapp, January 29, ss. 183- 184.

³⁷³ ABCFM, “Letter From Dr. Perkins.”, **The Missionary Herald**, Cilt 59, Sayı: 3, 1863, s. 68.

³⁷⁴ ABCFM, “Nestorian Mission Oroomiah, Letter From Mr. Perkins, November 17, And December 26 1862.”, **The Missionary Herald**, Cilt 59, Sayı: 4, 1863, s. 114.

Letter From Mr. Burbank, January 3, 1863.” başlıklı mektubunda Bitlis “Kürdistan dağlarının eteğinde” “derin bir vadide” “hükümetten uzak” “Pers sınırında” bir şehir olarak aktarılır.³⁷⁵ Mektubun ilerleyen bölümlerinde Bitlis’te açılan okul, protestan sayısı ve ibadethaneler hakkında bilgi mevcuttur.³⁷⁶

The Missionary Herald 1864 Nisan sayısında George. C. Knapp yazdığı mektupta “Bitlis Domestic Missionary Society” (Bitlis Yerli Misyonerler Derneği) nin açılışından bahseder. Derneği kurma amaçlarının misyonerlerin kendi içlerinde destek oluşturmak ve kilisenin açılmasına katkı sağlamak olduğunu aktarır. Yanı sıra derneğin Nisan ayında açıldığı ve Yoncalı’da bir ev tutulması ve öğretmen görevlendirilmesi konusunda katkı sağladığı aktarılır.³⁷⁷ Temmuz sayısında Lysander Burbank yazdığı mektupta önce Van’a yaptığı geziden bahseder sonrasında ise Bitlis ile ilgili notlarını aktarır. Bitlis’te artık ikinci aşamaya geçtiklerini, “ektiklerini biçme zamanının” geldiğini aktarır. Kilise kurulmuş, evanjelik topluluk oluşturulmuş kadınlar arasında misyonerlik faaliyetleri yaygınlaşmıştır.³⁷⁸ Ağustos sayısında Knapp’in yazdığı mektubun içerdiği bilgilerin istihbarat bilgileri olduğu mektup takdim kısmında açıkça belirtilmiştir.³⁷⁹ Knapp altı yıllık bekleme sonucunda kilisenin kurulduğunu aktarırken Bitlis’ten ilk mektubunu 1858 yılında yazdığını belirtir.³⁸⁰

1865 Ağustos sayısında, Burbank’in mektubunun takdim kısmında mektubun Bitlis’teki finansal gereksinimlerle ilgili olduğu aktarılır. Yanı sıra mektubun içerdiği bilgilerin istihbarat bilgileri olduğu ve Board merkezinin işine yarayabileceği bu mektupta da açıkça belirtilmiştir.³⁸¹ Her gün kilisenin yardıma ihtiyaç duyduğunu ve bunun Amerika’ya geri dönecekleri şeklinde dedikodulara yol açtığı aktarılır.³⁸² 1866

³⁷⁵ Lysander T. Burbank, “Eastern Turkey Bitlis. Letter From Mr. Burbank, January 3, 1863”, **The Missionary Herald**, Cilt 59, Sayı: 5, 1863, (January 3) s. 144.

³⁷⁶ Burbank, January 3, s. 145-146.

³⁷⁷ George C. Knapp, “Mission to Eastern Turkey Bitlis. Letter From Mr. Knapp, November 26, 1863.”, **The Missionary Herald**, Cilt 60, Sayı: 4, 1864, s. 110.

³⁷⁸ Lysander T. Burbank, “Letter From Mr. Burbank, February 23, 1864.Tour to Van”, **The Missionary Herald**, Cilt 60, Sayı: 7, 1864, s. 211-212.

³⁷⁹ George C. Knapp, “Eastern Turkey- Bitlis. Letter From Mr. Knapp, April 18, 1864”, **The Missionary Herald**, Cilt 60, Sayı: 8, 1864, (April 18), s. 228.

³⁸⁰ G. C. Knapp, April 18, s. 229.

³⁸¹ Lysander T. Burbank, “Eastern Turkey- Letter From Mr. Burbank, April 4, 1865”, **The Missionary Herald**, Cilt 61, Sayı: 8, 1865, (April 4), s. 243.

³⁸² Burbank, April 4, s. 244.

yılı *The Missionary Herald* sayısında Burbank'ın 2 Eylül tarihli mektubunda artan kadın katılımı sayesinde protestan cemaatin giderek genişlediği bilgisi aktarılır.³⁸³

George C. Knapp'ın 1866 Ekim sayısında yayınlanan mektubu Bitlis'teki gelişmeleri içermekte ve başlıklar altında sunulmaktadır. Mektup “dua toplantıları”, “iyilikseverliği teşvik etme”, “sabah dua toplantıları” gibi bölümler altında Bitlis'teki gelişmeleri merkeze raporlamaktadır.³⁸⁴ Mektubun en dikkat çeken bölümü cemaatte kadın sayısındaki artışın altmış kişiden “yüze” çıktığının aktarılması ve kız okulunun açıldığı bilgisinin verilmesidir.³⁸⁵ Açılan kız okulundan mezun olan kız çocuklarının, ilerde istasyonda vaiz ve papaz olarak görev yapacak ilahiyat okulu mezunlarının eğitilmiş eşleri olabileceği bilgisinin verilmesi Amerikan Board yapısı hakkında bize ipucu vermektedir.³⁸⁶ Board kendi çalışanlarını kendi eğitim sisteminde yetiştirme eğilimindedir ve bunun için kurumsal altyapısını Bitlis'te de oluşturmaya başlamıştır.

1867 yılı *The Missionary Herald* Ekim sayısında Knapp'ın mektubu Bitlis'teki gelişmeleri aktarmaya devam eder.³⁸⁷ Salgın hastalık sebebiyle misyonerler ABD'ye gitmiş, Bitlis istasyonu bir süreliğine yerli yardımcılarının yönetiminde kalmıştır, bu durum sahada “yerli yardımcılarının çabası” olarak aktarılmıştır.³⁸⁸ Derginin 1868 Nisan sayısında, H. N. Barnum mektubunda “Siirt, Bitlis, Muş, Diyarbakır” bölgesine yaptığı gezi sırasında aldığı notları paylaşır.³⁸⁹ Bitlis ve Muş topraklarının verimliliği, hava koşullarının ağırlığı, bölgede yaşayanların arazilere sahip oluşları konu edinilmiştir. Muş'ta üç ya da dört manastır olduğu bilgisi verilir.³⁹⁰

Life and Light'ın 1870 ikinci sayısında Highly Knapp'ın yazılarından derlemeler bulunmakta ve Bitlis'teki okulla ilgili bilgiler aktarılmaktadır. Derlemede

³⁸³ Lysander T. Burbank, “Eastern Turkey- Letter From Mr. Burbank, September 2, 1865”, **The Missionary Herald**, Cilt 62, Sayı: 1, 1866, s. 22.

³⁸⁴ George C. Knapp, “Eastern Turkey Mission- Bitlis. Letter From Mr. Knapp, June 11, 1866”, **The Missionary Herald**, Cilt 62, Sayı: 10, 1866, (June 11), ss. 301-303.

³⁸⁵ G. C. Knapp, June 11, ss. 302-303.

³⁸⁶ G. C. Knapp, June 11, s. 303.

³⁸⁷ Knapp, “Eastern Turkey Mission- Bitlis. Letter From Mr. Knapp”, **The Missionary Herald**, Cilt 63, Sayı: 10, 1867, (Letter from Mr. Knapp 1867), ss. 304-306.

³⁸⁸ G. C. Knapp, Letter from Mr. Knapp 1867, s. 304.

³⁸⁹ ABCFM, “Eastern Turkey Mission- Harpoot. Letter From Mr. H. N. Barnum, December 17, 1867”, **The Missionary Herald**, Cilt 64, Sayı: 4, 1868, s. 117.

³⁹⁰ ABCFM, “Letter From Mr. H. N. Barnum”, ss.119-120.

Bitlis'teki nüfuzlarının dağılık olduğu, eğitim için gündüz okulunun yanında yatılı bir okula da ihtiyaç duydukları aktarılır.³⁹¹

1871 tarihli *Life and Light* üçüncü sayısında Charlotte Ely'nin Bitlis'te kadın ve kızlar için hazırladıkları ev okulunun tamamlandığı bilgisinin geldiği aktarılır.³⁹² Tamamlanan ev okulu birinci katta mutfak ve depo, ikinci katta derslik ve yatakhane; ayrıca alt katta, müdür kullanımı için ayrılmış ek bir oda olmak üzere dört odadan oluşmaktadır. Odalar kil ile sıvanmıştır, üst katlar ve mutfağın bir kısmı taş döşemeyle kaplıdır; diğerleri ise topraktır. Kısacası bina kapılar, kilitler ve üst pencerelerdeki camlar hariç yerel mimariye uygun inşa edilmiştir.³⁹³ Bu bakımdan misyonerler bulundukları topluma uyum sağlamaya ve dikkat çekmemeye devam etmektedirler. Board'un kuruluş aşamasında bu doğrultuda alınan kararlar uygulanmaya devam etmektedir.

1873 *The Missionary Herald* sayısında Charlotte Ely'nin pastör Simon'la yaptığı Bitlis dış istasyonları turunu aktaran bir mektup mevcuttur. Mektup misyoner Knapp'e ithafen yazılmıştır ve 29 Haziran tarihlidir. Muş, Havadorik, Mogonk dış istasyonları ve Bitlis Kız Okulundaki gelişmeler konu edinilmiştir.³⁹⁴ Muş'ta yaşayan zengin bir Ermeni aile ziyaret edilmiş, ailenin iki kızının da Bitlis'teki kız okuluna geldiği aktarılmıştır.³⁹⁵ Mogonk dış istasyonuna yapılan ziyaretle ilgili ise, istasyonda bulunan Moses isimli yerli yardımcının yakın köylere de ziyaretlerde bulunduğu bilgisi aktarılmıştır.³⁹⁶ Havadorik'de yaşayan köylülerin yazın sürülerini otlatmak için dağların yükseklerine çıktığı ama Sebt gününü kaçırmadıkları bilgisi mektupta yer almaktadır.³⁹⁷ Bitlis Kız Okulu için ise yirmi üç üyesinin bulunduğu ve kendi kendini destekleyen bir yapıya sahip olduğu ve okuldaki faaliyetlerin üyelerin hayatlarını düzene soktuğu bilgisi aktarılmıştır.³⁹⁸

Life and Light 1873 Nisan tarihli üçüncü sayıda Charlotte Ely'nin George Knapp'le çıktıkları Derkevank ve Havadorik dış istasyonları gezisinden notlar

³⁹¹ WBM "Passages From Mrs. Knapp's Manuscript", **Life And Light**, Cilt 1, Sayı: 2, 1870, s. 47.

³⁹² WBM "Turkey, The Bitlis School House", **Life And Light**, Cilt 2, Sayı: 3, 1871, s. 104.

³⁹³ WBM "School House", **Life And Light**, Cilt 2, Sayı: 3, 1871, s. 106.

³⁹⁴ Charlotte, E. Ely. "Eastern Turkey Mission. A Tour By Miss Charlotte E. Ely", **The Missionary Herald**, Cilt 69, Sayı: 11, 1873, ss. 368-370.

³⁹⁵ E. Ely, ss.368-369.

³⁹⁶ E. Ely, s. 369.

³⁹⁷ E. Ely, s. 369.

³⁹⁸ E. Ely, s. 370.

aktarılır. Havadorik ve Derkevank'ta yapılan okul ziyaretlerinin ardından ev ziyaretleri düzenlenir ve halkla temasın devam ettiği bilgisi verilir.³⁹⁹ Aynı yılın Ağustos tarihli sekizinci sayısında Charlotte Ely'nin mektuplarından derlemeler bulunmaktadır. Ely Bitlis'teki okul ile ilgili bilgi paylaşımı yapar ve okulun bir yerli yardımcı tarafından yürütülmekte olduğunu aktarır. Tatvan'a yaptıkları gezi ile alakalı ise Tatvan'ın Bitlis'ten birkaç saat uzaklıkta bir köy olduğu bilgisini verir. Tatvan'da katılım sağladıkları Sebt gününün onlara kadınlarla sohbet etme ve evlerini ziyaret etme imkânı tanıdığı bilgisini aktarır.⁴⁰⁰

Life and Light'ın 1874 Ağustos tarihli sekizinci sayısında yer alan Charlotte Ely'nin mektubu Bitlis Kız Yatılı Okulu'nda, öğrenciler arasında yaşanan “dini uyanış ve ruhsal değişimleri” aktarır. Ely, ocak ayındaki dua haftasının ardından öğrencilerin derin bir manevi huzursuzluk hissetmeye başladıklarını detaylandırmaktadır. Özellikle “Aznit ve Sophie” gibi öğrencilerin yaşadığı psikolojik dönüşümler, korkudan büyük bir sevince dönüşen kişisel deneyimler üzerinden aktarılmaktadır. Okul yönetimi, kızların bu süreçte eğitimlerine ara vererek tamamen ibadete odaklanmalarına izin vermiştir. Kilisenin de desteklediği bu sürecin öğrencilerin Hristiyanlık inancına olan bağlılıklarının güçlenmesi ve karakterlerinin olgunlaşmasıyla sonuçlandığı aktarılır.⁴⁰¹

1875 yılında Bitlis istasyonu Van'a bağlı bir istasyon olarak teşkil edilmiştir. 1875 yılı Nisan sayısında, Van misyoneri Doktor Raynolds istasyon ve dış istasyonlara yaptığı ziyaretleri anlatan mektubunda “Muş, Bitlis, Bulanık, Havadorik, Pirhus, Şeyhyakup, Aghagh” hakkında bilgiler aktarır.⁴⁰² Bölgede yaşayanların Kürt baskısı altında olduklarını, kendilerinin de Şeyhyakuptan Pirhus'a giderken endişelendiklerini çünkü Şeyhyakup'ta kaldıkları gece bir grup köylünün şehir merkezinden dönerken Kürtler tarafından rahatsız edildiklerini anlattığını iddia eder.⁴⁰³

Life and Light'ın 1876 Haziran tarihli altıncı sayısında yer alan Charlotte Ely'nin mektubu Bitlis'te oluşan Protestan toplulukta yaşanan dönüşümü bir misyonerin gözünden aktarmaktadır. Ocak ayının ilk Sebt günü etkinlikleri ve toplantılar

³⁹⁹ Charlotte Ely “Turkey, Outlook From Bitlis”, **Life And Light**, Cilt 3, Sayı: 4, 1874, ss. 99-101.

⁴⁰⁰ WBM “Extracts From Letters From Miss. Ely.”, **Life And Light**, Cilt 3, Sayı: 8, 1874, ss. 227-229.

⁴⁰¹ Charlotte E. Ely “Revival In Bitlis Boarding School”, **Life And Light**, Cilt 4, Sayı: 8, 1875, ss. 225-229.

⁴⁰² George C. Raynolds. “Eastern Turkey Mission. A Tour -Koords”, **The Missionary Herald**, Cilt 71, Sayı:4, 1875, ss. 107-108.

⁴⁰³ Raynolds, s.107.

aracılığıyla başlayan bu dönüşüm, kadınların ve okul çağındaki kızların katılımını ve dini görevlere olan bağlılığın güçlenmesini vurgulamaktadır. Metin, sert kış koşullarına rağmen topluluğun ibadete olan bağlılığını vurgulamakta ve farklı sosyal tabakalardan kişilerin katılımının altını çizmektedir. Bu tarz kişisel anlatımlar, Bitlis'teki dini dönüşümün toplum üzerindeki geniş etkisini göstermektedir. Mektup manevi atmosferin şehirde yayılmasını ayrıntılı olarak anlatarak devam etmekte ve yeni inananlar için dua ve yardım talep etmektedir.⁴⁰⁴

1876 yılında Knapp'ın Mayıs ayında yayınlanan 28 Aralık 1875 tarihli mektubu Board merkezinin bütçe kısıtlamasına gittiğini ve bu durumun onları zor durumda bıraktığını içerir.⁴⁰⁵ 10 Ocak 1876 tarihli mektubunda ise Bitlis'te dini uyanışın devam ettiği, kiliseye katılımın arttığı özellikle Mogonk dış istasyonunda Shakro isimli yerli yardımcının onlara faaliyetlerinde yardımcı olduğunu belirtir.⁴⁰⁶

1877 *The Missionary Herald* Eylül sayısında George Knapp'ın 29 Mayıs tarihli mektubunda Bitlis'teki Kürtlerden bahsedilir. Kürtlerin birçok köyü ve karavanı yağmaladığı aktarılır. Aslında Knapp'ın ailesini güvenlik için başka bir yer götürmesi gerektiği fakat kendi yerlerini korumak için kalma kararı verdiklerini aktarır.⁴⁰⁷

1878 Şubat sayısında Van misyoneri Barnum'un mektubunda bölgedeki Kürtlerle ilgili aktarımlar devam eder. Bitlis'teki köylerin durumunun kötü olduğu, köylünün ambarında buğdayın kalmadığıysa tanımayan kürtlerin" köylülerin buğdaylarını aldığı, ağaçlarını kestiği ve onları bedelsiz çalıştırdıkları aktarılır.⁴⁰⁸

Basım yılı 1878 olan *Life and Light* yedinci cildi onuncu sayısında 1877 yılına ait "Savaş Deneyimleri" (War Experiences) başlıklı bölümde Mary Ely'nin bir mektubu bulunmaktadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Bitlis'teki durumu aktaran bir mektuptur. Savaş ortamından kaynaklı Ermenilerin ve Protestanların şehirde yaşadığı "can güvenliği endişesi" ve "ekonomik sıkıntılar" mektubun temel odak noktalarını oluşturmaktadır. Eğitim faaliyetleri ve dua etkinlikleri aksamış buna rağmen misyonerler bölgeyi terk etmemiştir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁴ Charlotte E. Ely "Revival In Bitlis", *Life And Light*, Cilt 6, Sayı: 6, 1876, ss. 169- 171.

⁴⁰⁵ George C. Knapp, "Eastern Turkey", *The Missionary Herald*, Cilt 72, Sayı: 5, 1876, (Eastern), s. 167.

⁴⁰⁶ G. C. Knapp, Eastern, 1876, s. 168.

⁴⁰⁷ George C. Knapp, "Eastern Turkey", *The Missionary Herald*, Cilt 73, Sayı: 9, 1877, s. 280.

⁴⁰⁸ H. S. Barnum, "Eastern Turkey", *The Missionary Herald*, Cilt 74, Sayı: 9, 1878, s.53.

⁴⁰⁹ Mary A. C. E. Ely "Turkey, War Experiences", *Life And Light*, Cilt 7, Sayı: 10, 1878, ss. 292-294.

Life and Light 1878 yılı, sekizinci cilt, birinci sayısında “Türkiye, Savaş Notları” (Turkey War Notes) başlığı altında Charlotte Ely’nin yazdığı mektuplardan derlemeler sunulmuştur. Ely, hükümetin Bitlis’te yaptığı gönüllü çağrılara yanıt alamayınca, 15 yaş üstü bütün erkeklerin bir alanda toplanmasını emrettiğini ve askere alındığını aktarır.⁴¹⁰

1881 *Life and Light* yedinci sayısında Ely’nin kaleme aldığı ve Bitlis merkezden yayılan Hristiyanlık çalışmalarını ve istasyona bağlı dış istasyonların bulunduğu köylerin misyonerlere olan ilgisini detaylandıran yazısı bulunmaktadır. Bu yazıda Ely Bitlis papazıyla dış istasyonlara bir gezi düzenlediği geziyi aktarır. Yolculuk boyunca karşılaştıkları güvenlik sorunları, zorlu arazi koşulları ve Kürt köyleriyle olan etkileşimleri anlatının merkezinde yer almaktadır. Özellikle Redvan, Tul ve Hazero köylerindeki dini canlılık ve halkın misafirperverliği, yazarın çektiği fiziksel yorgunluğun tesellisi olarak sunulmaktadır. Metin genel olarak, bölgedeki eğitim ve inanç faaliyetlerinin inceler ve detaylandırır.⁴¹¹

1882 yılında Knapp Bitlis’teki liseyi konu edinen bir mektup yazar. Lisede elli öğrencinin bulunduğu, bunların yirmi ikisinin farklı yedi dış istasyondan geldiği ve yatılı kaldığı bilgisini aktarır.⁴¹²

1884 yılında Mary Ely “Bitlis Mount Holyoke Kız Okulu” (The Mount Holyoke of Koordistan) hakkında mektup yazar. Mektupta yaz aylarında dağ eteklerinde geçirdikleri zamanın kız öğrencilerle yakınlaşmak ve sohbet etmek için uygun olduğunu aktarır. Okulda otuz yedi kişilik bir “aile” oldukları aktarılır.⁴¹³

1886 yılında misyoner Royal M. Cole’un 5 Nisan tarihli mektubu Muş ile ilgili bilgi içermektedir. Muş’ta kendilerine karşı bir tavır görmediklerini ve sebebinin bölgede erkek ve kız çocukları için açılan lisenin olduğu belirtilir.⁴¹⁴

1885 yılı *Life and Light* dergisi birinci sayısında Mardin’de yapılan yıllık toplantıdan notlar yer almaktadır. Bitlis özelinde okullardan bahsedilmiştir. Ely’nin okulunda yatılı otuzbeş öğrenci bulunduğu ve bu öğrencilerin buğday yapımından para

⁴¹⁰ Mary A. C. E. Ely “Turkey, War Notes”, **Life And Light**, Cilt 8, Sayı: 1, 1878, ss. 8-10.

⁴¹¹ WBM “Turkey, Outstation Work Near Bitlis”, **Life And Light**, Cilt 11, Sayı: 7, 1881, ss. 247-253.

⁴¹² George C. Knapp, “Eastern Turkey”, **The Missionary Herald**, Cilt 78, Sayı: 8, 1882, s. 312.

⁴¹³ Mary, A. C. Ely. “Eastern Turkey Mission”, **The Missionary Herald**, Cilt 80, Sayı: 11, 1884, s. 460.

⁴¹⁴ Royal M. Cole. “Eastern Turkey Mission”, **The Missionary Herald**, Cilt 82, Sayı: 7, 1886, s. 271.

kazandıkları bu sayede okula katkı sağladıkları ifade edilir. Yatılı okulun dışında Bitlis'te kız çocukları için üç gündüz okulunun bulunduğu ve bu okulların da kendi kendini idare ettiği bağış yardımını az sayıda aldığı ifade edilir.⁴¹⁵

1886 yılı *Life and Light* dergisi dördüncü sayısında Mary Ely, bir asistan öğretmen, 1883 mezunu bir öğrencisi, bir yardımcı rehber ve hizmetçi, güvenlikleri açısından hükümetten biri olması için de bir zaptiye ile çıktığı dış istasyon turunu aktarır. İlk durağı Tatvan'dır. Terkaoob ve Shevansheik dış istasyonlarına da gidilir. Ely turunu Van Gölü ve Bulanık bölgelerine yakın dış istasyonlara gerçekleştirmiştir. Ziyaret ettiği Ermeni köylerinde karşılaştığı eğitim alan genç kız ve kadınların toplumsal durumlarını gözlemlerine dayanarak aktarır.⁴¹⁶

1890 yılında misyoner Knapp'ın Nisan tarihli mektubunda Bitlis'teki durumu özetler rapor nitelikte bir mektup bulunmaktadır. 1866 yılında yaşanan kolera ve ardından gelen ekonomik sıkıntının bölgede yaşayan Protestan tüccarları olumsuz etkilediğini belirten Knapp olumsuzluklara rağmen istasyonda canlanmanın devam ettiğini ekler.⁴¹⁷

Bitlis misyonerlerinden Ely kardeşler de diğer misyonerler gibi Board merkeziyle mektuplaşmışlardır. 1874 yılında Mary Ely Bitlis'teki Kız Okulunun dini eğitim durumu ile ilgili bir mektup paylaşır. Mektup 1 Temmuz tarihli. Son birkaç ay içerisinde okulda öğrencilerin istedikleri gibi dini eğitime tabi tutulduğu ve faaliyetlerinin sonuçlarının alınmaya başlandığını aktarır. Öğrencilerin hevesli olduğu ve birbirlerini teşvik ettiği eklenir.⁴¹⁸

Mary A. C. Ely 1891 Ekim ayında yazdığı mektupta, kız okulunun tatilde olduğunu hava koşulları sebebiyle evleri uzakta olan dokuz kızın evlerine gidemediğini ve onlarla yerleşkede kaldığını aktarır.⁴¹⁹

⁴¹⁵ WBM "Woman's Work In The Eastern Turkey Mission" **Life And Light**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1885, ss. 9-10.

⁴¹⁶ Mary A. C. E. Ely "Woman's Work In The Eastern Turkey Mission" **Life And Light**, Cilt: 16, Sayı: 4, 1886, ss. 121-124.

⁴¹⁷ George C. Knapp, "Eastern Turkey", **The Missionary Herald**, Cilt 86, Sayı: 7, 1890, s. 280.

⁴¹⁸ Mary, A. C. Ely. "Eastern Turkey Mission. Girls School At Bitlis Religious Interest", **The Missionary Herald**, Cilt 70, Sayı: 10, 1874, s. 313.

⁴¹⁹ Mary Ann Caroline Ely, "Letter from M. Annie Ely '61 to Mrs. Hitchcock; written at 'Hope Lodge' Mountain Encampment, near Bitlis, Turkey", **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f01-i003, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6701 (14.09.2024)

1892 yılında Mary Ely'nin kuzeni Grace Ely'a yazdığı mektupta Bitlis'te okulu açtıkları ilk yıllarda çok zorluklar çektiklerini ve şu "kızlar papaz mı olacak ki okumayı öğreniyorlar" sorusuyla karıştıktıklarını ifade eder. Kız çocuklarının okumaya gönderilmelerinin yerine çalışmalarının tercih edildiği eğer okula gönderilecek bir çocuk varsa onların da genelde "erkeklerden" oluştuğunu ifade eder. Kırsal kesimde okul yaşındaki öğrencilerin okula ayıracak bütçelerinin olmadığını dolayısıyla istasyonun bu öğrencileri desteklemek için paraya ihtiyaç duyduğunu ekler. 1876 yılında "ilk mezunlarını" verdiklerini belirten Ely, sonraki her üç ya da dört yılda bir mezun vermeye devam ettiklerini ekler.⁴²⁰

1894 Mart ayında Mary A. C. Ely'nin Hitchcock'a yazdığı mektupta Board merkezine yazdıkları bazı mektupların kötü hava koşulları sebebiyle kış aylarında ellerine geç ulaştığını düşündüklerini ama havalar ısınınca gönderilen mektupların daha erken gittiğini belirtir. Bu sebeple gönderdikleri mektupların geç de olsa *The Missionary Herald*'da yayınlanmasını dilediğini ifade eder. Bitlis için onların kiliselerinden çıkan herkesin herşeyi yapacağını da ekler.⁴²¹

1897 yılı *Life and Light* dergisi sekizinci sayısında Grace Knapp'ın Erzurum'dan yazdığı mektup yer almaktadır. 1897'de Bitlis'te kış aylarında kadın misyoner olmadığı belirtilmiştir. Grace Knapp ise Erzurum'daki Kız Okulu'nda görevlidir.⁴²²

1905 yılında C. Ely'nin merkezde yazdığı mektupta otuz yılı aşkın süredir Bitlis'te misyonerlik yaptığı Muş, Havadorik ve diğer dış istasyonlarda yaptığı faaliyetleri aktardığı belirtilir. Mektup Muş merkeze yapılan gezi ile başlar. Orada papaz ve ailesi ile buluştuklarını ve birkaç yetim çocuğun da onlarla birlikte olduğunu belirtir. Dağ köyü Havadorik'de ise yaklaşık iki gün kaldığını aktaran Ely Havadorik'de kadınlar ve kızlarla çok verimli toplantılar yaptığını ve katılımın çok

⁴²⁰ Grace A. Ely, "Letter and envelope from Mary Annie C. Ely '61 to her cousin", **Mount Holyoke CollegeArchive and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f01-i008, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6706, (14.09.2024).

⁴²¹ Mary Ann Caroline Ely, "Letter from Annie Ely '61 to Mrs. Hitchcock; written in Bitlis, Turkey, **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f01-i011, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6709, (14.09.2024).

⁴²² Grace H. Knapp "Turkey" **Life And Light**, Cilt: 16, Sayı: 8, 1897, ss. 381-382.

yüksek olduğunu aktarır. Daha sonra Muş’a tekrar geri dönüp vaaz toplantısına katıldığını ve orada insanlarla tanıştığını belirtir.⁴²³

Ekim 1910 yılında Charlotte Ely’nin arkadaşlarına yazdığı mektupta uzun süredir onlara yazamadığını çünkü ağır bir solunum rahatsızlığı geçirdiğini ve Maynard’lara durumu bildirdiğini belirtir. Bitlis’teki Ermeni dostlarının ve hatta bazı Türk’lerin bile onun rahatsızlığının durumunu merak edip, pazarda sorduklarını ifade eder. Ama yapması gereken sorumlulukları olduğunu ve bu sorumlulukları arasında “dört yetim kızın evlendirilmesi” ve “üç yetim kızın da Bulgaristan ve Avrupa Türkiye’sine” gönderilmesinin olduğunu aktarır. O sene kız okulunu kendi hastalığı sebebiyle erken kapattığını belirten C. Ely, Grace Knapp’in de ABD’den döneceğini ve bunun onun sorumluluklarını azaltacağı sebebiyle sevindirici bir haber olduğunu belirtir.⁴²⁴

1913 yılında arkadaşlarına yazdığı bir diğer mektupta C. Ely misyoner Maynard ile Erzurum’da gerçekleştirilen Amerikan Board yıllık toplantısına gittiklerini ve kendisinin on beş yıldır Bitlis vilayeti dışına çıkmadığını belirtir. Bu sebeple yaklaşık bir ay Bitlis’ten uzak kaldığını ve okulun o yıl bir ay erken kapandığını belirtir. Maynard’ların o yıl bir bebeği dünyaya gelir. Kış çok soğuk geçer ve bebeğin sağlığı için endişe duyarlar. Misyoner Uline’in o yıl Bitlis’e atandığını belirten Ely bunun onlar için çok iyi bir gelişme olduğunu belirtir. Bitlis’i dışarıya kapalı “izole” edilmiş bir şehir olarak tasvir eden Ely o yıl erkek okulunun baş öğretmenin evlendiğini ve onun için kendi yerleşkelerinde bir düğün tertip ettiklerini ifade eder. Düğünde birçok istasyondan gelen olduğunu ve daha önce Bitlis’te hiç yapılmamış bir Amerikan düğünü yaptıklarını ekler.⁴²⁵

1915 yılında “Roma’daki yabancılar ofisinin İtalyan üyesi, Bağdat demiryolları sorumlu mühendisinin, Van İngiltere Konsolosu Captain’ın, Erzurum İngiltere

⁴²³ Mary E. Ely, “Letter from Mary A. C. Ely ‘61, to the ‘Missionary Letters’ October 1905 issue, describing some of the Elys’ work in Moosh (Muş), Havadoric, and other towns and villages in eastern Turkey”, **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f02-i001, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6754, (14.09.2024).

⁴²⁴ Charlotte E. Ely, “Letter from Charlotte E. Ely ‘61 to friends written in Bitlis, Turkey”, **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f02-i008, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6761, (14.09.2024).

⁴²⁵ Charlotte E. Ely, “Letter from Charlotte E. Ely ‘61 to friends; written in Bitlis, Turkey”, **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f02-i010, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6763, (14.09.2024).

Konsolosu Ballard'ın" Bitlis'e ziyarete geldiğini ve Van'daki arkadaşlarıyla 4 Temmuz kutlamaları yaptıklarını aktarır. 25 Haziran'a kadar okullarının açık olduğunu ve verimli bir sene geçirdiklerini ekler. Grace Knapp o sene Van'dadır ve Van'daki hastanede çalıştığı belirtilir. Mektubun başında savaş koşullarından çok bahsetmeyeceğini yazmış olsa da mektubun sonunda Grace Knapp'ten bahsederken Van'daki savaşın bir an önce bitmesini istediğini ifade eder.⁴²⁶

Misyonerler mektuplarında Bitlis ve istasyonda açılmış kurumlar ve yaptıkları faaliyetler ile ilgili Board merkezine bilgiler aktarmışlardır. Hava koşulları mektupların sıklığını etkilemiş ve bunu mektuplarında da belirtmişlerdir. Yine de bölgeden sıklıkla giden mektuplarda detaylı bilgiler merkeze aktarılmış, bazen "arkadaşlara" gönderilmiş gibi görünen mektuplarda da "arkadaşların" kimliği hakkında bilgi verilmemiştir. Mektuplar gönderildiği bölgenin raporu niteliğini taşımakla birlikte misyonerler arasındaki bilgi akışının her yöntemle kesintisiz gerçekleştiğinin kanıtıdır. Bölgenin siyasi, kültürel ve ekonomik haritasını belirli aralıklarla merkeze bildiren bu mektuplar önemli bilgiler taşımakla birlikte, Board'un kendi politikaları doğrultusunda şekillenmiş, bu politikalar doğrultusunda kaleme alınmış, mektuplarda öncelikler buna göre belirlenmiştir.

Misyonerlerin kaleme aldıkları mektuplar, yalnızca kişisel haberleşme aracı değil; aynı zamanda kurumsal raporlama mekanizmasının temel unsurlarından biri olarak işlev görmüştür. Bitlis ve çevresinde, istasyon olarak adlandırılan merkezlerde açılan okul, hastane, yetimhane ve matbaa gibi kurumların kuruluş süreçleri, personel durumu, mali ihtiyaçları ve yürütülen faaliyetler düzenli biçimde Board merkezine aktarılmıştır. Bu yazışmalar, bölgedeki misyon faaliyetlerinin kapsamını, yöntemlerini ve karşılaşılan güçlükleri ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır.

Özellikle iklim koşulları ve coğrafi zorluklar, mektuplaşma sıklığını doğrudan etkilemiştir. Sert kış şartları, ulaşımın aksaması ve yolların kapanması gibi nedenlerle mektupların geciktiği ya da bir süre kesintiye uğradığı görülmektedir. Misyonerler bu durumu mektuplarında açıkça belirtmiş, haberleşmedeki gecikmenin sebeplerini izah etme gereği duymuşlardır. Buna rağmen, bölgeden merkeze gönderilen yazışmaların düzenli ve yoğun olduğu, bilgi akışının mümkün olan her vasıtayla sürdürüldüğü

⁴²⁶ Charlotte E. Ely, "Letter from Charlotte E. Ely '61 to friends; written in Bitlis, Turkey", **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f02-i015.https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6768, (14.09.2024).

anlaşılmaktadır. Bu durum, misyon teşkilatının haberleşmeye verdiği önemi ve kurumsal koordinasyon konusundaki hassasiyetini göstermektedir.

Mektuplar yalnızca kurumsal merkeze değil, zaman zaman “arkadaşlara” hitaben de kaleme alınmıştır. Ancak bu “arkadaşların” kimliğine dair açık bilgi verilmemesi dikkat çekicidir. Bu durum, yazışmaların muhtemelen destekçi çevrelere, bağışçılara ya da misyon ağı içerisindeki belirli gruplara yönelik olabileceğini düşündürmektedir. Böylece mektuplar hem iç iletişim hem de dış kamuoyunu bilgilendirme ve destek sağlama işlevi görmüştür.

Gönderildikleri bölgenin adeta periyodik raporu niteliğindeki bu metinler, yalnızca dini faaliyetleri değil; aynı zamanda bölgenin siyasi, kültürel ve ekonomik durumunu da kapsamaktadır. Yerel idarecilerle ilişkiler, farklı etnik ve dini toplulukların durumu, eğitim seviyeleri, ekonomik şartlar ve toplumsal gelişmeler ayrıntılı biçimde merkeze aktarılmıştır. Bu yönüyle mektuplar, dönemin bölgesel tarihine ışık tutan birincil kaynaklar arasında yer almaktadır.

Bununla birlikte, söz konusu yazışmalar tamamen nesnel metinler olarak değerlendirilmemelidir. Mektuplar, Board’un belirlediği misyon politikaları çerçevesinde kaleme alınmış; faaliyetlerin öncelikleri, kullanılan dil ve vurgular bu politikalar doğrultusunda şekillenmiştir. Merkezin beklentileri, bağışçıların hassasiyetleri ve misyonun stratejik hedefleri, anlatımın tonunu ve içerik seçimini doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla bu mektuplar, bir yandan bölge hakkında değerli bilgiler sunarken, diğer yandan kurumsal bakış açısının ve ideolojik çerçevenin izlerini taşımaktadır.

Sonuç olarak, Bitlis ve çevresinden gönderilen misyoner mektupları ve diğer yazılar, hem yerel düzeyde yürütülen faaliyetlerin kaydı hem de küresel bir misyon ağının işleyişini gösteren belgeler olarak önem taşımaktadır. Haberleşmedeki süreklilik, kurumsal disiplin ve stratejik yönelim, bu yazışmaların yalnızca bireysel anlatılar değil, planlı ve sistemli bir misyon organizasyonunun parçaları olduğunu ortaya koymaktadır.

3.3. AMERİKAN BOARD YAYINLARINDA BİTLİS

Bu bölüm, Amerikan Board Doğu Türkiye misyonerlerinden Bitlis misyoneri Grace Highley Knapp ve Van misyoneri Clarence D. Ussher'un özellikle 1915 sonrası ABD'ye dönüşlerinin akabinde yazdıkları kitapların incelemesini kapsamaktadır. Kitaplar sırasıyla Grace Highly Knapp'in *The Mission at Van* (Van Misyonu), Clarence D. Ussher ve Grace Highly Knapp'in *An American Physician in Turkey* (Türkiye'de Amerikalı Bir Doktor) ve Grace Highly Knapp'in *The Tragedy of Bitlis* (Bitlis Trajedisi) kitaplarıdır. Bölge misyonerlerinin katkılarıyla anı adı altında kaleme alınan ve Amerikan Board merkezi tarafından yayımlanan kitaplardan bölümler incelenecektir. Bu kitaplar uluslararası arenada Türk- Ermeni ilişkilerinin seyrini etkileyen, Ermeni Meselesi ile ilgili diaspora söylemlerinde kaynak gösterilen, Türkiye aleyhinde yazılı ve sözlü basında oluşturulan propagandanın referans kitaplarıdır.

Amerikan Board kayıtlarında Knapp ailesi Bitlis istasyonunu kuran, teşkilatlandıran ve iki kuşak misyonerlik faaliyetlerinde fiilen bulunan bir aile olarak geçer. İkinci kuşak misyonerler Grace Higley Knapp ve George Perkins Knapp'in Bitlis'te doğmalarının ardından ABD'de yüksek öğrenimlerini tamamlayıp Bitlis istasyonuna geri dönmeleri önemlidir. İki kardeş iyi derecede Türkçe ve Ermenice konuşur. Grace Knapp Bitlis'te uzun yıllar eğitim misyonerliği yapar. Önemli bir eğitim kurumu olan Bitlis Mount Holyoke Kız Okulu'nda ve Erzurum'da da hem öğretmenlik hem yöneticilik (Mount Holyoke Kürdistan İlahiyat Okulu- The Mt. Holyoke Seminary of Kurdistan)⁴²⁷ yapmıştır. 1915'te misyonerlik görevinden istifa ederek ABD'ye dönüş yapar. Amerikan Board'un ABD'deki ana ofisinin yazı işleri bölümünde editör asistanı ve aynı zamanda kütüphane asistanı olarak çalışmaya başlamıştır. Özellikle “editörlük konusunda uzmanlaşan” Knapp, Amerikan Board'un

⁴²⁷ American Board'un kendi arşiv belgelerinin bazılarında “Bitlis Kız Okulu” (Girls' School in Bitlis) olarak geçen okul, yine kendi arşiv belgelerinde “Mount Holyoke Kürdistan İlahiyat Okulu” (The Mt. Holyoke Seminary of Kurdistan) ya da “Bitlis Mount Holyoke Kız Okulu” (Bitlis Mount Holyoke Girls' School) adıyla da geçmektedir.

yıllık raporlarının yayımlanmasında editörlük yapmıştır. Board'un süreli yayını "*The Missionary Herald* ofisinde", daha sonra "Year Book" ofisinde çalışmıştır.⁴²⁸

3.3.1. Grace Highly Knapp: Van Misyonu⁴²⁹

1916 yılında özel basım olarak Grace Higly Knapp tarafından yayınlanan *Van Misyonu: Türkiye'de Savaş Zamanı* (The Mission at Van in Turkey in War Time) kitabı on üç bölümden oluşur. Grace Highly Knapp'in önsözüyle başlayan kitap, Martha Tinker Raynolds ve Elizabeth Barrows Ussher'u anma bölümü ile devam eder. H. Knapp'in eserindeki bölümlerin isimleri, kitabın içindekiler kısmına göre şu şekilde sıralanmaktadır: "Dramın Sahnesi ve Oradaki Aktörler" (The Setting of the Drama and the Actors Therein), İki Ateş Arasında (Between the Devil and the Deep Sea Savaş! "İşim Yok, Keyfim Çok" (War! "Ishim Yok, Kefum Chok"), Misyonun Yaralılarına İlk Yardımı (The Mission's First Aid to the Injured), Karanlık Günler (Dark Days), Kurtuluş (Deliverance), Roller Değişti (The Tables Turned), Karanlıkta Gezen Veba/Salgın (The Pestilence that Walketh in Darkness), Kaçış (Flight), Gündüz Uçan Ok (The Arrow that Flieth by Day), Güvende! Ama Kederli (Safe! But Sorrowing), Savaş Zamanında Van'daki Hastane (The Hospital at Van in War Time), Dr. Ussher tarafından kaleme alınan Van'daki Tıbbi Misyonun Geleceği (The Future of the Medical Mission at Van).

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Van vilayetinde yaşanan çatışmaları ele alan bir anlatı kitabı niteliğindedir. Misyoner Grace Higley Knapp tarafından kaleme alınan metin, bölgedeki Ermeni ve Türk toplumları arasındaki gerilimi ve Jevdet Bey'in yönetimindeki kuşatma sürecini kişisel gözlemlerle aktarmaktadır. Van İstasyonu'nun o dönemde yardım faaliyetlerine odaklandığını aktaran Knapp, daha çok bölgedeki hastanenin çalışmalarını ve Van misyonerlerinin fedakarlıklarını vurgulamaktadır. Knapp, yaşananları kendi perspektifinden özetlemektedir.

⁴²⁸ D. P. Cushing, "Press release about the retirement of Grace H. Knapp '93 from the American Board of Commissioners for Foreign Missions", **Five College Compass**, 1940, <http://compass.fivecolleges.edu/object/mtholyoke:24589>, (15.07.2025).

⁴²⁹ Grace H. Knapp, **The Mission At Van**, Grace Higley Knapp, 1915, (Van).

Kitap Martha Thinker Raynolds ve Elizabeth Barrows Ussher'un anısına yazılan iki ayrı bölümle başlar. Önsözde savaş zamanında Van'dan gelen raporların eksik ve tahrip edilmiş olması sebebiyle bu kitabı basma ihtiyacı duyduğunu aktaran H. Knapp, 1915 yılı Van istasyonu ve Van vilayeti hakkında bilgiler aktarır. 1915 yılında H. Knapp'de Van'da bulunmaktadır.

İlk bölümde Van ile ilgili bilgiler mevcuttur. Van'ın coğrafi yapısı, Türk ve Ermeni nüfus yapısı ve Amerikan Misyon yerleşkesindeki binalar tanıtılır. 1914-1915 yıllarında Van İstasyonunda Amerikan kurum ve kuruluşları ve görevli misyonerler şu şekildedir.

Misyoner G. C. Raynolds bir buçuk yıldır Amerika'da Van koleji için bağış toplamaktadır ve savaşın patlak vermesiyle geri dönmesi engellenmiştir. Dr. Clarence D. Ussher hastane ve tıbbi çalışmalar sorumlusudur. Bayan Ussher, hayırseverlik işleriyle ilgilenmektedir. Bay ve Bayan Ernest A. Yarrow, Erkek Okulu ve genel çalışmalardan sorumludur, Gertrude Rogers kız Okulu müdürüdür, Caroline Silliman, ilkokul bölümünden bir Türk ve iki Ermeni anaokulundan sorumludur, Elizabeth Ussher müzik bölümünden sorumludur Louise Bond hastanenin İngilizce sorumlusudur ve Grisel McLaren gezici misyonerdir. Knapp kendisini de Bitlis'ten gelen bir ziyaretçi olarak tanıtır.⁴³⁰

Altı bin kişinin “dünyalık eşyalarıyla” misyonerlerin yerleşkesine sığındığı iddiasında bulunan Knapp, gelenlerin yerleşke olmaz ise nereye sığınacaklarını bilmediklerini söylediğini ekleyerek kendi tezini destekler. Yerleşkede hasta ve yaralıları Doktor Ussher tarafından tedavi uygulandığı belirtilir. Salgın hastalıkların başladığı bilgisi verilirken özellikle “dizanteri ve çocuklar arasındada kızamık” baş göstermiştir.⁴³¹

Kitabın “Karanlık Günler” (Dark days) bölümünde “Rus ve Ermeni gönüllülerin” (Russo-Armenian) sınırda beklediği, Türkler geldiğinde tüm popülasyonun onların yerleşkelerine sığınmaktan başka şanslarının olmadığını ileterek bir önceki bölümde aktardıklarını destekler. Şehirdeki bombardıman ve dış dünyayla iletişimin kesilmesi ayrıntılı bir şekilde betimlenir.⁴³²

“Kurtuluş” (Deliverance) isimli bölümde 19 Mayıs'ta Rus ve Rus-Ermeni gönüllülerin şehre geldiği ve Türklerin şehri terkederek Bitlis'e doğru çekildikleri bilgisi verilir. Aram'ın, eyaletin geçici valisi olarak atandığı ve “ilk kez Ermenilere

⁴³⁰ G. H. Knapp, Van, s.12.

⁴³¹ G. H. Knapp, Van, s.19.

⁴³² G. H. Knapp, Van, s.22.

kendilerini yönetme şansı” verildiği belirtilirken, insanların yanmış evlerini ve dükkanlarını yeniden inşa etmeye başladıkları, misyon yerleşkesindeki okulun tekrar açıldığı aktarılır.⁴³³

Kontes Alexandra Tolstoi’un (Lev Tolstoy’un kızı) Van’a geldiği ve “misafirlerinin” bakımını onlardan devraldığını aktardığı yedinci bölümde, Alexandra ve Van’da yaptıkları ile ilgili bilgiler mevcuttur. Burada kastedilen misafirler Van’da kalan Türklerdir. Alexandra “genç, sade, duyarlı ve sevimli” olarak tasvir edilir. Misyonerlere yerleşkedeki görevlerinde yardım eder “fakat parası bittiğinde ve Rus yardımcıları hastalandığında, onların başaramadığını başardığını ve generali, Türkleri güvenlik ve geçimlerini sağlayacak şekilde kırsal bölgelere göndermesi için ikna ettiği” aktarılır.⁴³⁴

Yedinci bölümde Van’daki Amerikan Hastanesi’nin tarihçesi, savaş boyunca hem Türklere hem Ermenilere verdiği tıbbi hizmetler özetlenir. Sekizinci bölümde de yine Van’da yerleşkede kalan Türklerden bahsedilir. Yerleşkede çalışan misyonerlerin sıtmadan hastalandıkları ve bu durumun Knapp’i çok zor durumda bıraktığı, kısa bir süre sonra hastalığın tifüs olduğunun belli olduğu ve hastalığın Türk mültecilerden bulaştığını iddia eder.⁴³⁵

Dokuzuncu bölümde “30 Temmuz’da Rus General Nicolief’in canlarını kurtarmaları için Van’ı hemen terketmeleri gerektiğini” söylediğini aktaran Knapp, Amerikalı olmalarının da onların Türklerden korunmalarına yetmediğini aktarır. 3 Ağustos’ta Van’ı terkeden Amerikalı misyonelerin ardından Rus General ve askerlerinde şehri İran üstünden terkettiği aktarılır. Şehri terkederken Kürtlerin geride kalan gönüllülerle savaştıkları bilgisi de paylaşılır.⁴³⁶

Knapp “Van’dan Tiflis’e” geçtiklerini aktarır.⁴³⁷ “Tiflis’ten trenle Stockholm’e” geçen misyonerler orada birkaç gün kaldıktan sonra gemi yolculuğuyla “New York’a” Ekim ayında ulaşırlar. Nisan ortalarına kadar Türkiye’deki hiçbir istasyon haber alamadıkları aktarılır.⁴³⁸

⁴³³ G. H. Knapp, Van, s. 22.

⁴³⁴ G. H. Knapp, Van, s. 28.

⁴³⁵ G. H. Knapp, Van, ss. 29-30.

⁴³⁶ G. H. Knapp, Van, ss. 32-34.

⁴³⁷ G. H. Knapp, Van, s. 36.

⁴³⁸ G. H. Knapp, Van, s. 38.

On üçüncü ve son bölüm Van'daki hastane hakkında bilgiler içermektedir. Doğu Türkiye Misyonu içerisinde tıbbi misyonerliğin başladığı ilk istasyon Van'dır. Sonraki yıllarda Harput ve Erzurum'da da Amerikan Hastaneleri açılmıştır. Bu bölümde ayrıca bölgede başlayan tifüs salgını, Elizabeth Ussher'ın ölümü ve diğer misyonerlerin ağır hastalık süreci anlatılır. Dr. Ussher'ın Van'daki tıbbi çalışmaların geleceğine dair vizyonu ve Elizabeth Ussher anısına yeni bir hastane inşa edilmesi için yapılan çağrı ile kitap son bulur.⁴³⁹

3.3.2. Clarence D. Ussher ve Grace H. Knapp: *Türkiye'de Amerikalı bir Doktor*⁴⁴⁰

Kitap Van misyoneri Clarence D. Ussher ve Grace Highly Knapp tarafından 1917 yılında kaleme alınmıştır. Kitap yirmi altı bölümden oluşmakta ve sırasıyla bölüm isimleri şu şekildedir: Önsöz (Preface), Resimler (Illustrations), Yola Çıkış (Launched), Harput'ta Bir Yıl (A Year In Harput), Sahnelerin Değişimi (Scene Shifting), Bir Blöf Oyunu (A Game Of Bluff), Beklenebilecek Olanlar (What Might Have Been Expected), Hastanem (My Hospital), Bağımsız Bir Hekim (A Physician At Large), Küçük Bir Katliam (A Minor Massacre), İzin Yılım (My Sabbatical Year), Türk Devrimi (The Turkish Revolution), Before Governors And Kings Valilerin (Ve Kralların Huzurunda), Güçlerin Konferansı (A Conference Of The Powers), Garnizonda Tifüs (Typhus In The Garrison), Kayser'in Kudüs'teki Sarayı (The Kaiser's Palace In Jerusalem), 1914, Van'da Kızılhaç (The Red Cross In Van), İki Ateş Arasında (The Devil And The Deep Sea), Kahramanca Bir Savunma (A Heroic Defense), Cevdet Bey İçin Eğlence (Fun For Jevdet Bey), Bombardıman (Bombardment), Benhadad'ın Ordusu (Benhadad's Host), Türk Mültecilerimiz (Our Turkish Refugees, Kara Ölüm (The Black Death), Bir Ulusun Göçü (The Exodus Of A Nation), Ölüm Gölgesi Vadisinde (In The Valley Of The Shadow), Fırsat (Opportunity). Grace Highly Knapp kitaba görsel katkıda bulunmuştur.

Kitap Ussher'ın Osmanlı Devleti'ne gelişi ile başlar. Kitabın önsözünde yazmaya ilk başladığında sadece Van'daki hastaneden bahsedeceğini fakat daha sonra

⁴³⁹ G. H. Knapp, Van, s. 40.

⁴⁴⁰ Clarence D. Ussher ve Grace H. Knapp, **An American Physician in Turkey**, Houghton Mifflin Company, Boston and Newyork, 1917.

Türkiye'ye gelişinden itibaren yazma kararı aldığını ifade eder. Bu sebeple her bölüm detaylı aktarılmış ve başlıklandırılmıştır. Dr. Clarence Ussher'ın 1898-1915 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yürüttüğü misyonerlik ve hekimlik faaliyetlerini kapsayan kitap, Ussher'ın 1898'de İstanbul'a ulaşp Harput'a yaptığı yolculukla başlar. Harput'da bir yıl hekimlik yapan Ussher sağlık misyoneri olarak faaliyetlerine devam eder.⁴⁴¹

Üçüncü bölümde 1 yıl Harput'ta kaldıktan sonra Van'a altı aylığına gönderilme kararının Board tarafından kendisine bildirildiğini ifade eder. Buradaki tıbbi çalışmalarını genişleterek bir hastane kurması ve yerel halkla kurduğu ilk temaslar konu edilir.⁴⁴² Kitapta Van yolculuğu esnasında Bitlis'ten ilk defa geçtiğini ve oradaki misyonerlere tanışıp sohbet ettiklerini ifade eder.⁴⁴³

Şekil 13: Bitlis Şehir Görüntüsü

Kaynak: Clarence D. Ussher ve Grace H. Knapp, **An American Physician in Turkey**, Houghton Mifflin Company, Boston and Newyork, 1917, s. 185.

⁴⁴¹ Ussher ve G. H. Knapp, s.10.

⁴⁴² Ussher ve G. H. Knapp, s. 20.

⁴⁴³ Ussher ve G. H. Knapp, s. 32.

Bölgedeki tıbbi seyahatleri, tanık olduğu salgın hastalıklar (kolera, tifüs) ve Amerika'daki izin yılı (sabbat ical) ilerleyen bölümlerde detaylandırılır. Ussher, Van'dan Bitlis'e Van Gölü'nden yaptığı sık seyahatlar hakkında aşağıdaki bilgiyi verir.

*Bu deneyim, gölde geleneksel yelkenli teknelerle seyahat etmenin belirsizliklerini ve rahatsızlıklarını iyi bir şekilde yansıtıyor. Bir tekne Van'dan Bitlis'e 70 mil mesafeyi bir günde kat edebilir ya da bu yolculuk bir ya da iki hafta sürebilir. Bu yüzden genellikle karayoluyla seyahat ederdik, bu da 30 saatlik bir yolculuktu.*⁴⁴⁴

Askerler arasında yayılan tifüs salgınıyla mücadelesi ve Van'da Kızılhaç bayrağı altında yürüttüğü insani yardım faaliyetlerini aktaran Ussher, Van Valisi Cevdet Bey ile gerilen ilişkiler, Ermenilerden askerlik talebi ve şehrin savunma için örgütlenmeye başlamasına da kitapta yer verir. 20 Nisan 1915'te başlayan Van kuşatması, şehrin bombalanması ve Mayıs ortasında Rus ordusu ile Ermeni gönüllü birliklerinin şehre ulaşmasıyla kuşatmanın kalkışı aktarılır.

Kitabın yedinci bölümünde Usher Bitlis'te sağlık misyonerliğiyle ilgili durum tespiti yapar.

Van'daki hastanemi ve muayenehanemi sık sık terk etmek zorunda kalıyordum, çünkü diğer şehirlerdeki misyonerlere yardım etmek için yeterli sayıda misyoner doktor yoktu ve bölgemizde yetkin yerli doktorlar çok azdı. Van'da geçirdiğim on altı yıl boyunca, bize en yakın misyon istasyonu olan Bitlis'te hiç iyi bir yerli doktor bile yoktu, bu yüzden sık sık oraya aceleyle çağrılıyordum.

*Orada her gün muayene yapardım, çünkü kapılarımız, doktor yardımı alabilmelerinin tek şansı benim ara sıra yaptığım ziyaretler olan kişiler tarafından kuşatılırdı.*⁴⁴⁵

Kitabın “Güçlerin Toplantısı” (A Conference Of The Powers) isimli onikinci bölümünde Ussher, Bitlis'te gerçekleştirilen yıllık toplantıyı aktarır. Bu bölümde yapılan yıllık toplantıların içeriği hakkında bilgi aktaran Ussher, yapılan işlerin yıllık raporlarının istasyon bazında sunulduğunu, bir sonraki yılın bütçesinin konuşulduğunu, bir önceki yılın bütçesinin rapor edildiğini, karşılaşılan zorlukların çözüme kavuşturulduğunu ve her istasyonu bir delegenin temsil ettiğini belirtir. Bitlis istasyonunun yaz kampında olduğunu ve onların da çadırlarını yanlarında aldıklarını belirtir.⁴⁴⁶ Yıl 1911'dir. Aşağıda Bitlis'te o yaz gidilen yaz kampının fotoğrafı

⁴⁴⁴ Ussher ve G. H. Knapp, s.122.

⁴⁴⁵ Ussher ve G. H. Knapp, s.102.

⁴⁴⁶ Ussher ve G. H. Knapp, ss.182-183.

bulunmaktadır. Onikinci bölümde Ussher'un, Board'un Doğu Türkiye Misyonu ve yıllık toplantıları hakkında aktardığı bilgiler şu şekildedir.

*A.B.C.F.M., Türkiye'de genel misyonerlik çalışmaları yürüten tek kuruluştur. İstasyonları, misyonerlik çalışmalarının kolaylığı için gruplar halinde düzenlenmiştir. Doğu Türkiye Misyonu, Van, Erzurum, Harput, Bitlis, Mardin ve Diyarbakır istasyonlarından oluşmaktaydı. Her okul ve mali yılın sonunda, bu istasyonlardan birinde, diğer istasyonlardan delegelerin katıldığı bir toplantı düzenlenirdi. Bu toplantıda, geçen yılın çalışmaları rapor edilir, gelecek yılın misyon politikası belirlenir, zorlu sorunlar tartışılır ve en zor iş olan, yılın çalışmaları için ayrılan para, istasyonlar ve çeşitli çalışma bölümleri arasında mümkün olduğunca adil bir şekilde paylaştırılırdı. Yönetim kurulumuz bir Kongregasyonel Yönetim Kurulu olmasına rağmen, misyonerlerinin yüzde elli sekizi diğer mezhepleri temsil etmektedir; E.T.M.'de Kongregasyonistler, Presbiteryenler, Metodistler, Baptistler, Havariler, Episkopalcılar ve Lüteriyenler vardı ve hepsi, inanç veya ritüel farklılıklarına bakılmaksızın mükemmel bir uyum içinde birlikte çalışır.*⁴⁴⁷

1912 yılında Ussher Bitlis'e tekrar gider. Bu sefer tedavi edilmeyi bekleyen hastalar için gittiğini bildirir. Bitlis istasyonunda hekim yoktur. Bu sebeple en yakın istasyon olan Van'dan yardım istenir.⁴⁴⁸

1915'te Ussher Van Amerikan Hastanesinde görev yapmaktadır. Kitabın ilerleyen bölümlerinde, H. Knapp'in de Bitlis'in Trajedisi kitabında aktardıklarını aynı şekilde aktarır.

3.3.3. Grace Highly Knapp: *Bitlis'in Trajedisi* ⁴⁴⁹

1919 yılında yayımlanan ve uluslararası kamuoyunda dikkat çeken "Bitlis'in Trajedisi" (The Tragedy of Bitlis)⁴⁵⁰ önsözünde kitabın ortaya çıkışıyla ilgili bilgi veren H. Knapp, kitabın üçte ikisinin, kendisi gibi Board mensubu ve Van misyoneri McLaren ile Bitlis misyoneri Shane'in anlattıklarından oluştuğunu belirtir. McLaren ve Shane 1915 yaz ve sonbaharında görev bölgelerindeyken şahit olduklarını,

⁴⁴⁷ Ussher ve G. H. Knapp, s.182-183.

⁴⁴⁸ Ussher ve G. H. Knapp, s. 185.

⁴⁴⁹ Grace H. Knapp ve "The Tragedy of Bitlis" hakkında detaylı bilgi için bkz: Derya Atas ve Füsün Çoban Döşkaya, "Amerikan Board'un Bitlis İstasyonu: Grace H. Knapp'in Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri", **Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board Misyonerleri**, (Ed. Füsün Çoban Döşkaya ve Yakup Öztürk), Berikan Yayınevi, Ankara, 2022, ss. 199-223.

⁴⁵⁰ Kitabın basında uluslararası kamuoyu ile paylaşımı yayıncı şirket Fleming H. Revell Company'nin verdiği gazete reklamları ile yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: "Announcement of the publication of the book, 'The Tragedy of Bitlis', by Grace H. Knapp, Class of 1893", **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0809-s03-b01-f05-i004, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/8756, (17.07.2025).

duydıklarını ya da daha sonra kendilerine iletilen bilgileri 1917 yılında ABD'ye döndükten sonra Knapp ile paylaşmışlardır. Knapp de kitabında 1915 olaylarına ilişkin başka hiçbir belge göstermeden onları doğrudan aktardığını söyler. Bu bakımdan Knapp'ın on sekiz bölümden oluşan ve 1915 olaylarını ele alan kitabının kaynakları tartışmalı ve tek taraflıdır. Olaylar yaşandığı sırada Knapp Bitlis'te olmadığı halde ve kaynaklarının (iki misyonerin) anlattıklarını teyit etmek de mümkün değilken, olayları hem tek taraflı hem de tek doğruymuş gibi sunması tarih yazımı veya herhangi bir etik ilkeyle uyumlu olmasa da ABD'de "soykırım" kelimesinin daha da dillendirilmesine zemin hazırlamıştır. Bu anlamda tarihsel olayların özünü kavramak ikincil anlatılardan çok daha fazlasını gerektirmektedir.

Kitabın ilk bölümü Bitlis'in genel bir tasviriyle başlamaktadır. Bitlis "Kürdistan'ın merkezindeki küçük bir Ermeni kasabası" olarak tasvir edilir. Knapp'ın aktarımıyla Bitlis, bahar aylarında "yüksek duvarların arkasındaki meyve ağaçlarının beyaz çiçekleriyle", "akarsular, şelaleler ve çeşmeleriyle", "yüksek dağların arasında amfiteatro gibi yükselen" bir şehirdir.⁴⁵¹

Kürdistan'ın merkezindeki küçük bir Ermeni kasabasında bahar: yılın geri kalanında kasvet verici bir şekilde çıplak ve kahverengi olan tepeler sokakları ve su kanallarını kaplayan kavaklar, güneşin vurduğu yerlerde beril alevine dönüşen soluk yeşil duman kuleleriydi; yüksek bahçe duvarlarının arkasındaki meyve ağaçları beyaz çiçek yığınlarıydı. Her yerde akan suyun sesi ve kokusu vardı, çünkü şehir bir akarsular, şelaleler ve çeşmeler şehriydi; yüksek, dağların arasında yüksek bir şehirdi, te peleri o kadar sarılmıştı ki, derin ve dar vadilerde o kadar saklıydı ki, bütün şehir çevredeki yüksekliklerin hiçbirisinin tepesinden hemen hemen görülemiyordu⁴⁵²

Kitabın bu bölümünde 1914 sonbaharı ve 1915'i kapsayan süreci anlatacağını ifade eden Knapp, Osmanlı Devleti'nin aylardır Rusya ile savaş hâlinde olduğunu belirtir ve bu doğrultuda Bitlis'te yaşayan Amerikan Board misyonerlerinin, Ermeni ve Kürt gruplarının içinde bulundukları durumu misyoner Shane'in anlattığı şekliyle aktardığını ekler. Knapp, bölgedeki Kürtlerin, Türk paşaların göreve başladığından beri eski güçlerini kazanmak için girişimlerde bulunduklarını, Türk kışlalarından açılan ateşten korunmak için bir Ermeni kilisesine sığındıklarını belirtir. Burada kitabın devamında da kurgulayacağı ve zaman zaman rolleri değiştireceği üzere Kürtlerin, Türklerden kendilerini korumak için Ermenilere sığındıkları, Ermenilerin

⁴⁵¹ Grace H. Knapp, **The Tragedy of Bitlis**, Fleming H. Rewell Company, Newyork, 1919, (The Tragedy) s. 9.

⁴⁵² G. H. Knapp, The Tragedy, s. 9.

ise yine Türklerden korunmak için ABD’li misyonerlere sığındığı tezine zemin hazırlamıştır. Kürtlerin kendilerini kışılardan açılan bu ateşten “şeyhlerinin” koruyacağını düşündüklerini ifade ederek sonrasında şeyhlerinin de onları korumaya yetmediğini eklemesi, belirtilmesi gereken başka bir noktadır.⁴⁵³

Aynı bölümde bölgedeki Ermenilerin⁴⁵⁴ “geçtiğimiz çeyrek yüzyıl boyunca katliamlar” yaşadıklarını dolayısıyla dışarıdan bir düşmanla savaşmanın onlar için korkulacak bir durum olmadığını belirtir.

*Geçtiğimiz çeyrek yüzyıl boyunca o kadar korkunç “katliamlar” yaşanmıştı ki, dışarıdan bir düşmanla savaşmak, Ermenilerin kendilerinin de savaştığı, cesaretlerini ve sadakatlerini kanıtladıkları bir savaşla kıyaslandığında o kadar da korkulacak bir şey değilmiş gibi görünüyordu.*⁴⁵⁵

Kitabın birinci bölümünün son kısımlarında H. Knapp, Bitlis’teki misyonerlerin Ermeni arkadaşlarıyla beraber düzenlediği veda yemeğinden bahsederken Ermeniler için duydukları endişeyi tasvir eder. “Kardeş misyon” olarak aktarılan Van İstasyonuyla iletişimin kesildiği belirtilir.⁴⁵⁶ Yıl 1915’dir. Van Rus işgali altındadır.⁴⁵⁷

Grace H. Knapp, önsözünde savaş başladığında tesadüfen Van’da olduğunu ve ikinci bölümde anlatılanlara kendisinin de tanıklık ettiğini ve hatta orada bulunan Amerikalı ve Ermenilerle aynı kaderi paylaştığını iddia eder.⁴⁵⁸ “Kuşatılmış Şehir” isimli ikinci bölümde, Van’ın dışında Amerikan tesislerine yakın bir konumda askerî bir Türk hastanesinin varlığından bahseden Grace H. Knapp, Van misyoneri McLaren’ın ile Martha’nın hastanede çalışmak için seçildiklerini belirtir.⁴⁵⁹ Aynı bölümün devamında Türklerin 15 Mayıs’ta tüm birlikleriyle şehirden çekildiğini ve kayıklarla gölün karşısındaki Bitlis’e doğru yola çıktıklarını aktarır. Bu sırada Bayan McLaren ve Martha da hastalar ile Bitlis’e gönderilmiştir.⁴⁶⁰

⁴⁵³ G. H. Knapp, The Tragedy, ss.12-13.

⁴⁵⁴ Mayıs 1915’ den 1918 Nisan ayına kadar Van Vilayeti Rus işgali altında kalmıştır. Daha Fazla Bilgi için Bkz. Haluk Selvi, Van’ın Rus İşgalinden Kurtuluşu ve Ermenilerin Van’da Yaptığı Katliam (1918)”, **Van’da Katliam Yıkım ve İşgal: Tehcire Giden Yol Bildiriler Kitabı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 26.05.2022, s. 27.

⁴⁵⁵ G. H. Knapp, The Tragedy, s. 13.

⁴⁵⁶ G. H. Knapp, The Tragedy, s. 14.

⁴⁵⁷ G. H. Knapp, The Tragedy, s.13.

⁴⁵⁸ G. H. Knapp, The Tragedy, s. 5.

⁴⁵⁹ G. H. Knapp, The Tragedy, s.17.

⁴⁶⁰ G. H. Knapp, The Tragedy, s. 20.

“Türk Hastanesinde Amerikalı Bir Kadın” isimli üçüncü bölüm, bir önceki bölümde bahsi geçen ve Van’da kurulan askerî hastanede görevlendirilen McLaren’ın, hastanedeki gözlemlerini içermektedir. Grace H. Knapp, Mc Laren’ın söylediklerini aynen yazdığını, ilerleyen bölümlerde de olduğu gibi bu bölümde de ifade eder. Tarafsız olduğunu ispat etme çabası içindedir fakat bölümde McLaren hastanedeki tek iyi şeyin adeta kendisi ve Martha olduğunu iddia eder. Bu iddiasını daha da ileri taşıyarak hastanedeki gözlemlerinden sonra bir dizi kuralı kökten değiştirdiklerini ve şartlarda iyileştirme yaptıklarını, sayelerinde hastaların daha iyi koşullara kavuştuğunu aktarmıştır.⁴⁶¹ McLaren’ın bu bölümde anlattığı hastanenin bir askerî hastane olduğu ve kıyafetlerinin kirli olduğunu belirttiği hastaların ise yaralı askerler olduğunu ve iyileştirdiklerini iddia ettikleri koşulların ise savaş koşullarından kaynaklandığını belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra bu koşullarda dahi hastanede misyonerlik faaliyetlerine devam etmiş, hastalara “İncil okumak ve dağıtmaktan” geri durmamışlardır.⁴⁶²

Kitabın “Kuşatma Sırasında” isimli dördüncü bölümünde Knapp McLaren’ın yazdıklarını aynen aktardığı beyanını sürdürür. Bölümde Van’ın Rus’lar tarafından işgali ile ilgili geçen cümleler sınırlı sayıda iken, Van’da yaşanan savaşın Türkler ve Ermeniler arasında geçen bir savaş olduğu algısı yaratılmıştır. Kuşatma sırasında McLaren ve Martha’nın “Ermeni arkadaşları” için endişe duyduğunu ifade etmelerinin vurgulanması, bu temayı kuvvetlendirir.⁴⁶³ Ardından, hastaneye gelen yaralı Türk askerlerinin “Ermenilerle yaptığımız savaşı kazanamayız çünkü evlerinin duvarları arkasından savaşıyorlar, onları göremediğimiz için nereye ateş ettiğimizi bilemiyoruz, biz sokakta göz önünde olduğumuz için onlar bizi daha kolay vuruyor” ifadeleri üzerine McLaren ve Martha’nın kendilerini daha iyi hissettiklerinin aktarılması, kitabın taraflı bir bakış açısıyla yazıldığının kanıtlarından biridir.⁴⁶⁴ Aynı bölümün devamında McLaren ve Martha’nın Van’daki hastanenin Bitlis’e nakli esnasında kendilerinin de Bitlis’e transfer edildikleri ve bunun hastanedeki Ermeni çalışanlar tarafından üzüntüyle karşılandığı ve onlara adeta gitmemeleri için “yalvardıkları” giderlerse öldürüleceklerini ifade ettikleri aktarılır.⁴⁶⁵ Amerikalı misyonerler Ermenilerin

⁴⁶¹ G. H. Knapp, *The Tragedy*, s. 24.

⁴⁶² G. H. Knapp, *The Tragedy*, s. 28.

⁴⁶³ G. H. Knapp, *The Tragedy*, s. 30.

⁴⁶⁴ G. H. Knapp, *The Tragedy*, s. 31.

⁴⁶⁵ G. H. Knapp, *The Tragedy*, s. 33.

kurtarıcısı rolünde tanıtılır. Bir sonraki bölümde Mc. Laren ve hemşire Martha'nın Van'dan Bitlis'e yaptıkları yolculuk aktarılacaktır.

Beşinci bölümde McLaren tarihi tam olarak hatırlamamakla birlikte Mayıs 1915 ortalarında Bitlis'ten ayrıldıklarını, Tatvan'a ulaştıklarını, Van'dan ayrılmadan önce Bitlis'e telgraf çektiklerini, Bayan Ely ile Bay Perkins Knapp'ın onların gelişini Bitlis'te beklediklerini aktarır.⁴⁶⁶ Kitabın başında Van'la iletişimin kesik olduğunu aktaran Knapp'ın, McLaren'ın çektiği telgraftan bahsetmesi de çelişkilidir. Yine ilk bölümde Türkler ve Kürtleri karşı karşıya getiren Knapp, beşinci bölümde bu kez Kürtlerle Ermenileri karşı karşıya getirir. Rollerini değiştirmektedir. Kitapta şu şekilde aktarılmıştır.

Gün boyunca Martha ve ben, biraz uzaktaki bir tepenin arkasından geliyor gibi görünen ve gittikçe yaklaşan garip bir sesle irkildik. Sonra elli ya da daha fazla kişiden oluşan bir kalabalık, Ermenilerin kederlerini gösterme ve dertlerini anlatma biçimine özgü bir şekilde yarı ilahi söyleyerek, yarı feryat ederek köye yaklaşırken göründü. Askerleri gördüklerinde yolu terk ettiler, tepenin yamacına oturdular ve ileri geri sallanarak ve ellerini sıkarak, kendilerine özgü bir şekilde, bir gün önce köylerinde meydana gelen korkunç “katliamın” hikayesini tekrar tekrar anlattılar. ... Gelinlerinin ve kızlarının Kürtler tarafından nasıl götürüldüğünü anlattılar. Konuşabilecek kadar sakinleştiklerinde, saldıran grubun ... Ruslar tarafından koyunları ve sığırları götürülen ve bu yüzden de Ermenilerin mallarını alarak kendi kayıplarını telafi ettiklerini söyleyen Kürtlerden oluştuğunu söylediler. Ruslar da Ermeniler de Hristiyan'dı, yani hepsi aynıydı.⁴⁶⁷

Kitabın bundan sonraki bölümleri Bitlis'te geçmektedir. “Bitlis'te On İki Bin Mülteci” isimli altıncı bölümde Van'dan transfer edilen McLaren ve Martha'nın Bitlis'e ulaşmaları sonrasında Kürtlerden kaçan Ermenilerin Bitlis'e akın ettikleri aktarılır.⁴⁶⁸

Yaşlı erkekler, kadın ve çocuklardan oluşan kalabalık grupların Bitlis'e doğru kaçmaya devam ettiği ve gelenlerin sayısının on iki bin olduğunu aktaran Knapp, bu kişilerin bazılarına Ermeni kilisesinde bakıldığını ve Perkins Knapp'ın de gelen başışları organize ettiğini ve başışlar yetersiz kaldığında İstanbul'dan destek istediğini aktarır.⁴⁶⁹

Grace H. Knapp bu bölümde kendisinin de doğum yeri olan ve uzun yıllarını ailesiyle birlikte geçirdiği Bitlis misyon yerleşkesi hakkında bilgi verir Yerleşkede

⁴⁶⁶ G. H. Knapp, The Tragedy, s. 43.

⁴⁶⁷ G. H. Knapp, The Tragedy, ss. 40-41.

⁴⁶⁸ G. H. Knapp, The Tragedy, s. 44.

⁴⁶⁹ G. H. Knapp, The Tragedy, s. 46.

dört bina olduğunu aktaran Knapp, bu binaların “büyük kilise, kız okul binası, erkek okul binası ve Maynard’ların evi” olduğunu aktarır. Başka bir misyoner konutunun yerleşkeye çok yakın olmasına rağmen, bir Türk komşunun geçiş hakkıyla bu kapalı yerleşkeden ayrıldığını belirten Knapp, evin sakinlerinin okullara, kiliseye ve diğer misyonerlerin evine gitmek için halka açık caddeden geçmek zorunda kaldıklarını aktarır. Misyon yerleşkeleri genelde dışarıya kapalı şekilde bir kampüs niteliğinde teşkil edilmiş olmasına rağmen Bitlis’teki bu düzensizliğin, siyasî huzursuzluk zamanlarında çok elverişsiz ve hatta güvensiz olduğu belirtilir. Misyoner yerleşkesinin dışında kalan bu evin Bitlis istasyonu kurucularından Rahip George C. Knapp ve Alzins Knapp’e ait olduğu ve aynı zamanda aynı evin Charlotte Ely’nin da yaşadığı ev olduğu bilgisini verir. 1915’te kız okulunun müdiresi Myrtle O. Shane’nin de o evde yaşadığını ve Bayan McLaren ile Martha’nın da misafirleri olduğunu aktarır.⁴⁷⁰

Yedinci bölüm “Erkeklerin Katliamı” isimli bölümdür. Bu bölümde Rusların Bitlis’e yaklaştıkları ve Bitlis’te “hükümetin ve Kürtlerin bir soykırım” planladıklarından emin oldukları aktarılır.⁴⁷¹ Kilise papazı “Khachig Vartanyan’ın” hapse gönderildiği ve misyonerlerin evlerinden çıkamadıkları aktarılırken, başka Ermenilerin de farklı sebeplerle hapse atıldığı bilgisi verilir.⁴⁷²

“Kadınların Sınır Dışı Edilmesi” isimli sekizinci bölümde ise Bitlis’te yaşayan tüm Ermenilerin sınır dışı edildiği iddiası yine Shane’in anlatılarına dayanmaktadır.⁴⁷³ Kitabın “Rus Ordusu Yaklaşıyor” isimli dokuzuncu bölümünde ise Van’ı işgal ettikten sonra, valinin Amerikalılara Bitlis’ten gitmek zorunda olduklarını bildirdiğine yer verilir. Müslümanların kaçtığı bilgisi aktarılırken, Shane’in o sırada hasta olduğu ve aynı zamanda Van’da bulunan beş misyonerin de tifüsten hastalandığını ve bu hastalığı da Müslümanlardan kaptıkları not edilir.⁴⁷⁴

Bölümün devamında Kürtlerden kaçan ve Amerikalılara sığındıkları iddia edilen diğer Ermeni kadınların son çare olarak dağlardaki güvenli yerlere kaçtıkları iddia edilir. Onlara, hükümet yüzünden Amerikan yerleşkesine daha fazla Ermeni alamayacaklarını söylediklerini fakat hükümet yetkililerinin de şehirden

⁴⁷⁰ G. H. Knapp, *The Tragedy*, s. 45.

⁴⁷¹ G. H. Knapp, *The Tragedy*, s. 49.

⁴⁷² G. H. Knapp, *The Tragedy*, s. 50.

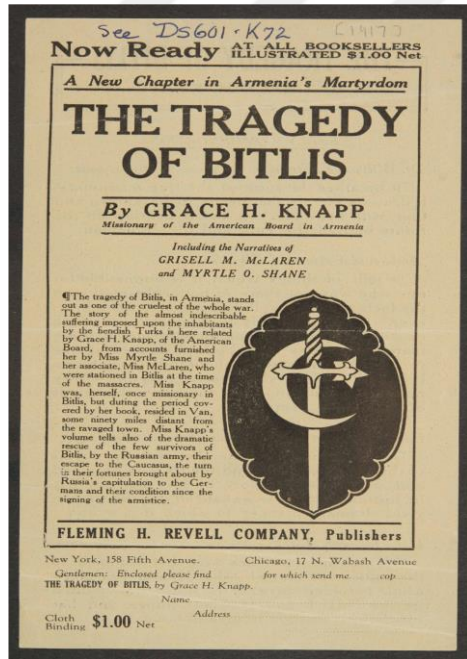
⁴⁷³ G. H. Knapp, *The Tragedy*, s. 59.

⁴⁷⁴ G. H. Knapp, *The Tragedy*, ss. 70-71.

ayrılacaklarını düşündükleri için aslında onları alabilecek oldukları aktarılır. Şehirdeki Osmanlı Bankasının çalışanlarının da (biri Yunan diğeri İtalyan) P. Knapp ile kaldıkları eklenir. Daha sonra şehirden giden aynı bankacıların, Amerikalıların Kürtler tarafından saldırıya uğrama tehdidi altında olduklarını söyledikleri ifade edilir.⁴⁷⁵ Kitabın başında Ermeniler için bir tehdit olan Kürtler, bu bölüm sonunda Knapp'ın anlatımıyla Amerikalılar için de bir tehdit hâline gelmiştir.

Kitabın, “Bayan Charlotte Ely'nin Ölümü” isimli onuncu bölümünde Grace H. Knapp'ın annesi Alzina Knapp'ın kurduğu “Mount Holyoke Kürdistan İlahiyat Okulunda” uzun yıllar idarecilik ve öğretmenlik yapan ve “Ely kardeşler” (Charlotte ve Mary Ely) olarak bilinen kardeşlerden Charlotte Ely'nin ölümü konu edilir. H. Knapp de bu okulda eğitimlik yapmış ve Ely kardeşlerle beraber misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur.

Şekil 14: *The Tragedy of Bitlis* adlı eserin tanıtımı için hazırlanmış olan ilan 1919.

Kaynak: Grace Higley Knapp Papers, Mount Holyoke College Archives and Special Collections, <https://compass.fivecolleges.edu/object/mtholyoke:24588>

⁴⁷⁵ G. H. The Tragedy, ss. 72-73.

Kitabın “Rus Geri Çekilmesi Sonrası” isimli on birinci bölümünde Rus askerlerinin Bitlis’ten geri çekilmesi ve Türklerin şehre geri dönmesi sırasında yaşandığı iddia edilen olaylar aktarılır.⁴⁷⁶

“George Perkins Knapp’ın Ebeveynleri” isimli on üçüncü bölümde, Bitlis istasyonunun kurucusu, George Cushing Knapp için yazılmış bir bölümdür. Bu bölümde “Cushing Knapp’ın gemiyle eşi Alzina Knapp, Rahip ve Edward Aiken, Rahip ve O. P. Allen ve Dr. H. B. Haskell” ile İzmir’e gelişleri aktarılır. Bazılarının ilahiyat bazılarının da tıp fakültesinden mezun oldukları yani Amerikan Board’un eğitim sisteminden geçtikleri belirtilir. Knapp’lerin o zamanki adıyla Asur Misyonuna katıldıkları, Augustus Walker ve eşinin ve Dr. David O. Nutting ve eşi ile Diyarbakır’a gittikleri bilgisi verilir. Ancak 1858 yılında Diyarbakır’daki hava koşullarından ötürü yer değiştirmek ve başka bir yerde yeni bir istasyon kurmak istediklerini beyan ettikleri söylenir. Bahsedilen yeni yer Bitlis’tir.⁴⁷⁷

C.Knapp’ın Bitlis’te bir erkek okulu, bir kız ilahiyat okulu ve Evanjelik kilise ile büyük bir cemaat kurduğu, çevredeki köylerde okullar ve vaaz merkezleri oluşturduğu ve vilayette sayıları yirmi sekize ulaşan bu merkezlerden Bitlis’teki iki yatılı okula girmeye hazırlanan kız ve erkek öğrenciler yetiştiği ve bu okullardan vilayetin her tarafına fikirlerini yaydığı belirtilir.⁴⁷⁸

Anne ve babasının kurdukları eserin yok edildiği iddiasında bulunan Grace Knapp bölümün son kısmında çarpıcı bir iddiada daha bulunmuş ve şu ifadeleri kullanmıştır:

*Ancak onların [anne ve baba Knapp] ruhu dünyadan asla silinemez; yeni Türkiye’de, yeni Bitlis’te yaşamaya devam edecektir. Bu küçük şehir, onu evleri olarak gören hayatta kalmış Ermeniler ve onlara yardım eden Amerikalılar tarafından yeniden inşa edilecek ve tüm “Kürdistan”ı medenileştirecek ve Hristiyanlaştıracak, geçmişte hiç olmadığı kadar büyük bir çalışmanın merkezi hâline gelecektir.*⁴⁷⁹

Bir sonraki bölümde abisi Perkin Knapp’i anlatan H. Knapp kendisi gibi abisinin de Türkçe ve Ermeniceyi çok iyi derecede konuştuğunu ve bu sayaele “Ermeni dostları” tarafından sevildiğini belirtir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ G. H. Knapp, The Tragedy, ss. 83-92.

⁴⁷⁷ G. H. Knapp, The Tragedy, ss. 96-97.

⁴⁷⁸ G. H. Knapp, The Tragedy, ss. 101-102.

⁴⁷⁹ G. H. Knapp, The Tragedy, s. 111.

⁴⁸⁰ G. H. Knapp, The Tragedy, s. 112.

Bitlis'in Trajedisi kitabı aşağıdaki cümlelerle son bulmaktadır:

Hayatta kalanların çok azı Bitlis'e dönebilecek olsa da şehrin tamamen rehabilite edilmesi büyük önem taşımaktadır. Bitlis'in "yaylalar ve alçak araziler arasındaki kapı", kuzey ve kuzeydoğu platoları ile Mezopotamya ovaları, İran ve Akdeniz kıyıları arasındaki iletişim yolu olduğu söylenmiştir. Bu nedenle konumunun stratejik değeri ekonomik açıdan çok büyüktür; manevi açıdan da daha az büyük değildir, çünkü bu merkezden Doğu Türkiye'nin Kürtlere en kolay şekilde ulaşılabilir, uygarlaştırılabilir, Hristiyanlaştırılabilir ve Türkiye'nin geleceği için bu yapılmalıdır.⁴⁸¹

Kitabın sadece görgü tanıklarının ifadelerine dayandırılması ve başka belgelerle desteklenmemiş olması, kitabın başından sonuna Amerikalı misyonerler olmaz ise bölgedeki Ermeniler için yaşam şartlarının kötü olacağı sistematik algısının yaratılması dikkat çekici olmakla birlikte “Ermeni dostlarımız” olarak niteledikleri bölge Ermenilerini en sonunda ülkeyi tek tek terk edip Amerika’ya yerleşerek yalnız bırakmaları ve bölgedeki Kürt gruplarını da Ermenilere bir tehdit olarak lanse etmeleri göz ardı edilmemelidir.

⁴⁸¹ G. H. Knapp, The Tragedy, s. 160.

SONUÇ

Bu araştırma, Amerikan Board'a (ABCFM) (Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği) bağlı Bitlis İstasyonunun kuruluşunu, gelişimini ve 1860-1927 yılları arasındaki operasyonel dönüşümünü incelemektedir. 1810'da Boston'da kurulan ABCFM, uluslararası alanda faaliyet gösteren en önemli Protestan misyonerlik örgütlerinden biri olmuştur. Amerikan Board, on dokuzuncu yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti topraklarında faaliyetlerine başlamış ve etkisini sistematik olarak genişletmiştir.

Amerikan Board tarafından yürütülen misyonerlik faaliyetleri, eğitim, sağlık ve din alanlarında yoğunlaşmıştır. Misyonerler, hastane, dispanser gibi sağlık kurumları kurarak tıbbi hizmetler sunmuşlardır. Bu faaliyetler hem propaganda aracı olmuş hem de bölge halkıyla temas kurmalarını kolaylaştırmıştır. Amerikan misyonerlerinin öncelikli hedeflerinden biri, bölge halkına yönelik okullar açmaktır. Özellikle Ermeniler arasında kız ve erkek okulları kurulmuş, bu kurumlar zamanla kolej düzeyine ulaşmıştır. Misyoner okulları Batı tarzı eğitimi yaygınlaştırmış ve Ermeni toplumunun kültürel, siyasi ve dini dönüşüm sürecinde rol oynamıştır.

Bitlis, stratejik konumu, nüfus çeşitliliği ve Doğu Anadolu'daki diğer istasyon merkezlerine yakınlığı nedeniyle, bir merkez istasyonunun kurulması için tercih edilmiştir. Van Gölü'nün batı ucunda yer alan ve geleneksel olarak "Baghesh" olarak anılan şehir, ABD'li misyonerlerin gelmesinden önce bir kültür ve eğitim merkezi olarak hizmet vermiştir. Bitlis, Anadolu başta olmak üzere çeşitli manastırların ulusal tarih yazımının korunmasındaki rolüyle, tarihsel açıdan Ermeni elyazmalarının üretildiği önemli merkezlerden biri olarak öne çıkmıştır. Amerikalı misyonerler, bu elyazması geleneğine doğrudan dahil olmasalar da eğitim faaliyetleriyle Protestan Ermeni cemaatinin entelektüel yönelimini etkilemişler ve bu topluluk daha sonra Ermeni kimliğinin imparatorluk ötesi ve diaspora anlatılarının oluşumunda etkili olmuştur. Misyonerlerin en önemli hedefi, Ermeni Gregoryen Kilisesi mensuplarını Protestanlaştırmak olmuştur. Bu hedef doğrultusunda yapılan faaliyetler Protestan Ermeniler adıyla yeni bir cemaatin oluşmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti, bu yeni mezhebi resmen tanımış ve hukuki statü kazandırmıştır. Misyonerlik faaliyetlerinin uzun vadeli etkilerinden biri, Ermeni milliyetçiliğinin gelişimine zemin

hazırlamasıdır. Eğitimli bir Ermeni aydın sınıfı, zamanla ulusal taleplerde bulunmuş ve bu durum Osmanlı Devleti açısından siyasi sorunlara neden olmuştur.

Bitlis istasyonu 1860 yılında faaliyetlerine başlamış ve büyük ölçüde 1840'lardan itibaren Protestan öğretilerine ilgi duyan Ermeni topluluğunu hedeflemiştir. İlk yıllarında kademeli bir genişleme süreci yaşayan istasyon, 1880'ler ve 1890'larda dış istasyonlar, eğitim kurumları, kiliseler ve sosyal yardım faaliyetlerinden oluşan kapsamlı bir yapı kurmuştur. American Board'a gönderilen yıllık raporlar, istasyonun niceliksel büyümesini ortaya koymaktadır. 1892 yılına gelindiğinde istasyon, 20 dış istasyonu yönetir hâle gelmiş; 1.000'den fazla öğrencisi olan yatılı ve gündüz okullarına, ayrıca bölge genelinde yüksek katılımlı kilise ve vaaz mekânlarından oluşan bir yapıya sahip olmuştur.

Bitlis istasyonunun önemli bir özelliği de yerli temsilciliği bünyesine katmasıdır. Zamanla sayıları artan yerli eğitimciler, atanmamış papazlar ve atanmış pastörler -Protestanlığı kabul eden Ermeniler- istasyon tarafından eğitilerek görevlendirilmiştir. Din ve eğitim faaliyetlerinin bu yerli yardımcılar tarafından yürütülmesi, Amerikan Board'un politikalarının bölgenin kültürel dokusuna uyarlanarak yayılmasını hızlandırmıştır.

Amerikan Board arşiv belgeleri aracılığıyla Bitlis istasyonunun analizi, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Doğu Anadolu'da yürütülen kapsamlı misyonerlik faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışma, yıllık raporlar, misyoner yazışmaları, eğitim kayıtları ve Ermeni çalışanlara ilişkin istatistikler dahil olmak üzere 1860'tan 1927'ye kadar olan arşiv belgelerini analiz ederek, bu stratejik öneme sahip bölgede Amerikan Board'un örgütsel, dini ve eğitim faaliyetlerinin analizine katkı sağlamaktadır.

Yıllık raporlar, Bitlis ve çevresinde Protestan misyonerlik faaliyetlerinin süreklilik kazandığını ve giderek kurumsallaştığını göstermektedir. 1860'ta ilk raporunu hazırlayan istasyon, 1890'lara gelindiğinde etkisini yirmiyi aşkın dış istasyona yaymış; Moosh, Kooltig, Tadwan ve Yonjaloo gibi kırsal bölgeleri de faaliyet alanına dâhil etmiştir. Bu dış istasyonlar hem vaaz verme mekanları hem de eğitim ve sosyal yardım merkezleri olarak hizmet vermiş ve misyonun çeşitlilik arz eden bir nüfus üzerinde etkisini sürdürmesine zemin hazırlamıştır. Raporlardaki veriler, dini yayma ve eğitim gibi konular için sürekli harcama yapıldığını

göstermektedir. 1889 ile 1899 yılları arasında ortalama cemaat sayısı 250 ile 280 arasında değişmiş, Sebt Okulu kayıtları ise çoğu zaman 400'ü aşmıştır.

Eğitim gören öğrenci sayısının sık sık 900'ün üzerine çıkması, istasyonun bu alandaki faaliyetlerinin ölçeğinin genişlediğini göstermektedir. Yerli yardımcılarının ve vaizlerin rolü, misyonun bölge halkıyla kurduğu ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. Zamanla, yerli eğitimcilerin ve rahiplerin sayısının artması Amerikan Board'un misyonerlik faaliyetlerinde yerli yardımcılara vermiş olduğu önemi göstermektedir. Ayrıca, kadın misyonerler ve kadın eğitimcilerin faaliyetlere katılımı, Protestan misyonunun sosyal yardım çalışmalarında -özellikle eğitim ve sağlık alanlarında- cinsiyet boyutunun belirginleştiğini göstermektedir. Arşiv belgelerinde yer alan mali veriler ise araştırmaya ek bir boyut sunmaktadır. Bölge halkının istasyon faaliyetlerine yönelik bağışları, miktar bakımından sınırlı olmakla birlikte süreklilik göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Kamuoyunu yanıltıcı bilgilerle Osmanlı Devleti'nin son yüz yılında toprak bütünlüğünü açıkça tehdit eder hâle gelen Amerikan Board örgütü ve misyonerlerinin kendi arşiv belgelerinin incelenmesi, yazdıkları kitapların ve raporların Türkçeye çevrilmesi ve analizlerinin yapılması, hangi bölgelerde ne şekilde çalışmalar yaptıklarının ve hangi kurumları kullanarak bu sistematik algı yönetimini sürdürdüklerinin açığa çıkarılması, misyonerlerin paylaştıkları mektupların ve süreli yayınlarda bulunan içeriklerin sadece görgü tanıklarının ifadelerine dayandırılması ve başka belgelerle desteklenmemiş olması, bölgede Amerikalı misyonerler olmaz ise Emeniler için yaşam şartlarının kötü olacağı algısının yaratılması dikkat çekici olmakla birlikte "Ermeni dostlarımız" olarak niteledikleri bölge Ermenilerini en sonunda ülkeyi tek tek terk edip Amerika'ya yerleşerek yalnız bırakmaları ve bölgedeki Kürt gruplarını da Ermenilere bir tehdit olarak lanse etmeleri göz ardı edilmemesi gereken noktalardır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Amerikan Board'un kısa bir tarihçesi verildikten sonra, Board'un misyoner seçimi ve Board'un bünyesinde yürüttüğü faaliyetler başlıklandırılmıştır. Bunun yanında Board'un Osmanlı Devleti'nde teşkilatlanması ve açtığı misyon bölgeleri konusunda bilgi aktarılmıştır.

İkinci bölüm, Amerikan Board'un Bitlis İstasyonu ile ilgili bilgileri kapsamaktadır. Bitlis'in tarihi ve stratejik önemi aktarıldıktan sonra, Amerikan

Board'un Bitlis için neden önemli olduğu konusu ele alınmıştır. Bölümde özellikle Bitlis İstasyonunun kuruluş öncesi ve kuruluş süreci üzerinde durulmuş bir sonraki bölümde aktarılacak arşiv kayıtları için zemin hazırlanmıştır.

Üçüncü bölümün birinci alt başlığı, Bilkent Üniversitesi Mikro Film Arşivinde bulunan mikrofilm kayıtlarının deşifresini içermektedir. Kayıtlar on yıllık dönemler şeklinde detaylandırılmış ve Yıllık Tablo Görünümlerinden (Annual Tabular View) faydalanılmıştır. Arşiv belgelerinde Bitlis İstasyonu ile ilgili son kayıtlar 1917 yılına ait olmakla birlikte, istasyonda görevli misyonerin bölgeden ayrılışı 1927'e tekabül ettiği için çalışmanın kapsadığı zaman aralığı olarak 1860 ve 1927 arasındaki dönem seçilmiştir.

Bu bölümün ikinci alt başlığı, Bitlis'te uzun yıllar misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş bazı misyonerlerin Board merkeziyle yaptıkları mektuplaşmalar ve Board'un süreli yayınları The Missionary Herald ve Life and Lights'da yine misyonerlerin kaleme aldığı yazılar aktarılacaktır. Bu mektuplar Bitlis'in siyasi ve kültürel analizinin yapılmasında misyonerlerin günlük yaşamlarından kesitler sunmaları bakımından önemlidir.

Üçüncü bölümün üçüncü alt başlığı, Amerikan Board Doğu Türkiye misyonerlerinin özellikle 1915 sonrası ABD'ye dönüşlerinin akabinde yazdıkları kitapların incelemesini kapsamaktadır. Kitaplar Bitlis istasyonu misyoneri Grace Highley Knapp editörlüğünde Board merkezi tarafından basılmıştır. Bölge misyonerlerinin katkılarıyla anı adı altında kaleme alınan bu kitaplar, uluslararası arenada Türk-Ermeni ilişkilerinin seyrini etkilemiştir. Ermeni meselesi ile ilgili diaspora söylemlerinde kaynak gösterilmiş, Türkiye aleyhinde yazılı ve sözlü basında oluşturulan propagandanın referans kitaplarını oluşturmuştur. Kitaplar sırasıyla *The Tragedy of Bitlis* (Bitlis Trajedisi), *The Mission at Van* (Van Misyonu) ve *An American Physician in Turkey* (Türkiye'de Amerikalı Bir Doktor)'dur.

Sonuç olarak, Bitlis istasyonu, Amerikan Board'un Osmanlı Devleti topraklarındaki geniş misyonerlik ağı içinde önemli bir merkez istasyon olarak faaliyet göstermiştir. 1860'taki kuruluşundan kapanışına kadar geçen süreçte, Doğu Anadolu'nun dinî, siyasî ve eğitim ortamında yaşanan dönüşümler üzerinde etkili olmuştur. Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkisi sadece dinî değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve siyasi boyutlarda oluşmuştur. Eğitim ve sağlık

hizmetleri görünürde insani amaçlar taşısa da uzun vadede etnik ve mezhep farklılıklarını derinleştirmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin iç yapısında önemli dönüşümlere ve gerginliklere neden olmuştur.

KAYNAKÇA

ABCFM. **Manual for Missionary Candidates and for Appointed Missionaries before Entering their Fields**, Beacon Press, Boston, 1891.

ABCFM. “American Board of Commissioners for Foreign Missions Annual Meeting”, **The Missionary Herald**, Cilt:56, Sayı: 11, 1860, ss. 321-341.

ABCFM. “Armenians: Annual Report of the Mission”, **The Missionary Herald**, Cilt: 50, Sayı: 9, 1854, ss. 268-281.

ABCFM. “Armenians: Station Reports”, **The Missionary Herald**, Cilt: 51, Sayı: 9, 1855, ss. 268-281.

ABCFM. “Assyria Mission: Station Reports”, **The Missionary Herald**, Cilt:56, Sayı:6, 1860, ss. 171-173.

ABCFM. “Letter From Dr. Perkins”, **The Missionary Herald**, Cilt 59, Sayı: 3, 1863, ss. 68-69.

ABCFM. “Eastern Turkey Mission- Harpoot. Letter From Mr. H. N. Barnum, December 17, 1867”, **The Missionary Herald**, Cilt 64, Sayı: 4, 1868, ss. 117-120.

ABCFM. “Erzrum Demand For Missionaries”, **The Missionary Herald**, Cilt: 49, Sayı: 2, 1953, ss. 50-52.

ABCFM. “Home Proceedings Embarkation”, **The Missionary Herald**, Cilt 56, Sayı:8, 1860, ss. 251-252.

ABCFM. “Intelligence From The Missions”, **The Missionary Herald**, Cilt 56, Sayı:11, 1860, ss. 342-349.

ABCFM. "Joint Letter From The Missionaries, Dated 26th May, 1841", **The Missionary Herald**, Cilt: 37, Sayı: 12, 1841, ss. 484-486.

ABCFM. "Mr. Peabody's Tour in Pasin", **The Missionary Herald**, Cilt 40, Sayı: 7, 1844, ss. 234-239.

ABCFM. "Nestorian Mission Oroomiah, Letter From Mr. Perkins, November 17, And December 26 1862", **The Missionary Herald**, Cilt 59, Sayı: 4, 1863, ss. 113-116.

ABCFM. "Northern Armenian Mission-Turkey", **The Missionary Herald**, Cilt 55, Sayı:9, 1859, ss. 268- 277.

ABCFM. "Recent Intelligence", **The Missionary Herald**, Cilt 54, Sayı:7, 1858, ss. 225-228.

ABCFM. "Recent Intelligence", **The Missionary Herald**, Cilt: 54, Sayı: 4,1858, ss. 122-124.

ABCFM. "Recent Intelligence", **The Missionary Herald**, Cilt:57, Sayı:5, 1861, s. 153-156.

ABCFM. "Survey of the Missions of the Board", **The Missionary Herald**, Cilt: 57, Sayı:1, 1861, ss. 1-12.

ABCFM. **The One Hundred and Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Congregational House, Boston1918.

ABCFM. **The One Hundred and Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Congregational House, Boston, 1915.

ABCFM. **The One Hundred and First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Congregational House, Boston, 1911.

ABCFM. **The One Hundred and Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Congregational Publishing Society, Boston, 1914.

ABCFM. **The One Hundred and Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Congregational House, Boston, 1912.

ABCFM. **The One Hundred and Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Congregational House, Boston, 1917.

ABCFM. **The One Hundred and Sixth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Congregational House, Boston, 1916.

ABCFM. **The One Hundred and Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, The Congregational House, Boston, 1913.

ABCFM. Thomson, R.W. “Bitlis and Armenian Histories”, **Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush**, Ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, 2001, ss. 107-10.

Açıkses, Erdal. **Tanzimat sonrası Harput (Mamuratül-Aziz)'ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1991.

Adger, John B. ve Harrison G. O. Dwight. “Constantinople: Letter From Messrs. Adger And Dwight”, **The Missionary Herald**, Cilt: 37, Sayı: 11, 1841, ss. 462-466.

Aksu, Ayşe. **Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'su'ndaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Aksu, Ayşe. “Türkiye’deki Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:6, sayı:12, 2008, ss.207-241.

Aksu, Ayşe. **Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015.

Alan, Gülbadi. **Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2002

Alan, Gülbadi ve Kuş, Ayşegül. “Amerikan Board Misyoneri Asahel Grant’ın Memoir Of Asahel Grant ve Nestorians or The Lost Tribes Adlı Çalışmalarının Orta Doğu’yu Anlama Açısından Kurgusal ve İçerik Analizi”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 61, 2018, ss. 287-309.

Alan, Gülbadi. **Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Protestan Okulları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

Anderson, Rufus. **History of the Missions of the ABCFM to the Oriental Churches Volume II**, Congregational Publishing Society, Boston, 1872.

Ataş, Derya. “Bursa’dan Mektuplar: Benjamin ve Eliza Schneider’ın Misyonerlik Faaliyetleri”, **Osmanlı Devleti’nde Amerikan Board Misyonerleri**, Ed. Füsün Çoban Döşkaya ve Yakup Öztürk, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022, ss. 29-45.

Ataş, Derya. “The Development of Bitlis Station: An Analysis of Annual Tabular Views for the Years 1860-1871”, **Metin & Analiz**, Cilt:1, Sayı:1, 2025, ss:51-63.

Ataş, Derya. ve Çoban Döşkaya, F. “Amerikan Board’un Bitlis İstasyonu: Grace H. Knapp’in Osmanlı Devleti’ndeki Faaliyetleri”, **Osmanlı Devleti’nde Amerikan Board Misyonerleri**, Ed. Füsün Çoban Döşkaya ve Yakup Öztürk, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022, ss. 199-223.

Ataş, Derya. “Amerikan Board Arşiv Belgelerinde Bitlis Mount Holyoke İlahiyat Okulu”, **II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (Usbk- 2024) Bildiri Özetleri Kitabı**, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Bitlis, 8-19.05.2024, ss.181-184.

Aydın, Mehmet. “Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 27, 1985, ss.123-148.

Aydın, Mithat. **Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.

Barnum, H. S. “Eastern Turkey”, **The Missionary Herald**, Cilt 74, Sayı: 9, 1878, ss.52-54.

Birol, Nurettin. “19. Yüzyıl Sonlarında Vilayet-İ Sitte’nin İdarî, Siyasî, Etnik Ve Sosyal Durumu”, **II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı**, Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü, Gümüşhane, 07-09.11.2019, ss. 1642-69.

“Bitlis”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 2, 5. Baskı, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, ss. 657-664.

Bliss, Isaac G. “Letter From Mr. Bliss, March 3 ,1849”, **The Missionary Herald**, Cilt 45, Sayı: 7, 1849, ss. 240-241.

Burbank, Lysander T. “Mission To Eastern Turkey, Letter From Mr. Burbank, November 26, 1861”, **The Missionary Herald**, Cilt 58, Sayı: 4, 1862, ss. 116-118.

Burbank, Lysander T. “Eastern Turkey Bitlis. Letter From Mr. Burbank, January 3, 1863”, **The Missionary Herald**, Cilt 59, Sayı: 5, 1863, ss. 144-146.

Burbank, Lysander T. “Letter From Mr. Burbank, February 23, 1864. Tour to Van”, **The Missionary Herald**, Cilt 60, Sayı: 7, 1864, ss. 210-212.

Burbank, Lysander T. “Eastern Turkey- Letter From Mr. Burbank, April 4, 1865”, **The Missionary Herald**, Cilt 61, Sayı: 8, 1865, ss. 243-245.

Burbank, Lysander T. “Eastern Turkey- Letter From Mr. Burbank, September 2, 1865”, **The Missionary Herald**, Cilt 62, Sayı: 1, 1866, ss. 21-23.

Cole, Royal M. “Eastern Turkey Mission”, **The Missionary Herald**, Cilt 82, Sayı: 7, 1886, ss. 269-273.

Çoban Döşkaya, Füsün. “Amerikan Board (ABCFM) ve Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ)”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 3, 2020, ss. 1431-74.

Çoban Döşkaya, Füsün. “Amerikan Board’un Kılavuz ve El Kitaplarının Analizi”, **History Studies**, Cilt:13, Sayı:4, 2021, ss. 1125-43.

Çoban Döşkaya, Füsün. “Mary Lyon: Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu ve Mezunlarının Osmanlı Devleti’nde Eğitim Misyonerliği Faaliyetleri”, **History Studies**, Cilt:12, Sayı:4, 2020, ss. 1665-1701.

Çoban Döşkaya, Füsün. “Amerikan Board’un Kadın Misyonerleri ve Kadın Boardları”, **Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna Tarih Yazıları I**, Ed. I. I. Bostancı, A. G. Hüseyinlioğlu, A. Değerli ve O. Kılıç, Cilt 1. İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, ss. 523-532.

Çoban Döşkaya, Füsün. **Amerikan Board Arşiv Belgeleri Işığında Corinna Shattuck, Mary Haratounian ve Urfa Körler Okulu**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2021.

Çoban Döşkaya, Füsün. “Misyoner Harrison Gray Otis Dwight’ın Mektuplarında İstanbul’da 1837 Vebası”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 3-Ek, 2021, ss. 1-27.

Çoban Döşkaya, Füsün. ve Öztürk Y. (Ed.). **Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board Misyonerleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022.

Çoban Döşkaya, Füsün. (Ed.). **Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board'un Kadın Misyonerleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2023.

Demir, Cenk, Süleyman Tekir. “Amerikan Yakındoğu Yardım Heyeti'nin Millî Mücadele Döneminde Urfa ve Çevresindeki Yardım Çalışmaları”. **Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları**, Cilt:8, Sayı: 15, 2018, ss. 109-138.

Demirtaş, Mehmet. “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının Doğu Anadolu'da Nüfus Hareketlerine Etkisi ve Doğu Vilayetlerinin Nüfusu”, **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 20-21.02.2014, s. 191.

Demirtaş, Mehmet. “1914 Tarihli Bitlis İsyanının Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Yansımaları-Cezalar, Mükâfatlar”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, 2018, ss. 432-492.

Dwight, Henry. O. “Mission To Eastern Turkey Letters From Mr. Dwight, Of Constantinople, July 2 and 8, 1861”, **The Missionary Herald**, Cilt 57, Sayı:11, 1861, ss. 342-348.

Dwight, Harrison Gray Otis. Eli Smith, **Missionary Researches In Armenia: Including a Journey. Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas**, J. S. Hodson, London, 1834.

Eker, Necdet. **The Dissemination Of American Culture Through Missionaries: American Board Secretary Nathaniel G. Clark, 1865-1894**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir, 2025.

Ely, Charlotte E. “Eastern Turkey Mission. A Tour By Miss Charlotte E. Ely”, **The Missionary Herald**, Cilt 69, Sayı: 11, 1873, ss. 368-370.

Ely, Charlotte E. “Turkey, Outlook From Bitlis”, **Life And Light**, Cilt 3, Sayı: 4, 1874, ss. 97-101.

Ely, Charlotte E. “Revival In Bitlis Boarding School”, **Life And Light**, Cilt 3, Sayı: 8, 1875, ss. 225- 229.

Ely, Charlotte E. “Revival In Bitlis”, **Life And Light**, Cilt 6, Sayı: 6, 1876, ss. 169-171.

Ely, A. C. Mary. “Eastern Turkey Mission. Girls School At Bitlis Religious Interest”, **The Missionary Herald**, Cilt 70, Sayı: 10, 1874, s. 313.

Ely, A. C., Mary. “Eastern Turkey Mission”, **The Missionary Herald**, Cilt 80, Sayı: 11, 1884, ss. 458-460.

Ely, A. C. Mary. “Turkey, War Experiences”, **Life And Light**, Cilt 7, Sayı: 10, 1878, ss. 292-294.

Ely, Mary A. C. E. “Turkey, War Notes”, **Life And Light**, Cilt 8, Sayı: 1, 1878, ss. 8-10.

Mary A. C. E. Ely “Woman’s Work In The Eastern Turkey Mission” **Life And Light**, Cilt: 16, Sayı: 4, 1886, ss. 121-124.

Eralp, Yaşar Azap. **Tanzimat sonrası Harput (Mamuratül-Aziz)'ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

Erdem, Hüseyin. **Hristiyanlıkta Kongregasyonalist Akımın Ortaya Çıkışı ve Görüşleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 11.

Esbree, Oliver Wendell. **The Rise of the Missionary Spirit in America 1790-1815**, Tre Williamsport Printing and Binding Co., Williamsport, 1928.

Gaustad, Edwin Scott. **Historical Atlas Of Religion in America**, Harper & Row Publishers, New York, 1962.

Global Ministries, “The History Of The Haystack Prayer Meeting”, **Global Ministries**, 10.10.2014, https://www.globalministries.org/resource/part_11_the_haystack_meeting_10_10_2014_118/, (12.06.2025).

Goodsell, Fred Field. **You Shall Be My Witness**, American Board Of Commisioners for Foreign Missions, Boston, 1959.

Grant, Asahel. “Journal Of Doct. Grant Among The Mountain Nestorians”, **The Missionary Herald**, Cilt 38, Sayı: 6, 1842, ss. 211-14.

Güngör, Ali İsrâ. “Hristiyanlıkta Püriten Anlayış Ve Etkileri”, **Dini Araştırmalar**, Cilt: 7, Sayı: 21, 2005, ss. 7-26.

Güngör, Ali İsrâ. **Hristiyanlıkta Evanjelik Hareket**, Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2005.

Güngör, Ali İsrâ. **Evanjelikler**, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Hankins, Barry. **American Evangelicals: A Contemporary History of A Mainstream Religious Movement**, Rowman and Littlefield, Lanham, 2008.

Haskell, Henri B. “Assyria Mission-Turkey-Mosul-Letter From Dr. Haskell, December 14, 1858”, **The Missionary Herald**, Cilt 55, Sayı:4, 1859, ss. 103-104.

Hutchison, William R. **The Modernist Impulse in American Protestantism**, Duke University Press, Durham, North Carolina, 1992.

İnce Erdoğan, Dilşat. **Osmanlı Devleti’nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007.

Jackson, William C. “Journal And Letter Of Mr. Jackson”, **The Missionary Herald**, Cilt: 37, Sayı: 4, 1841, ss. 164-166.

Kang, Ning. “Puritanism And Its Impact Upon American Values”, **Review Of European Studies**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2009, s. 148-51.

Karpat, Kemal. H. **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Step Ajans, İstanbul, 2003.

Kasım, Ertuş. “1915’ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler Ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları”, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 16, 2017, s. 77-99.

Knapp, George. C. “Assyria Mission: Letter From Mr. Knapp”, **The Missionary Herald**, Cilt: 54, Sayı: 10, 1858, ss. 313-315.

Knapp, George C. “Letter From Mr. Knapp June 9, 1860”, **The Missionary Herald**, Cilt 56, Sayı:10, 1860, ss. 306-309.

Knapp, George C. “Mission To Eastern Turkey, Letter From Mr. Knapp, April 4 1861”, **The Missionary Herald**, Cilt 57, Sayı:7, 1861, ss. 210-212.

Knapp, George C. "Assyria Mission: Letter From Mr. Knapp", **The Missionary Herald**, Cilt 55, Sayı:2, 1859, ss. 49-53.

Knapp, George C. "Letter From Mr. Knapp, February 13 1860", **The Missionary Herald**, Cilt 56, Sayı: 6, 1860, ss. 199-221.

Knapp, George C. "Mission To Eastern Turkey, Letter From Mr. Knapp, December 26, 1861", **The Missionary Herald**, Cilt 58, Sayı: 5, 1862, ss. 148-150.

Knapp, George C. "Mission To Eastern Turkey, Letter From Mr. Knapp, January 29, 1862", **The Missionary Herald**, Cilt 58, Sayı: 6, 1862, ss. 181-184.

Knapp, George C. "Mission to Eastern Turkey Bitlis. Letter From Mr. Knapp, November 26, 1863", **The Missionary Herald**, Cilt 60, Sayı: 4, 1864, ss. 110-111.

Knapp, George C. "Eastern Turkey- Bitlis. Letter From Mr. Knapp, April 18, 1864", **The Missionary Herald**, Cilt 60, Sayı: 8, 1864, ss. 228-230.

Knapp, George C. "Eastern Turkey Mission. Bitlis. Letter From Mr. Knapp, June 11, 1866", **The Missionary Herald**, Cilt 62, Sayı: 10, 1866, ss. 301-303.

Knapp, George C. "Eastern Turkey Mission- Bitlis. Letter From Mr. Knapp" **The Missionary Herald**, Cilt 63, Sayı: 10, 1867, ss. 304-306.

Knapp, George C. "Eastern Turkey", **The Missionary Herald**, Cilt 72, Sayı: 5, 1876, ss. 167-170.

Knapp, George C. "Eastern Turkey", **The Missionary Herald**, Cilt 73, Sayı: 9, 1877, ss. 280-284.

Knapp, George C. "Eastern Turkey", **The Missionary Herald**, Cilt 78, Sayı: 8, 1882, ss. 310-313.

Knapp, George C. “Eastern Turkey”, **The Missionary Herald**, Cilt 86, Sayı: 7, 1890, ss. 280-282.

Knapp, G. Highly. **The Mission At Van**, Grace Higley Knapp, 1915.

Knapp, G. Highly. **The Tragedy Of Bitlis**, Fleming H. Rewell Company, Newyork, 1919.

Knapp, G. Highly. “Turkey” **Life And Light**, Cilt: 16, Sayı: 8, 1897, ss. 381-382.

Kocabaşoğlu, Uygur. **Anadolu’daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmp.’ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, İmge Kitabevi Yayınları, 2000.

Kocaoğlu, Bünyamin. “Mütareke Basınında Ermeni Meselesi Tartışmaları”, **History Studies**, Cilt 5, Sayı 6, 2013, ss. 207-224.

Kocaoğlu, Bünyamin. “Mütareke Meclisinde Ermeni Meselesi Tartışmaları”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt. 16, Sayı:30, 2013, ss. 167-183.

Kunt, Sinem ve Güngör Ali İsrâ. “Aziz Yuhanna’nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler e Bu Kiliselerin Türkiye İnanç Turizmindeki Yeri”, **Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 2017, s. 71-92.

Kuş, Ayşegül. ve Alan Gülbadi. “Amerikan Board ve Bitlis’teki Çalışmaları (Amerikan Board Belgeleri Işığında)”, **History Studies**, Cilt: 11, Sayı: 5, 2019, s. 1405-31.

Kuzgun, Şaban. “Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerliğin Doğuşu”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1983, s. 59-82.

“Markos 15”, **Kutsal Kitap**, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Mar.15>, (05.05.2025).

Mevlüt, Yüksel. “Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyânları (1890-1905)”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 43, 2012,

Miller, James. “Introductory”, **Lectures on Medical Missions**, Edinburgh Medical Missionary Society, Edinburgh, 1849.

Mutlu, Şmil. **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, Bilim Basın Yayınları, İstanbul, 2005.

Noll, Mark A. **The Rise of Evangelicalism: The Age of Edwards, Whitefield and the Wesleys**, InterVarsity Press, Downers Grove, 2004.

Nutting, David. H. “Letter From Dr. Nutting November 19, 1859”, **The Missionary Herald**, Cilt 56, Sayı: 3, 1860, ss. 70-71.

Olgun, Hakan. **Sekülerliğin Teolojik Kurgusu Protestanlık**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri-1, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012, s. 391.

Öztürk, M. “Yakınçağın Özellikleri ve Tesirleri”, **Güneyde Bir Tarih Sevdalısı: Dr. Süleyman Hatipoğlu Armağanı**, Ed. Mikail Kolutek ve Tekin İdem, Gazi Kitapevi, Ankara, 2022, s. 603-25.

Öztürk, Ayhan ve Özgür Yıldız. **Amerikan Protestan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1820-1938)**, Arka Oda Yayınevi, Kayseri, 2007.

Stow, Sarah. D. **History of Mount Holyoke Seminary**, The Seminary, Massachusetts, 1887.

Selvi, Haluk. “Van’ın Rus İşgalinden Kurtuluşu ve Ermenilerin Van’da Yaptığı

Katliam (1918)”, Van’da Katliam Yıkım ve İşgal: Tehcire Giden Yol Bildiriler Kitabı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 26-26.05.2022, ss. 25-40.

Peabody, Josiah. “A Journal Of Mr. Peabody-Opposition- Fear Of Man- Progress”, **The Missionary Herald**, Cilt: 42, Sayı: 4, 1846, ss. 117-119.

Perkins, Justin. “Letter From Mr. Perkins, January 29, 1848”, **The Missionary Herald**, Cilt: 45, Sayı: 6, 1849, ss. 195-199.

Ramsay, William Mitchell. **The Letters to the Seven Churches of Asia and Their Place in the Plan of the Apocalypse**, Hodder and Stoughton, London, 1904.

Raynolds, George C. “Eastern Turkey Mission. A Tour -Koords”, **The Missionary Herald**, Cilt 71, Sayı: 4, 1875, ss. 107-108.

Sander, Oral. **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Showalter, Douglas. K. “The 1810 Formation of the American Board of Commissioners for Foreign Missions”, **The Role of the American Board in the World: Bicentennial Reflections on the Organization’s Missionary Work, 1810-2010**, Ed. Clifford Putney ve Paul T. Burlin, Wipf&Stock, Oregon, 2012, ss. 1.

Stone, Frank A. **Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi, Anadolu’da Amerikan Misyoner Okulları**, çev. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

Strong, William Ellsworth. **The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions**, Pilgrim Press, Boston, 1910.

Taşkın, Faruk. **Amerikan Misyonerlerinin Türkiye’deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)**, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2019.

Tekdal, Danyal. **II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Denizli, 2018.

Toman, Murat. “Amerikan Siyasi Düşüncesinin İdeolojik Kökeni Püritenizm’in Amerikan Devrimi’ne Etkisi”, **History Studies International Journal Of History**, Cilt: 11, Sayı: 6, 2019, s. 2153-88.

Törel, Türkmen. “Crosby H. Wheeler’ın Fırat’ta On Yıl Adlı Kitabının Tanıtımı”, **Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Cilt 1)**, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elâzığ, 23-25.05. 2013, ss. 19–32.

Tracy, Joseph. **History of the American Board for Commissioners for Foreign Missions**, Spooner&Howland, Worcester, 1840.

Treier, Daniel J., Walter A. Elwell, **Evangelical Dictionary of Theology**, Baker Book House Company, Michigan, 1984.

Trowbridge, Tillman C. “Northern Armenians: Letter From Mr. Trowbridge, September 17, 1858”, **The Missionary Herald**, Cilt:55, Sayı:2, 1859, ss.46-49.

Tuncel, Metin “BİTLİS”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://Islamansiklopedisi.Org.Tr/Bitlis>, t.y.

Ussher, C. D. ve Grace H. Knapp. **An American Physician in Turkey**, Houghton Mifflin Company, Boston and Newyork, 1917.

Veracini, Lorenzo. **Settler Colonialism**, Springer Nature, Switzerland, 2024.

Yıldız, Özgür. **Anadolu’da Amerikan Okulları**, IQ Yayınları, İstanbul, 2011.

Yıldız, Ö. **Anadolu’da Amerikan Misyonerleri**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

Yurdakul, İlhami. “Kudüs Deyrussultan Manastırın’da Habeşlilerin ve Mısır Kiptilerinin Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi”, **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Ortadoğu Özel Sayısı, 2016, s. 198-237.

Yücel, İdris. **Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2011.

Yücel, İdris. **Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2005.

Yüksel, Mevlüt. Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905), **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 43, 2012, ss. 165-194.

Walker, Augustus. “Letter From Mr. Walker, October 12, 1858”, **The Missionary Herald**, 1859, Cilt 55, Sayı:2, ss. 53-54.

WBM “A Word To Our Readers”, **Life And Light**, Cilt 1, Sayı: 1, 1870, ss. 1-2.

WBM “Passages From Mrs. Knapp’s Manuscript”, **Life And Light**, Cilt 1, Sayı: 2, 1870, ss. 46-49.

WBM “Turkey, The Bitlis School House”, **Life And Light**, Cilt 2, Sayı: 3, 1871, ss. 104-106.

WBM “Extracts From Letters From Miss. Ely.”, **Life And Light**, Cilt 3, Sayı: 8, 1874, ss. 227-229.

WBM “Turkey, Outstation Work Near Bitlis”, **Life And Light**, Cilt 11, Sayı: 7, 1881, ss. 247-253.

WBM “Woman’s Work In The Eastern Turkey Mission”, **Life And Light**, Cilt 15, Sayı: 1, 1885, ss. 8-13.

Wright, Austin. H. “Nestorians-Letter From Doc. Wright, November 25, 1848.”, **The Missionary Herald**, Cilt 45, Sayı: 5, 1849, ss. 157-161.

Elektronik Kaynaklar

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Alzina M.C. Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17179, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17179>, (29.04.2024).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Anna J.H. Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17180, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17180>, (02.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Charlotte E. Ely”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #16862, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16862>, (01.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Dora E.J. Underwood”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17472, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17472>, (05.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for George C. Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17181, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17181>, (17.08.2015).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for George P. Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17182, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17182>, (02.05.2025) .

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Grace H. Knapp”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17183, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17183>, (03.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Grisell M. McLaren”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17264, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17264>, (14.06.2025).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Harrison G. O. Dwight”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #16851, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16851>, (11.06.2025).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Henri B. Haskell”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #16957, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16957>, (29.04.2024).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Jonas King”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17171, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17171>, (10.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Levi Parsons”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #17338, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17338>, (08.06.2025).

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Lizzie C. Cole”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #16803, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16803>, (02.05.2025) .

Amerikan Bord Heyeti. “Memorial records for Lysander T. Burbank”, **Digital Library for International Research Archive**, Item #16754, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16754>, (29.04.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Memorial records for Mary A.C. Ely", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16863, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16863>, (01.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Memorial records for Mary D. U. Dunlap", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16843, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16843>, (08.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Memorial records for Mary W. Maynard", **Digital Library for International Research Archive**, Item #17258, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17258>, (07.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Memorial records for Myrtle O. Shane", **Digital Library for International Research Archive**, Item #17445, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17445>, (08.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Memorial records for Pliny Fisk", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16879, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16879>, (08.06.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Memorial records for Royal M. Cole", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16805, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16805>, (01.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Memorial records for Sarah S.V. Burbank", **Digital Library for International Research Archive**, Item #16755, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16755>, (30.04.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Alzina M. Churchill Knapp", **Digital Library for International Research Archive**, Item #13196, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13196>, (29.04.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Anna J. Hunt Knapp", **Digital Library for International Research Archive**, Item #13197, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13197>, (02.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Augustus Walker", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15759, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15759>, (29.04.2024).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Charles R. Ashdown", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11573, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11573>, (05.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Charlotte E. Ely", **Digital Library for International Research Archive**, Item #12118, <http://www.dlir.org/archive/items/show/12118>, (01.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for David H. Nutting", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15342, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15342>, (09.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Dora E. Judson Underwood", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15736, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15736>, (05.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for George C. Knapp", **Digital Library for International Research Archive**, Item #13198, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13198>, (29.04.2024).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for George P. Knapp", **Digital Library for International Research Archive**, Item #13199, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13199>, (02.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Grace H. Knapp", **Digital Library for International Research Archive**, Item #13200, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13200>, (03.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Grisell M. McLaren", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15239, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15239>, (14.06.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Harrison A. Maynard", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15221, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15221>, (07.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Herbert L. Underwood", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15737, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15737>, (07.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Jane D. Ashdown", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11574, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11574>, (03.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for John B. Adger", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11531, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11531>, (11.06.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Josiah Peabody", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15387, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15387>, (29.04.2024).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Lizzie Cole", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11988, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11988>, (02.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Lysander T. Burbank", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11791, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11791>, (29.04.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Mary A. C. Ely", **Digital Library for International Research Archive**, Item #12120, <http://www.dlir.org/archive/items/show/12120>, (01.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Mary D. Uline", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15734, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15734>, (08.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Mary E. White Maynard", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15222, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15222>, (07.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Myrtle O. Shane", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15574, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15574>, (08.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Royal M. Cole", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11990, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11990>, (01.05.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Sarah S. Burbank", **Digital Library for International Research Archive**, Item #11792, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11792>, (30.04.2025).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for Tillman C. Trowbridge", **Digital Library for International Research Archive**, Item #15722, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15722>, (29.04.2024).

Amerikan Bord Heyeti. "Personnel records for William C. Jackson", **Digital Library for International Research Archive**, Item #13104, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13104>, (11.06.2024).

"Announcement of the publication of the book, 'The Tragedy of Bitlis', by Grace H. Knapp, Class of 1893", **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0809-s03-b01-f05-i004, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/8756, (17.07.2025).

"Armenian children at school in the area of Bitlis, Turkey, during the time of the Ely sisters' missionary work there", **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s08-b02-f02-i027, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6750, (17.07.2025).

Cushing, D. P. "Press release about the retirement of Grace H. Knapp '93 from the American Board of Commissioners for Foreign Missions", **Five College Compass**, 1940, <http://compass.fivecolleges.edu/object/mtholyoke:24589>, (15.07.2024).

Ely, M. A. C. "Impressions from the first and later seals used on diplomas of the Mount Holyoke Female Seminary in Bitlis, Turkey", **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s03-b01-f05-i003, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6826, (14.09.2024)

Ely, G. A. "Letter and envelope from Mary Annie C. Ely '61 to her cousin", **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f01-i008, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6706, (14.09.2024)

Ely, C. E. "Letter from Charlotte E. Ely '61 to friends written in Bitlis, Turkey", **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f02-i008, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6761, (14.09.2024).

Ely, M. A. C. “Letter from Annie Ely ‘61 to Mrs. Hitchcock; written in Bitlis, Turkey”, **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f01-i011, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6709, (14.09.2024).

Ely, C. E. “Letter from Charlotte E. Ely ‘61 to friends; written in Bitlis, Turkey”, **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f02-i010, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6763, (14.09.2024).

Ely, C. E. “Letter from Charlotte E. Ely ‘61 to friends; written in Bitlis, Turkey”, **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f02-i015, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6768, (14.09.2024).

Ely, M. A. C. “Letter from M. Annie Ely ‘61 to Mrs. Hitchcock; written at ‘Hope Lodge’ Mountain Encampment, near Bitlis, Turkey”, **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, ms0631-s01-b01-f01-i003, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6701, (14.09.2024)

Ely, M. E. “Letter from Mary A. C. Ely ‘61, to the ‘Missionary Letters’ October 1905 issue, describing some of the Elys' work in Muş, Havadar, and other towns and villages in eastern Turkey”, **Mount Holyoke College Archives and Special Collections**, , ms0631-s01-b01-f02-i001, https://aspace.fivecolleges.edu/repositories/2/digital_objects/6754, (14.09.2024).

The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Mission”, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/dictionary/mission>. (10.06.2025).

The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Missionary”, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/dictionary/missionary>. (10.06.2025).

The Editors of Encyclopaedia Britannica. “Church of the Holy Sepulchre”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Holy-Sepulchre>, (10.06.2025).

The Editors of Encyclopaedia Britannica. “New England”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/New-England>, (10.06.2025).

The Editors of Encyclopaedia Britannica. “Zion”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Zion-hill-Jerusalem>, (09.06.2025).

The Editors of Dictionary Cambridge, “Evangelism”, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/evangelism>. (10.06.2025).

The Editors of Sabbath School and Personal Ministries. [https://sabbath-school.adventech.io/tr/2018-04/08/05-wednesday-sebt-günü-\(şabat\)](https://sabbath-school.adventech.io/tr/2018-04/08/05-wednesday-sebt-günü-(şabat)) (29.10.2025).

ABCFM. “Survey of the Missions of the Board”, **The Missionary Herald**, Cilt: 56, Sayı: 1, 1860, s. 1-14.

PABCFM (Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions) Arşiv Belgeleri

Reel 676, No: 4, 5, 13, 14, 17, 21, 24, 27, 30, 33, 36, 39, 54, 58, 62, 68, 72, 73, 79, 92, 100, 108, 114, 120, 129, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 142, 144.

Reel 680, No: 7, 16, 25, 32, 45, 54, 59, 69, 80, 89, 105, 107, 129, 130, 152, 155.

Reel 685, No: 117, 118, 120, 121, 138, 139, 147, 148, 245, 251, 273, 275, 277, 296.

Reel 694, No: 28, 58, 72, 102, 116, 122, 140, 151, 155, 236, 237, 277, 300, 301.

Reel 703, No: 176, 196, 197, 210, 211, 226, 227, 251, 261, 262, 310, 311.

EKLER

EK 1: Bitlis Kilisesi ⁴⁸²

⁴⁸² Eklerde yer alan tüm fotoğraflar yazara aittir.

EK 2: ABCFM Bitlis İstasyon Yerleşke Bölgesi

EK 3: Mogonk Dış İstasyonu

EK 4: Dsaghag Dış İstasyonu (Karakütük Köyü-Muş)

EK 5: Kop/Gop Dış İstasyonu (Bulanık-Muş)

EK 6: Papshen Dış İstasyonu (Yumurtatepe- Bitlis)

EK 7: Shemeram Dış İstasyonu (Tatvan-Bitlis)

EK 8: Aghagh Dış İstasyonu (Beştaş- Muş)

EK 9: Tsogonk Dış İstasyonu (Üçdere Köyü- Muş)

EK 10: Khartsor Dış İstasyonu (Suvaran-Muş)

EK 11: 1860 Yılına Ait Doğu Türkiye Misyonu Yıllık Tablo Görünümü

ip[®]
research
publications

0004

ANNUAL TABULAR VIEW, FOR THE YEAR 1860.

To be sent to the Missionary House as soon as possible, after the close of the year. 23

Name of the Mission, *Mission to Eastern Turkey*

NAMES OF THE STATIONS.	MISSIONARIES AND ASSISTANTS.										PRACHING.										EDUCATION.										CHURCHES.			
	Americans.					Natives.					Places of worship.					Students.					Pupils.					Total number in the school.					No. of Churches.			
	Preachers.	Teachers.	Private Sec. Agents.	Female.	Total.	Preachers.	Catechists.	Teachers.	Other helpers.	Total.	Places of worship.	Average congregation.	Places of worship.	Students.	Teachers.	Boarding Schools.	Teachers.	Common Schools.	Male Pupils.	Female Pupils.	Total number in the school.	Total number in the school.	Cost of Education.	No. of Churches.	Number of converts.	Number of baptisms.	Number of members.	Number of members.	Number of members.	Number of members.	Number of members.	Number of members.		
1. Arabkir	2			2	4	1	2	1	2	1	2	130						4	70	40	110	4		1	5	1	48	54						
2. Harkis	2			2	4	1	1	1	2	1	2	15						3	65	40	105	3		1	16	2	73	81						
3. Harkis	1	1		2	4	1												1	6	5	11													
4. Marid	1	1		2	4	2						65						8	85	40	125	3		1	7		20	22						
5. Marid	3			3	6	1						119	1	24				3	39	43	106	2	183	1	8		42	47						
6. Marid	1			1	1							46						1	28		28													
7. Marid																																		
8. Marid																																		
9. Marid																																		
10. Marid	11	2		13	24	1	7				6	14	10	610	1	24		31	243	168	411	2		5	30	3	183	204						
11. Marid											2	10	18	41	2	1030		31	576	104	680			6	14		88	88						
12. Marid	11	2		13	24	3	17				11	24	55	38	1640	1	24	48	869	272	1165	12		11	44	3	271	292						
13. Marid																																		
14. Marid																																		
15. Marid																																		
16. Marid																																		
17. Marid																																		
18. Marid																																		
19. Marid																																		
20. Marid																																		
21. Marid																																		
22. Marid																																		
23. Marid																																		
24. Marid																																		
25. Marid																																		
26. Marid																																		
27. Marid																																		
28. Marid																																		
29. Marid																																		
Totals																																		